

# **ВІСНИК**

**Академії праці і соціальних відносин  
Федерації профспілок України**

Засновано у 1998 р.

**Науковий збірник**

**3-4(77)  
2014**

# ВІСНИК

Академії праці і соціальних відносин  
Федерації профспілок України

Засновано у 1998 році

Науковий збірник

Видавець Академія праці, соціальних відносин і туризму

Свідоцтво про державну реєстрацію  
КВ № 17837-6687ПР від 18 березня 2011 р.

Збірник зареєстровано в базі даних РИНЦ  
(Российский индекс научного цитирования)-  
з квітня 2013 р.  
(Ліцензійний договір № 206-04/2013)

Збірник затверджений ВАК України як фаховий із спеціальностей:

- історичні науки – Постанова Президії ВАК України від 06.10.2010 р. № 3-05/6,
- економічні науки – Постанова Президії ВАК України від 06.10.2010 р. № 1-05/6,
- соціологічні науки – Постанова Президії ВАК України від 10.11.2010 р. № 1-05/7.

Виходить періодичністю чотири рази на рік

Передрукування матеріалів, опублікованих у збірнику, дозволяється лише за згодою авторів та видавця. У випадку передрукування цих матеріалів посилання на науковий збірник «Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України» обов'язкові.

Рекомендовано до друку Вченою радою АПСВТ.  
Протокол № 3 від 13 листопада 2014 р.

Підписано до друку 25.11.2014 р.  
Формат – 60x84/8, Друк офсетний.  
Папір офсетний №1. Ум.-друк. арк.– 15.17  
Тираж – 100 прим.  
Ціна договірна.

Видавництво «Академія праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України»  
Свідоцтво ДК № 3169 від 16.04.2008 р.  
Велика Окружна дорога, 3 Київ-187,  
МСП, 03680, Україна,  
тел./факс (044) 526-15-45;  
e-mail: edit@socosvita.kiev.ua

Надруковано: ТОВ «Видавництво «Сталь»,  
Свідоцтво ДК № 1212 від 28.01.2003 р.  
вул. Віталія Шимановського 2/1  
м. Київ, 02660, Україна,  
тел./факс 516-45-02  
Замовлення № 0453

## Редакційна колегія:

**Гавриленко І.М.**, доктор філософських наук, професор,  
*голова редколегії*

**Буяшенко В.В.**, доктор філософських наук, професор,  
*відповідальний секретар*

**Аркадіус Дурасевич**, PhD (економіка) *(Польща)*

**Андрусишин Б.І.**, доктор історичних наук, професор

**Барматова С.П.**, доктор соціологічних наук, професор

**Васильченко З.М.**, доктор економічних наук, професор

**Головко В.І.**, кандидат економічних наук, доцент

**Добровольська Г.О.**, доктор історичних наук, доцент,

**Злобіна О.Г.**, доктор соціологічних наук, професор

**Капелюшний В.П.**, доктор історичних наук, професор

**Карагодіна О.Г.**, доктор медичних наук, професор

**Коденська М.Ю.**, доктор економічних наук, професор

**Куценко В.І.**, доктор економічних наук, професор

**Лисенко О.Є.**, доктор історичних наук, професор

**Макеев С.О.**, доктор соціологічних наук, професор

**Марцін Баківич**, PhD (економіка) *(Польща)*

**Міроslав Грєвінскі**, Dr hab. (політологія) *(Польща)*

**Пилипенко В.Є.**, доктор соціологічних наук, професор

**Рєсєнт О.П.**, доктор історичних наук, професор,

*член-кореспондент НАН України*

**Романова Л.В.**, доктор економічних наук, професор

**Ручка А.О.**, доктор філософських наук, професор

**Семигіна Т.В.**, доктор політологічних наук, доцент

**Соболева Н.І.**, доктор соціологічних наук

**Ставнюк В.В.**, доктор історичних наук, професор

**Співак В.М.**, доктор політичних наук, професор

**Судаков В.І.**, доктор соціологічних наук, професор

**Тарасенко В.І.**, доктор соціологічних наук, професор

**Якуба К.І.**, доктор економічних наук, професор

**Яременко А.О.**, доктор філософських наук, професор

Редакція може не поділяти позиції й точки зору авторів, а також публікувати окремі матеріали у порядку обговорення.

Друкується за редакцією авторів

Переклад на англійську мову Бондар С.І., Тетерук С.П.

Макетування та верстка Юніна О.В.

© Академія праці, соціальних відносин і туризму, 2014

---

---

# У номері

## Соціологія та профспілковий рух

*Лютый В.П., Коломієць К.С.*

Залежність від соціальних мереж як  
проблема сучасних студентів ..... 6

*Варбан М.Ю., Гончар Л.К.,  
Дмитрук Н.А., Дебелюк М.І.*

Камінг-аут та аутінг чоловіків, які мають  
секс із чоловіками: результати  
етнографічного дослідження ..... 12

## Економіка.

### Проблеми економічного становлення

*Барилевич О.М., Пилипенко Н.В.*

Ринок молока і молочної продукції:  
стан, проблеми та основні напрямки  
розвитку ..... 19

*Бесчастна М.В.*

Теоретичні аспекти соціального  
управління в контексті системи  
управління ..... 23

*Буряк Р.І.*

Формування організаційно-  
економічного механізму підвищення  
рівня якості діяльності підприємств  
аграрного сектору ..... 27

*Гальчинська Ю.М., Коцюрuba М.В.*

Дослідження тенденцій розвитку  
кон'юнктури ринку органічної  
продукції України ..... 40

*Гапоненко Т.М.*

Інноваційний маркетинг як запорука  
розвитку підприємства ..... 46

*Коденська М.Ю.*

Соціально-економічна сутність праці в  
умовах глобалізаційних  
трансформацій ..... 50

*Корчинська О.А., Веселова М.Ю.*

Розвиток та сутність банківського  
маркетингу ..... 59

*Ларіна Я.С.*

Стратегічне маркетингове планування  
діяльності переробних підприємств апк  
в умовах динамічних змін зовнішнього  
середовища ..... 63

*Любкіна О.В.*

Формування сучасної теорії фінансових  
ринків: основні проблеми та напрями  
розвитку ..... 70

*Нестеренко О.П.*

Неоліберальна концепція соціальної  
справедливості ..... 77

*Сокол Л.М., Мосіюк С.І.*

Аспекти екологічного управління у  
рибогосподарській діяльності ..... 82

*Тітенко З.М.*

Особливості формування та  
функціонування інтеграційних  
утворень в м'ясо-молочному  
скотарстві ..... 88

*Четверик О.В.*

Аналіз ринку основної та побічної  
продукції бурякоцукрового  
виробництва: стан та перспективи  
розвитку ..... 92

*Юрчик І.Б.*

Аналіз інституційного забезпечення  
національного ринку праці ..... 101

### Політика, історія, культура

*Ворона Ю.В.*

Діяльність Київського індустріального  
технікуму (1950–1966 рр.) ..... 107

*Кириченко Ю.Т.*

Концепції українського етногенезу у  
зарубіжній україністиці ХХ ст. .... 119

*Ступак Ф.Я.*

Історико-понятійна інтерпретація  
доброчинності та соціальної  
допомоги ..... 124

Автори номера ..... 129

Вимоги до статей ..... 131

---

---

# В номере

## **Социология и профсоюзное движение**

- Лютый В.П., Коломиец К.С.*  
Зависимость от социальных сетей как проблема современных студентов ..... 6
- Варбан М.Ю., Гончар Л.К., Дмитрук Н.А., Дебелюк М.И.*  
Каминг-аут и аутинг мужчин, которые имеют секс с мужчинами: результаты этнографического исследования ..... 12

## **Экономика. Проблемы экономического становления**

- Барилевич Е.М., Пилипенко Н.В.*  
Рынок молока и молочной продукции: состояние, проблемы и основные направления развития ..... 19
- Бесчастная М.В.*  
Теоретические аспекты социального управления в контексте системы управления ..... 23
- Буряк Р.И.*  
Формирование организационно-экономического механизма повышения уровня качества деятельности предприятий аграрного сектора ..... 27
- Гальчинская Ю.Н., Коцюрuba М.В.*  
Исследования тенденций развития конъюнктуры рынка органической продукции Украины ..... 40
- Гапоненко Т.Н.*  
Инновационный маркетинг как залог развития предприятия ..... 46
- Коденская М.Е.*  
Социально-экономическая сущность труда в условиях глобализационных трансформаций ..... 50
- Корчинская Е.А., Веселова М.Ю.*  
Развитие и сущность банковского маркетинга ..... 59
- Ларина Я.С.*  
Стратегическое маркетинговое планирование деятельности перерабатывающих предприятий АПК в условиях динамических изменений внешней среды ..... 63
- Любкина Е.В.*  
Формирование современной теории финансовых рынков: основные проблемы и направления развития ..... 70

- Нестеренко О.П.*  
Неолиберальная концепция социальной справедливости ..... 77
- Сокол Л.М., Мосиук С.И.*  
Аспекты экологического управления в рибохозяйственной деятельности ..... 82
- Титенко З.М.*  
Особенности формирования и функционирования интеграционных образований в мясо-молочном скотоводстве ..... 88
- Четверик Е.В.*  
Анализ рынка основной и побочной продукции свеклосахарного производства: состояние и перспективы развития ..... 92
- Юрчик И.Б.*  
Анализ институционального обеспечения национального рынка труда .... 101

## **Политика, история, культура**

- Ворона Ю.В.*  
Деятельность Киевского индустриального техникума (1950–1966 гг.) ..... 107
- Кириченко Ю.В.*  
Концепции украинского этногенеза в зарубежной украинистике XX в. .... 119
- Ступак Ф.Я.*  
Историко-понятийная интерпретация благотворительности и социальной помощи ..... 124

---

---

# Contents

## ***Sociology and the trade union movement***

- Liutyyi V.P., Kolomiets K.S.*  
Social networks addiction as a problem  
of modern students..... 6
- Varban M.Y., Honchar L.K., Dmytruk N.A.,  
Debeliuk M.I.*  
Coming out and outing of men, who  
have intimate relations with men: the  
results of ethnographic research..... 12

## ***Economics. Problems of economic development***

- Barylouych O.M., Pylypenko N.V.*  
Market of milk and dairy products: state,  
problems and basic directions of  
development..... 19
- Beschastna M.V.*  
Theoretical aspects of social management  
in the context of control system..... 23
- Buriak R.I.*  
Formation of the organizational-  
economic mechanism of improvement  
of the level of quality of agricultural  
sector enterprises activities..... 27
- Galchynska J.M., Kotsyuruba M.V.*  
Research trends of organic products  
market conditions of Ukraine..... 40
- Gaponenko T.M.*  
Innovative marketing as the key to  
development of enterprise..... 46
- Kodenska M.U.*  
Socio-economic nature of work in  
terms of globalization transformations.... 50
- Korchynska O.A., Veselova M.I.*  
Development and essence of bank  
marketing..... 59
- Larina Y.S.*  
Strategic marketing planning of activity  
of the processing enterprises at  
agricultural industrial complexes (AIC)  
in the conditions of dynamic changes  
of the external environment..... 63
- Lyubkina E.V.*  
The formation of the contemporary  
theory of financial markets: main issues  
and directions of the development..... 70

- Nesterenko O.P.*  
Neoliberal concept of social justice.....77
- Sokol L.M., Mosiyuk S.I.*  
The aspects of environmental  
management in fishing.....82
- Titenko Z.M.*  
Features of formation and functioning  
of integration units in meat and  
dairy cattle farming.....88
- Chetveryk O.V.*  
Analysis of the market conditions of  
the main and by-products beet sugar  
production: state and development  
prospects.....92
- Yurchyk I.B.*  
Analysis of institutional support for  
national labor market..... 101

## ***Politics, history, culture***

- Vorona Y.V.*  
Activity of Kyiv industrial technical  
school (1950–1966)..... 107
- Kyrychenko J.T.*  
The concepts of Ukrainian  
ethnogenesis in foreign Ukrainian  
studies of XXth century..... 119
- Stupak F. Y.*  
Historical and conceptual interpretation  
of charity and social help..... 124



# Соціологія та профспілковий рух

УДК 316.772.5:004.77]:378-057.87]-042.72(045)

**Лютій В.П.,**

канд. педаг. наук, доцент,  
доцент кафедри соціальної роботи та практичної психології АПСВТ

**Коломієць К.С.,**

студентка відділення переподготовки  
факультету економіки та соціального управління АПСВТ

## *Залежність від соціальних мереж як проблема сучасних студентів*

Стаття присвячена проблемі формування у значної частини студентів залежності від соціальних мереж в Інтернеті. В статті розкриваються особливості соціальних мереж, що роблять їх особливо привабливими для молодих людей, визначається сутність залежності від соціальних мереж як різновиду адикції, обґрунтовуються її ознаки та діагностичні критерії, на основі емпіричних даних розкривається поширеність залежності від соціальних мереж в студентському середовищі та чинники, що сприяють її формуванню у студентів, надаються рекомендації щодо профілактики формування у студентів залежності від соціальних мереж.

**Ключові слова:** соціальні мережі, адикція, адиктивна поведінка, залежність від соціальних мереж, соціальна профілактика

Однією із найбільш обговорюваних проблем сучасної людини є поширення серед молодих людей залежності від спілкування у соціальних мережах. Соціальні мережі в Інтернеті в сучасному вигляді існують менше десяти років, і за цей час набули значної популярності серед молоді. Активність в соціальних мережах дає можливість молодим людям підтримувати постійні контакти з широким колом знайомих, отримувати від них актуальну інформацію, шукати однодумців або осіб, близьких за інтересами, та обговорювати з ними важливі питання, презентувати себе та свої досягнення й отримувати визнання інших, шукати роботу та заводити ділові контакти, обмінюватись фотографіями, аудіо та відеозаписами тощо. На сьогодні практично кожна молода людина зареєстрована в тій чи іншій соціальній мережі (Odnoklassniki, V Kontakte, Facebook тощо), соціальні мережі для багатьох стали звичним інструментом роботи спілкування та відпочинку, багато хто вже не уявляє без них життя. Проте значна поширеність, доступність і зручність соціальних мереж несе й певні ризики для їх користувачів, серед яких частіше за все називають можливість надмірного занурення у віртуальне спілкування, розриву реальних соціальних зв'язків та формування шкідливої залежності (адикції). Особливо великий ризик потрапити до залежності від соціальних мереж мають студенти, адже сучасний стиль навчання у ВНЗ безпосередньо пов'язаний із тривалим перебуванням в Інтернеті, а насиченість та



інтенсивність навчальної діяльності обмежує можливості студента в підтримці широких соціальних контактів в реальності. Отже, актуальним є дослідження поширеності та чинників залежності сучасних студентів від соціальних мереж та розробка ефективних моделей її профілактики.

Проблема залежності від соціальних комп'ютерних мереж в науковій літературі традиційно розглядалась в контексті вивчення Інтернет-залежності. Дослідженню даного виду адиктивної поведінки присвячені роботи А.Голдберга, К.Янг, М.Орзак, М.Грифітса, А.Єгорова, Л.Юрьєвої, Т.Больбот, О.Войскуновського, Т.Вакулич, В.Просохової, О.Гузьман, Н.Ляшенко, Х.Турецької, О.Камінської та ін. В них розкриваються сутність, види, ознаки, чинники, поширеність та процес формування Інтернет-залежності. Зокрема К.Янг вказує, що термін «Інтернет-залежність» позначає велику кількість проблем поведінки та контролю над потягами, одною з яких є пристрасть до віртуальних знайомств – надмірність знайомих та друзів в мережі [9]. Н.Єгоров вважає, що Інтернет-адикції являють собою групу різних поведінкових залежностей, де комп'ютер та доступ до мережі виступає лише засобом їхньої реалізації, а не об'єктом. Серед таких залежностей автор виокремлює Інтернет-адикцію взаємовідносин, за якої адикти годинами спілкуються в чатах і таким чином замінюють реальну адикцію відносин на віртуальну [5]. О.Гузьман, Н.Ляшенко проявом комп'ютерної залежності вважають непомірне спілкування «он-лайн» з друзями в соціальних мережах та зазначають, що воно має значне поширення серед підлітків і більшою мірою характерне для дівчат та юнаків старшої вікової групи, і пов'язують це з бажанням молодих людей розширити коло спілкування, різнобічно презентувати свою особистість або скласти інший, більш привабливий, бажаний та нереальний власний образ [1].

Серед чинників, що сприяють формуванню Інтернет-залежності, дослідники називають особливості Інтернет-середовища (інтерактивність, анонімність, контрольованість, відсутність обмежень тощо), індивідуальні особливості людини (шизоїдна та нестійка акцентуація, тривожність, сором'язливість, низька комунікабельність, незадоволеність комунікативних або сексуальних потреб, занижена самооцінка тощо, орієнтація на Інтернет-субкультуру та ідеалізація Інтернету) та особливості соціальної ситуації (самотність, відсутність взаєморозуміння в родині, труднощі у взаємодії з однолітками). Так, Х.Турецька запропонувала трикомпонентну модель чинників Інтернет-залежності, згідно з якою до рівня базових передумов було віднесено соціальну ситуацію, викликану дезінтеграцією суспільства та руйнуванням традиційних форм життєдіяльності і взаємодії людей, можливості, що надає віртуальне середовище, та персоніфікацію взаємодії людини з комп'ютером; до рівня необхідних умов – наявності у схильних до цієї адикції певних психологічних особливостей (інтровертованості; високої потреби у близькому, інтимному спілкуванні та тривожності й неспіливості в ситуаціях соціальної взаємодії; високого рівня абстрактного мислення, індивідуалізму, неконформності); до рівня достатньої умови – наявності позитивних настанов щодо Інтернету та негативних – щодо зовнішнього світу і власного «Я» [8]. О.Камінська в якості передумов виникнення залежності від віртуальних знайомств називає почуття невпевненості у собі, низьку самооцінку, невміння встановлювати соціальні контакти [6].

Значна кількість досліджень безпосередньо присвячена вивченню соціальних мереж як елементу сучасного суспільства, особливостям комунікації в соціальних мережах, можливостям, що ними надаються користувачам Інтернету, та ризикам, з ними пов'язаним. В роботах даного напрямку, зокрема в публікаціях Н.Гущиної [2] та Ю.Данько [3; 4], проблема залежності від соціальних мереж називається в ряді інших ризиків та негативних наслідків надмірного захоплення спілкуванням в соціальних мережах, проте детально не аналізується.

Таким чином, попри загальну вивченість соціальних мереж як середовища спілкування людей та Інтернет-адикції як проблеми особистості, специфічні особливості та чинники залежності молодої людини від спілкування соціальних мереж на основі емпіричних даних в наукових джерелах розкриті недостатньо. Проте наявність значної кількості користувачів Інтернету, орієнтованих переважно на спілкування і підтримку соціальних контактів в соціальних мережах, та суттєва відмінність даної активності від інших видів поведінки в Інтернеті (веб-серфінгу, кібер-сексуальної поведінки, пошуку контенту, веб-шопінгу тощо) вказують на необхідність наукового вирішення цієї проблеми. Завданнями даної статті є визначення сутності залежності від соціальних мереж як різновиду адикції, встановлення її ознак та діагностичних критеріїв, розкриття на основі емпіричних даних поширеності залежності від соціальних мереж в студентському середовищі та чинників, що



сприяють її формуванню у студентів, визначення рекомендацій щодо профілактики залежності студентів від соціальних мереж.

Дослідження залежності від соціальних мереж вимагає чіткого визначення сутності та ознак даного явища. Воно має базуватись на певному розумінні особливостей соціальних мереж як середовища взаємодії людей в Інтернеті та характеристик адикції (адиктивної поведінки) як особистісного розладу та деструктивної або девіантної форми поведінки.

Поняття «соціальна мережа» в сучасних джерелах стосовно Інтернету використовується в двох значеннях: в якості спільноти людей, утвореної на основі розгалуженої системи міжособистісних зв'язків, та у якості веб-сервісу, що надає можливості для підтримки таких зв'язків та утворення віртуальних груп за інтересами. Веб-сервіс соціальних мереж дає можливість користувачам за допомогою персональної сторінки представити себе та основні події своєї життєдіяльності, встановити та підтримувати міжособистісні контакти, створювати групи за інтересами, обмінюватися інформацією та мультимедійними матеріалами. Характерними особливостями міжособистісної взаємодії в соціальних мережах на відміну від спілкування користувачів на інших Інтернет-ресурсах (в форумах на інформаційних сайтах, в чатах, ICQ) є її персоналізованість і контрольованість: учасники мереж виступають саме як особистості (а не як приховані за псевдонімами безликі «вільнодумці»), які до того ж можуть вільно конструювати власний образ та вільно обирати партнерів по спілкуванню, тему, час та місце взаємодії [1; 3; 4]. Оскільки саме така міжособистісна взаємодія в віртуальних спільнотах є найбільш привабливою для деяких користувачів і дозволяє їм задовольнити потреби в отриманні інформації, спілкуванні та самоствердженні (що є головною мотивацією активності в соціальних мережах), то її, а не веб-сервіс, яким така взаємодія опосередковується, можна вважати об'єктом залежності.

Як зазначалося вище, залежність від Інтернет-спілкування, віртуальних знайомств, взаємовідносин в Інтернеті більшістю дослідників розглядається як вид Інтернет-залежності. Остання частіше за все визначається як нав'язливе бажання увійти до Інтернету і нездатність вийти із нього [5]. Проте звичка систематично відвідувати власну сторінку в соціальній мережі, бажання постійно перебувати у взаємодії з представниками своєї віртуальної спільноти, віддання переваги віртуальному спілкуванню над реальним ще не свідчить про наявність у людини адикції. Певна залежність від соціальних мереж як зручного інструменту підтримки соціальних контактів є нормальним культурно обумовленим станом сучасної людини, результатом адаптації до життя в умовах інформаційного суспільства. При визначенні залежності від соціальних мереж ми виходили з того, що адикція є станом особистості, котрий характеризується формуванням у неї стійкої надмірної емоційної прив'язаності до певної активності, внаслідок чого особа втрачає здатність свідомо контролювати її частоту, тривалість й інтенсивність та узгоджувати її з іншою життєво важливою діяльністю. Адикція проявляється в постійному або періодичному переживанні залежною особою невтримного і невгамовного потягу до певної активності і призводить до її здійснення у таких межах, які мають руйнівний, деструктивний характер [7]. Таким чином, залежність від соціальних мереж можна визначити як вид адикції, стан особистості, що характеризується нав'язливим прагненням до маніпулювання власними даними та взаємодії з іншими користувачами в соціальній мережі та нездатністю контролювати тривалість та інтенсивність даної активності й узгоджувати її з іншою життєво важливою діяльністю, незважаючи на можливі негативні наслідки. Об'єктом прив'язаності при цьому виступає віртуальна спільнота, метою – постійна взаємодія з її представниками, адиктивною поведінкою – різні види активності в соціальних мережах (оновлення персональної сторінки, перегляд сторінок «друзів», обмін повідомленнями та даними, спілкування на тематичних форумах, прослуховування музики, перегляд фото та відео), а Інтернет, веб-сервіси та спеціальні програми для електронних приладів (комп'ютерів, смартфонів тощо) виступають засобами реалізації адиктивного потягу.

Критеріями діагностики даного виду адикції не можуть бути лише час, що людина проводить в соціальних мережах, та нездатність відмовитись від такого способу спілкування. Про адикцію можна говорити за умов, що якщо залежність від соціальних мереж носить деструктивний характер і веде до її соціальної дезадаптації. Спираючись на діагностичні критерії синдрому залежності (МКХ-10) та ознак комп'ютерної та Інтернет-залежностей, представлених в роботах А.Голдберга, К.Янг, М. Орзак, Л.Юрьєвої та Т.Больбот, такими критеріями можна визначити: 1) наділення соціальних мереж особливою цінністю





та переживання у зв'язку із активністю в соціальних мережах особливих емоційних станів (яскравих і незвичних почуттів, піднесення при передчутті можливості заходу у мережу, втрати почуття реальності у мережі, дискомфорту при неможливості відвідування мережі, самотності та нудьги при виході із мережі); 2) втрату здатності контролювати початок, тривалість й інтенсивність даної активності (незаплановані відвідування мережі, приділення спілкуванню у мережі надмірного з точки зору самої людини часу, неспроможність зупинитися та обмежити час, проведений у мережі); 3) наявність у даної поведінки прямих негативних наслідків (запізнь, незадоволення інших потреб, невиконання важливих справ, конфліктів із оточуючими тощо). Про формування у особи залежності від соціальних мереж може свідчити періодичне виникнення у неї протягом року ситуацій, пов'язаних із кожною названою ознакою. При цьому стан (стадія) сформованості адикції визначається ступенем її занурення до віртуального спілкування (поєднання з реальним спілкуванням, іншими інтересами та видами діяльності поза Інтернетом) та рівнем її соціальної дезадаптації (руйнування родинних та дружніх стосунків, загострення проблем, пов'язаних із роботою або навчанням, погіршення соматичного та психічного здоров'я тощо).

З метою вивчення поширеності серед студентів залежності від соціальних мереж та її чинників нами було проведено опитування студентів 3-4 курсів 4-х вищих навчальних закладів Києва, що представляють різні форми власності і навчають студентів гуманітарних, природничо-математичних та технічних спеціальностей. Обсяг вибіркової сукупності – 203 особи. Тип вибірки багатоступенева гніздова. Дослідження показало, що всі опитані студенти користуються Інтернетом, 93,6% опитаних мають сторінку хоча б у одній із соціальних мереж, 38,9% опитаних відвідують соціальні мережі більше 4-х разів на добу, 15,8% – 3-4 рази, 25,6% – 1-2 рази на добу, 8,9% – декілька разів на тиждень; 14,3% опитаних в середньому проводять в соціальних мережах більше 4-х годин, 12,3% – 3-4 години, 39,9% – 1-2 години, 26,6% – менше 1 години. Отже, виходячи із отриманих даних, можна вважати, що перебування в соціальних мережах та спілкування за їхньою допомогою є нормою для сучасних студентів. Для більшості студентів характерне часті, проте відносно нетривалі відвідування своїх сторінок або сторінок своїх знайомих в соціальних мережах протягом дня. Для 26,9% саме спілкування в соціальних мережах є основною активністю в Інтернеті.

За допомогою розкритих вище критеріїв було виокремлено групу студентів, яким властиві ознаки залежності від соціальних мереж, визначено їхні характеристики та особливості активності в соціальних мережах. Було встановлено, що в тому чи іншому ступені залежними від соціальних мереж (такими, кому властиві ознаки залежності від соціальних мереж) можна вважати 22 особи (11,3% від загальної кількості опитаних студентів). Серед залежних від соціальних мереж переважають жінки (72,2% осіб з ознаками залежності, в той час, як серед опитаних, яким не властива залежність, жінки склали лише 40,7%). Серед опитаних з даною залежністю в порівнянні з іншими студентами відносно більше таких, хто проживає з батьками, є жителями великих міст, має постійну або тимчасову роботу.

Відповідно до отриманих в ході дослідження даних, студенти, які демонструють ознаки залежності від соціальних мереж, в переважній більшості (68,2%) заходять до соціальних мереж більше 4-х разів на добу (в той час як серед студентів, які не мають Інтернет-адикції, таких лише 35,3%). Порівняння поширеності серед студентів різних видів активності в соціальних мережах показує, що серед залежних від соціальних мереж взагалі немає таких, хто спілкується на тематичних форумах, проте значно більше таких, хто відвідує сторінки друзів (63,6% студентів з ознаками залежності проти 30,2% тих, хто не має залежності) та обмінюється з ними повідомленнями (відповідно 95,5% проти 69,8%). Це доводить, що для осіб із залежністю від соціальних мереж головним є спілкування та підтримка взаємовідносин з іншими особами, а не пошук інформації чи висловлення своєї позиції, самоствердження.

У соціальних мережах залежні здебільшого спілкуються з друзями по «реальному» життю – 95,5% (серед осіб без залежності таких – 81,9%). Лише 4,5% опитаних із залежністю вказали, що вони віддають перевагу спілкуванню з тими, з ким познайомилися в мережі. Це спростовує припущення про те, що спілкування в Інтернеті компенсує невдачі в спілкуванні в реальному житті. Тобто повсякденне реальне спілкування замінюється або доповнюється Інтернет-спілкуванням з тими ж самими реальними партнерами, тому що це практичніше, зручніше і легше.

Переважає більшість опитаних із ознаками залежності від соціальних мереж (72,7%)



визнали, що вони в тому чи іншому ступені залежні від Інтернету. Серед опитаних, у яких в ході дослідження не було діагностовано ознаки залежності, до певної міри залежними від Інтернету себе визнали 35,1%.

Дослідження дозволило встановити деякі чинники, що сприяють формуванню у студентів залежності від соціальних мереж або принаймні супроводжують цей процес. Так, особи з залежністю від соціальних мереж мають в порівнянні з іншими середньому більше мотивів для активності в Інтернеті (в середньому – 3-4 мотиви на одну людину, в той же час як особи без адикції – 2-3 мотиви). Зокрема особи із залежністю значно частіше називають такі мотиви як бажання підтримувати постійний контакт з друзями (88,8 % проти 53% у осіб без адикції), відволіктися ввід неприємностей, зняти напругу, заспокоїтись (45,5% проти 26,9% у осіб без адикції), розширити коло спілкування (22,7% проти 7,5% у осіб без адикції), самоствердитись (22,7% проти 5,3% у осіб без адикції). Таким чином, мотивація збільшення часу та розширення кола спілкування, відволікання від проблем і контролю власного емоційного стану (варіант втечі від реальності) відрізняє значну частину залежних від соціальних мереж від осіб без ознак Інтернет-залежності.

В Інтернеті осіб із залежністю від соціальних мереж частіше за інших частіше за інших привертають його свобода (45,5% проти 23,5%), рідше за інших – анонімність (9,1% проти 20,5% у осіб, які не мають Інтернет-адикції). Отже, цінності людини та мотивація її активності в Інтернеті можуть вважатися одними із чинників формування у неї залежності від соціальних мереж.

Дослідження дозволило виявити певний зв'язок між наявністю у студента ознак залежності від соціальних мереж та особливостями його взаємовідносин з батьками. Так, на момент опитування серед студентів із залежністю було менше таких, хто мав зі своїми батьками довірливі стосунки, ніж серед опитаних без Інтернет-залежності (42,9% проти 71,6%). Отже, враховуючи те, що більшість осіб із залежністю від соціальних мереж на момент опитування проживало з батьками, можна стверджувати, що труднощі у стосунках з батьками за умов спільного проживання сприяють формуванню в молодих людей схильності до проведення значного часу в соціальних мережах та залежності від спілкування в них.

Менш виразним є зв'язок між залежністю студента від соціальних мереж та його задоволеністю стосунками з друзями. Відповідно до отриманих даних, більшість залежних від соціальних мереж задоволена своїми відносинами з друзями, але їх частка менша у порівнянні із часткою таких серед опитаних без ознак Інтернет-залежності (68,2% проти 82,2%). Отже, задоволеність стосунків з «реальними» друзями для певної частини опитаних може бути чинником формування залежності від спілкування в соціальній мережі. Проте, враховуючи, що переважна більшість осіб із залежністю спілкується в мережі саме з друзями по реальному життю, цей чинник не може вважатися основним.

Для визначення того, які проблеми могли виступити чинником формування залежності студентів від соціальних мереж, учасникам пропонувалось вказати, з якими проблемами вони зустрічались раніше. Дослідження показало, що особи із залежністю від соціальних мереж зустрічались раніше з більшою кількістю проблем (в середньому – 5 проблем на одну людину), ніж особи, яким не властива адикція (в середньому – 3-4 проблеми). Зокрема серед залежних більше осіб, хто стикалися з такими проблемами як незадоволеність собою, невпевненість у собі (61,9% проти 43,1% осіб, які не мають залежності), конфлікти, погані взаємовідносини в сім'ї (57,1% проти 40%), проблеми у спілкуванні з друзями, в компанії (57,1% проти 36,9%), самотність, труднощі у встановленні довірливих відносин з іншими (57,1% проти 40,8%), матеріальні проблеми, нестача грошей, побутові негаразди (47,6% проти 33,1%). При цьому студенти, які мають ознаки залежності від соціальних мереж, рідше за інших схильні покладатися на себе при вирішенні складних проблем (31,8% проти 56,4% осіб, які не мають залежності), частіше покладаються на друзів (50% проти 33,1%) або прагнуть не помічати проблему (9,1% проти 0,8%). Отже, «накопичення проблем» за умов неготовності вирішувати проблеми самостійно і схильності покладатися на інших або ухилятися від вирішення проблем, а також відсутності належної підтримки сім'ї та друзів може бути одним із чинників, що спонукають студентів використовувати соціальні мережі як засіб втечі від неприємної реальності, відволікання від проблем, відпочинку або самоствердження та компенсації невдач.

Проведене дослідження дозволило зробити наступні висновки: спілкування в соціальних мережах властиво практично всім студентам вищих навчальних закладів та є



необхідною складовою сучасного способу життя; емпіричне дослідження, проведене у м. Києві, показало, що виражені ознаки залежності від спілкування в соціальних мережах характерні для кожного десятого студента; залежність від соціальних мереж більшою мірою поширена серед жінок, серед тих хто проживає з батьками та постійно мешкає у великому місті; чинниками формування залежності від соціальних мереж у студентів є мотивація збільшення часу та розширення кола спілкування, відволікання від проблем і контролю власного емоційного стану за допомогою Інтернету, труднощі у стосунках з батьками за умов спільного з ними проживання, наявність великого кола неподоланих проблем, зокрема комунікативних і матеріально-побутових, орієнтація на зовнішню допомогу при подоланні проблем. Оскільки студенти, які мають ознаки залежності від соціальних мереж, в переважній більшості усвідомлюють свою залежність і страждають через неї від певних проблем, проте ще не перебувають у стані соціальної дезадаптації, при наданні їм допомоги доцільно застосовувати стратегію не реабілітації, а вторинної профілактики. Така робота може здійснюватись в індивідуальній або груповій формах та передбачати надання студентам допомоги в поверненні контролю над власною активністю в соціальних мережах, розвитку комунікабельності, вольових якостей, навичок самоорганізації та подолання проблем, консультування з питань подолання проблем у взаємовідносинах з батьками та друзями. Первинна ж профілактика залежності студентів від соціальних мереж може передбачати поширення серед студентів інформації щодо ознак, ризиків та чинників адиктивної поведінки, діагностику схильності студентів до Інтернет-адикцій, забезпечення студентів доступною консультативною допомогою, впровадження тренінгів та курсів особистісного зростання, заходи з організації активного дозвілля та відпочинку. В рамках подальшого дослідження проблеми залежності від соціальних мереж та її профілактики доцільно експериментально перевірити зв'язок даної адикції з іншими формами адиктивної поведінки, вплив психологічних чинників на формування залежності від соціальних мереж, розробити та апробувати методики первинної та вторинної профілактики даної залежності.

#### Література:

1. Гузьман О.А. Комп'ютерна залежність підлітків [Електронний ресурс] / О.А. Гузьман., Н.О. Ляшенко – Режим доступу: <http://web.kpi.kharkov.ua/sp/guzman-o-a-lyashenko-n-o-komp-yuterna-zalezhnist-pidlitkiv/>
2. Гущина Н. І. Проблема захисту учнів від негативних впливів у соціальних мережах / Н. І. Гущина // Комп'ютер у школі та сім'ї. – 2011. – № 7. – С. 13-14.
3. Данько Ю. А. Соціальні мережі як форма сучасної комунікації: плюси і мінуси / Ю. А. Данько // Сучасне суспільство. – 2012. – Вип. 2. – С. 179-184.
4. Данько Ю. А. Феномен соціальних мереж у контексті становлення і розвитку мережевого суспільства / Ю. А. Данько // Вісник Міжнародного слов'янського університету. Сер.: Соціологічні науки. – 2012. – Т. 15, № 1-2. – С. 53-59.
5. Егоров А., Особенности личности подростков с интернет-зависимостью [Электронный ресурс] / А. Егоров, Н. Кузнецова, Е. Петрова – Режим доступа: <http://www.narcom.ru/publ/info/254>
6. Камінська О. В. Психологічні детермінанти формування інтернет-залежності / О. В. Камінська // Проблеми сучасної психології. – 2013. – Вип. 22. – С. 194-204. -5
7. Лютий В.П. Нехімічні адикції як предмет соціальної роботи / В.П.Лютий // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (педагогічні науки) – № 11 (270), – червень 2013 р. – С. 158 – 166.
8. Турецька Х.І. Психологічні чинники Інтернет-залежності / Х.І. Турецька // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2012. – №2 (2). – С. 95-104.
9. Янг К. С. Диагноз – интернет-зависимость [Электронный ресурс] / Кимберли С. Янг – Режим доступа: <http://www.narcom.ru/ideas/common/15.html>

*Лютий В.П., канд. педаг. наук, доцент, доцент кафедри соціальної роботи і практичної психології АТСОТ, Коломиец К.С., студентка відділення перепідготовки факультета економіки і соціального управління*

**Зависимость от социальных сетей как проблема современных студентов. Статья посвящена проблеме формирования у значительного числа студентов зависимости от социальных сетей в Интернете. В статье раскрываются особенности социальных сетей, делающие их особенно привлекательными для молодых людей, определяется сущность зависимости от социальных сетей как разновидности аддикции, обосновываются ее признаки и диагностические критерии, на основе эмпирических данных раскрывается распространенность**



зависимости от социальных сетей в студенческой среде и факторы, которые способствуют ее формированию у студентов, даются рекомендации относительно профилактики формирования у студентов зависимости от социальных сетей.

**Ключевые слова:** социальные сети, аддикция, аддиктивное поведение, зависимость от социальных сетей, социальная профилактика

*Liutyi V.P., Candidate of Pedagogic Sciences, Associate Professor, the Department of Social Work and Practical Psychology, Academy of Labor, Social Relations and Tourism, Kolomiets K.S., Student of the Retraining Department, Faculty of Economics and Social Management*

**Social networks addiction as a problem of modern students.** The article deals with problem of formation of social network addiction among students. The peculiarities of social networks aiming at young people are outlined, the essence of social network addiction as a special kind is revealed, the main features and diagnostic criteria are identified. On the base of empirical data the reasons and background of addiction in students' environment are revealed as well as recommendations on prevention of social network addiction are given.

**Key words:** social network, addiction, addictive behavior, social network addiction, social prevention.

УДК 316.367.7(045)

**Варбан М.Ю.**, канд. психол. наук,

**Гончар Л.К.**, старший викладач АПСВТ

**Дмитрук Н.А.**, незалежний експерт-соціолог

**Дебелюк М.І.**, МБФ «Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні»

### *Камінг-аут та аутінг чоловіків, які мають секс із чоловіками: результати етнографічного дослідження*

У статті здійснено описовий аналіз процесу добровільного визнання та публічного розголошення своєї приналежності до гендерної меншини чоловіками, які мають секс з чоловіками (ЧСЧ) та його сприйняття найближчим соціальним оточенням ЧСЧ. Вивчення реакції батьків та родичів на сексуальну орієнтацію одного з членів родини потребує відповідного підбору методів дослідження. Завдяки аналізу біографічних інтерв'ю, що були зібрані під час етнографічного дослідження стилів життя та повсякденних практик ЧСЧ, вдалося реконструювати особистісний (ідіосинкратичний) та рольовий контексти поведінки ЧСЧ у ситуації камінг-ауту та аутінгу.

**Ключові слова:** чоловіки, що мають секс із чоловіками (ЧСЧ), сексуальна приналежність, сексуальна меншина, гомо сексуальність, ідіосинкратичний контекст поведінки, рольовий контекст поведінки, камінг-аут, аутінг.

*Актуальність дослідження.* Сьогодні дискурс про визнання та сприйняття нетрадиційної гомосексуальної ідентичності в українському суспільстві, і за його межами є вельми актуальним [1-9]. Зважаючи на соціальне неприйняття гомосексуалізму, чоловіки, які мають статеві контакти з чоловіками, зазвичай прагнуть підтримувати контакти у вузькому колі та рідко демонструють свою сексуальну орієнтацію за межами своєї групи. Беручи до уваги закритість групи ЧСЧ, її уразливість до ВІЛ-інфікування, описовий аналіз камінг-ауту та аутінгу, що ґрунтується на аналізі біографічних інтерв'ю представників вітчизняної групи ЧСЧ, дозволить нівелювати можливі перешкоди щодо розробки соціальних програм із залученням даної цільової групи, а також, максимально наблизити сервіс аутріч-роботи до ЧСЧ з метою надання їм необхідної соціальної та психологічної підтримки [10].

*Мета і завдання дослідження.* У статті здійснено описовий аналіз практик камінг-ауту та аутінгу представників вітчизняної спільноти ЧСЧ, охарактеризовано реакції батьків на камінг-аут та аутінг ЧСЧ, позначено проблеми «розкриття» для ЧСЧ та членів їхніх родин, продемонстровано факти камуфлюючої гетеросексуальності ЧСЧ та наведено приклади гендерних відмінностей сприйняття гетеросексуальної ідентичності ЧСЧ з боку найближчого соціального оточення.



Матеріал статті базується на результатах етнографічного дослідження ЧСЧ, яке проходило з березня по липень 2012 року у 3-х містах України — Києві, Донецьку, Чернівцях. У ході дослідження було опитано: 48 ЧСЧ методом біографічного інтерв'ю з використанням методики модифікованої соціометрії; 26 ЧСЧ методом фокус-групових дискусій; 12 представників найближчого оточення ЧСЧ (батьки, сестри, брати, жінки тощо) методом глибинного інтерв'ю.

Застосування біографічного матеріалу щодо життєвих подій ЧСЧ дозволило виявити очевидний зміст автобіографічних оповідань ЧСЧ та їхнього найближчого оточення щодо камінг-ауту та аутінгу, структурувати та генералізувати окремі випадки камінг-ауту та аутінгу, надати експліцитне значення ситуаційним чинникам та систематизувати зовнішні стійкі паттерни пояснень досвіду «розкриття» по відношенню до вітчизняного співтовариства ЧСЧ. «Говорити про «геїв взагалі», без урахування національних, демографічних, соціальних-групових та індивідуальних відмінностей беззмістовно, ці чоловіки дуже різні а їх груповий портрет поза інтер'єру неминує буде схематичним та умовним» [11].

При вивченні матеріалу біографічних розповідей, заснованого на опрацюванні фактів та їх ілюструванні для побудови загальної картини досліджуваних практик ЧСЧ, автори статті прагнули аналітично спростити випадки, що розглядаються, дотриматися їхньої документальності, передати їх інтенційну спрямованість, а також представити узагальнені культурні паттерни соціальної сутності камінг-ауту та аутінгу ЧСЧ [12, 13].

*Огляд останніх досліджень і публікацій за даною проблемою.*

За межами України проблематика камінг-ауту та аутінгу в науковому середовищі є доволі розробленою; предметом вивчення є характер стосунків ЧСЧ з батьками, особливості поведінкових практик підлітків що належать до сексуальних меншин в батьківських сім'ях, реакція родин на розкриття гомосексуальної ідентичності ЧСЧ, діапазон сприйняття та неприйняття родинами ЧСЧ, вплив характеру стосунків в родині на ситуацію камінг-ауту та його наслідки [14-19].

*Виклад основного матеріалу та висновків дослідження.* За результатами дослідження, процес добровільного та відкритого визнання своєї приналежності до гендерної меншини у ЧСЧ є поступовим. Як правило, спочатку ЧСЧ здійснюють камінг-аут перед своїми друзями та знайомими, після цього відбувається їх зізнання перед близькими родичам, в останню чергу, про сексуальну орієнтацію ЧСЧ дізнаються їхні батьки. Для деяких ЧСЧ, успішний камінг-аут перед друзями та знайомими був поштовхом до камінг-ауту перед родиною. *«Получилось, что сначала перед одноклассниками открылся. И когда я увидел, что реакция вполне адекватная, я решил: «ну, может, и мама нормально отреагирует, может, не стоит скрывать вот это всё».* Головною причиною камінг-ауту для ЧСЧ є необхідність подолання власної замкненості та закритості. ЧСЧ зізнаються, що після камінг-ауту вони відчували психологічне полегшення. *«То есть это — реально была эйфория. Это было облегчение».* Разом з тим, деякі ЧСЧ всіляко відтягують процес камінг-ауту, не обговорюють та замовчують свою гомосексуальну ідентичність.

Розкриття перед батьками для ЧСЧ є найбільш болючим; ЧСЧ характеризують камінг-аут як складний та «драматичний» процес. *«Мы с Лешей поехали в «Калифорнию» во Львов, натились, и я потом пришел домой и сказал прямо: «Мама, ты меня не понимаешь».* У нее тогда просто глаза на лоб полезли. Говорил в основном я, а ей, я даже слова не давал сказать. Еще я ей жаловался на жизнь, что меня никто не любит, никто не приласкает, как в той песне». ЧСЧ рефлектують стосовно можливої реакції їхніх батьків на камінг-аут, виказують хвилювання відносно подальшого розвитку сімейних стосунків. *«Отвернется, или не отвернется. Воспримет это, или не воспримет. Это единственное, чего я боялся на тот момент, — а вдруг, не поймет, а вдруг, не воспримет».* Камінг-аут є неочікуваним та несподіваним для багатьох батьківських родин ЧСЧ, зважаючи на їхні соціальні очікування щодо своїх дітей — ЧСЧ. *«Она меня любит таким, какой я есть. Я всё равно остаюсь для нее сыном, несмотря ни на что. Хотя она внуков хотела, а я ей сообщил, что их вообще не будет, да и невестки собственно не будет».*

Розкриття перед батьками опосередковано дружніми та відвертими стосунками в родині, — наявність гармонійних стосунків ЧСЧ з родиною є запорукою позитивного сприйняття батьками гомосексуальної ідентичності ЧСЧ. *«Мама восприняла очень спокойно, очень легко, без криков, без нервов, без скандала. Сказала, что как бы там ни было, я остаюсь ее ребенком, и она меня любит. Главное, чтобы тебе было хорошо. Со своей*



сторони, она сказала, что чем смогу – помогу». Чим комфортніше відносини в батьківській родині, тим більш сприятливішими є емоційні наслідки камінг-ауту для ЧСЧ та їхніх батьків. *«Это было воспринято совершенно спокойно. Единственная ко мне просьба была, что если ты хочешь жить с мужчиной, то приводи его в дом, а не лезь, где попало. Потому, что у меня с матерью были скорее дружеские отношения».* У складному становищі опиняються ЧСЧ, які походять із невеликих містечок, де домінує стереотип про обов'язкове створення сім'ї; насамперед батьків ЧСЧ турбує ймовірне агресивне ставлення до гомосексуальної орієнтації їхніх синів з боку соціального оточення після камінг-ауту ЧСЧ. *«Думаю, что она переживала относительно того, что кто-то узнает, и как ко мне после этого будут относиться. Ее мало интересовало, что будут говорить. Она переживала, чтобы вдруг меня с работы не уволили, или вдруг не побили из-за этого, не обидели».*

Болючим є камінг-аут ЧСЧ перед дружиною; як правило йому передують низка сумнівів та роздумів. Коли ЧСЧ мають власну родину, камінг-аут може призвести як до розриву сімейних стосунків, так і до їх перетворення у суто формальні. Частина ЧСЧ, після розкриття, продовжує жити разом з дружиною та докладає зусилля для того, щоб ніхто із зовнішнього оточення не дізнався про їх сексуальну орієнтацію. Наприклад, для одного з респондентів — ЧСЧ, одруження було спробою «позбавитися» гомосексуальної ідентичності, — тобто проявом камуфлюючої гетеросексуальності ЧСЧ. Він одружився у 21 рік, оскільки «розумні люди» казали, що завдяки цьому «все мине», — «Багато «блакитних» чоловіків... сподівалися за допомогою одруження «вилікуватися» від гомосексуальності... хотіли придбати соціальне прикриття, дотримати пристойності» [11]. *«Думал, что если я всё-таки прислушаюсь к советам умных людей, женюсь, обзаведусь детьми и т.д., и т.п., то у меня с ориентацией всё станет нормально. Ни фига не помогает. Врала люди».* Респондент-ЧСЧ відкрився перед дружиною через 2-3 роки після одруження. *«Мне интересно было, как она к этому отнесется, и вообще мне надо было определиться, как мне жить дальше».* Дружина сприйняла його зізнання «нормально». Можливо, через те, що її попередній чоловік також був ЧСЧ. Згодом подружжя розлучилося, проте респондент продовжує брати участь у вихованні сина. «Надії за допомогою шлюбу покінчити з гомосексуальністю практично ніколи не виправдовуються. Пригнічена, або прихована гомосексуальність стає навіть більш значущою психологічно, що призводить до приречення людей до принизливого подвійного життя, або до розлучення» [11].

Іноді рідні виступають ініціаторами камінг-ауту. *«Я всё его «вытягивала» на контакт, говорила: «Ну, пойми, с кем ты еще можешь поговорить, как не с мамой?» Он, конечно, сопротивлялся, и по сей день сопротивляется» (мати ЧСЧ).* Часто конфліктна ситуація провокує камінг-аут. *«Как-то тут один знакомый начал его бить ни-за-что, ни-про-что, вот я за него и заступилась, и потом он мне сам лично признался» (сестра ЧСЧ).* В деяких випадках безпосередньою причиною камінг-ауту стає розлучення із коханою людиною. *«Мне было очень плохо, я расстался со своим парнем, с которым прожил два года, и мне казалось, что я потерял всё, и мне было очень хреново, мне было уже всё равно, что скажут родители, и я им позвонил по телефону и рассказал».* Іноді, виходячи з гендерної солідарності, камінг-аут допомагає здійснити сексуальний партнер ЧСЧ. *«Я выпивший был. Я был со своим молодым человеком. То есть, он матери сказал. Я попросил, чтобы он рассказал, потому, что я не мог рассказать».* У більшості випадків рідні ЧСЧ здогадуються про їхню нетрадиційну сексуальну орієнтацію, спостерігаючи за особливістю поведінки ЧСЧ та їхніми уподобаннями, — орієнтацією на дружбу з хлопцями, інтерес до літератури про гомосексуальність. *«Я поняла это, еще когда нечаянно на его дневник наткнулась. Прочитала, что он очень любит какого-то мальчика. И я еще тогда подумала: наверное, мой сын неправильной ориентации» (мати ЧСЧ).* Коли рідні не здогадуються про гомосексуальну орієнтацію ЧСЧ, це призводить до сильних емоційних переживань оточення ЧСЧ. *«Истерика была, естественно» (мати ЧСЧ).* *«Я была в шоце, але реакція не була негативною. Ну, не негативна і не позитивна» (сестра ЧСЧ).* Коли розкриття ЧСЧ є «відповіддю» на підозри щодо їхньої нетрадиційної сексуальної ідентичності, — емоційне напруження в родині є меншим. *«Я говорю: сынок, я уже всё поняла. Можешь меня не стесняться, я лично не буду тебя тяготить вопросами» (матір ЧСЧ).*

Для деяких ЧСЧ стосунки з родиною, після камінг-ауту або аутінгу суттєво погіршуються, або навіть перериваються на достатньо довгий час; проте, випадки повного розриву стосунків відбуваються рідко. Для багатьох ЧСЧ камінг-аут стає переломним моментом у відношеннях із родиною. Якщо після камінг-ауту батьки не сприймають гетеросексуальну



ідентичність своїх дітей, ЧСЧ доволі часто ставлять їм ультиматум, — або сприйняття батьками їхньої гомосексуальної ідентичності, або вони розривають стосунки з родиною. Така тактика для багатьох ЧСЧ була успішною: перспектива втрати дитини змушує батьків змиритися та припинити демонстративне неприйняття її гомосексуальної ідентичності.

В період психологічної адаптації рідних та знайомих ЧСЧ до їхньої гомосексуальної ідентичності вони підтримують один одного, що допомагає пережити стрес, адаптуватися, сформуванню лояльне ставлення до вибору ЧСЧ. *«Я поддерживала как бы их обоих – и брата, и маму. Я говорю: мама, да ради бога, успокойся. Мама у нас женщина такая, в принципе, как бы более современная. Папа у нас такой построже, но тем не менее, он от нас с мамой принял эту новость» (сестра ЧСЧ).* Деякі рідні ЧСЧ переживають камінг-аут самостійно, без підтримки близьких людей. Це стосується, в першу чергу, матерів ЧСЧ; матері намагаються приховати гомосексуальну орієнтацію ЧСЧ від інших родичів, захищаючи таким чином сина від психологічного тиску з боку останніх. *«Нет, я сама всё. Потому что, я знаю, если я дочке скажу, она может, конечно, грубую сторону проявить, сыну старшему скажу – тоже будет к нему по-другому относиться. И я стараюсь, не то чтобы скрывать, а не говорить об этом» (мати ЧСЧ).*

У більшості випадків, після перших вражень від камінг-ауту, ставлення рідних до ЧСЧ поліпшується, в родині формується лояльність до їхньої сексуальної орієнтації. *«Вы знаете, в принципе можно сказать, что ничего и не поменялось. Как были теплые отношения, так они и остались. Это все восприняли как свершившийся факт, как жизненную ситуацию» (мати ЧСЧ).* Після камінг-ауту, частина ЧСЧ зберігає достатньо добрі стосунки принаймні із одним членом родини (одним із батьків, сестрою або братом). Проте, в деяких випадках, камінг-аут призводить до психологічного відчуження ЧСЧ від родини. *«Сейчас, наверное, у нас не полное взаимопонимание. Просто хочется более открытых, открытых контактов, а он скрыт, немножко замкнут» (мати ЧСЧ).* Батьки та інші рідні чоловічої статі, після камінг-ауту схильні ставитися до ЧСЧ з антипатією. *«Я уезжала на море, а муж пришел пьяный, и сына в дом не пустил. Я говорю: «Витя, ну как же ты так?» А он: «Ничего, пусть знает» (мати ЧСЧ).* *«Это его личное дело, я считаю. Как-то я не лезу» (брат ЧСЧ).* Матері та сестри ЧСЧ гнучкіше реагують на гомосексуальну ідентичність ЧСЧ; вони першими приймають та підтримують їх, демонструють високий рівень прийняття. *«Ничего, всё относится до него хорошо. Проти цього ніхто нічого не має» (мати ЧСЧ).*

В процесі камінг-ауту, та після нього, деякі рідні мають сподівання щодо можливого подолання потягу до гомосексуальності з боку ЧСЧ. Однак, з часом, вони розкривають для себе всю складність, або неможливість такої психосексуальної корекції, що обумовлює терпляче та компромісне ставлення до ЧСЧ. *«Переубедить – я знаю, что это бесполезно. Это уже психология человека, я так понимаю, или психика, не знаю. Это уже не изменить, мне кажется, медицина этого не изменит» (брат ЧСЧ).*

Позитивну роль в подоланні стресу рідних ЧСЧ від камінг-ауту відіграє тематична інформація, що орієнтована на формування толерантного ставлення до гомосексуальної культури в суспільстві. *«Через год-два, наверное, мне попалась книжонка японская. Автор описывает все свои переживания, начиная с детства, когда он почувствовал, что он не такой. И я подумала, если такой сильный человек не смог ничего с собой поделатъ, то здесь уже ничего не остается, как признать. Действительно, мне сильно помогла эта книжка» (мати ЧСЧ).* Діяльність громадських організацій, що надають підтримку ЛГБТ, також сприяє формуванню більш відкритих стосунків між ЧСЧ та членами їхніх родин. Частина ЧСЧ, які брали участь у дослідженні, рекрутовані ЧСЧ-сервісними організаціями та є їхніми співробітниками, що, певною мірою, пояснює значну відкритість респондентів-ЧСЧ щодо інтерпретації власного досвіду камінг-ауту. Це пояснюється бажанням ЧСЧ публічно легітимізувати індивідуальну сексуальну ідентичність, виходячи з актуальності «ЛГБТ-активізму», «що реалізується сьогодні у гендерному просвітництві... шляхом проведення семінарів, тренінгів, інформаційних компаній» [20]. Камінг-аут перед найближчим соціальним оточенням може розглядатися як непряма боротьба на індивідуальному рівні за свої гомосексуальні потреби на протидію суспільних стереотипам. Однак, під час дослідження, ЧСЧ не заперечували традиційних гендерних ролей та стереотипів, що панують у суспільстві, не демонстрували своє неприйняття гомофобії, однак спостерігалася їхня опосередкована підтримка власної «нетрадиційності».



Старше покоління в родині — бабусі та дідусі — особливо, якщо вони є віруючими, сприймають сексуальну орієнтацію ЧСЧ з нерозумінням та осудом, вважають це «великим гріхом», або ототожнюють гомосексуалів з педофілами. *«Мама у мене цього просто не розуміє, у неї геї асоціюються з педофілами, вона вважає, що це одне і те ж» (мати ЧСЧ).* Дальні родичі, обізнані з вибором ЧСЧ, у більшості випадків підтримують з ними нормальні стосунки. *«Всі родичі відносяться до нього добре. Проти цього ніхто нічого не має. Ну, знаєте як, можуть деколи щось і підстрікнути, але це все лише жарти» (мати ЧСЧ).* В деяких родинях дальні родичі нічого не знають про сексуальну орієнтацію ЧСЧ, а батьки ЧСЧ переважно не поспішають повідомляти родинному оточенню про орієнтацію синів, здебільшого тримаючи це в таємниці. *«Из наших семей никто не знает. Мы это стараемся скрывать. Они же не знают о его ориентации, и поэтому они к нему относятся как к человеку, как к мужу» (дружина ЧСЧ).* Сусіди, як правило, не знають про нетрадиційну орієнтацію ЧСЧ, оскільки сім'ї ЧСЧ, намагаються приховати цей факт. У випадках, коли сусіди дізнаються про гомосексуальну орієнтацію ЧСЧ, вони переважно зовні демонструють толерантність до ЧСЧ та їхніх родин. *«Соседи все знают. Ну, в принципе, сейчас уже тишина. Сначала, конечно, шушукались» (сестра ЧСЧ).*

У переважній більшості випадків відносини ЧСЧ із своїми друзями «з дитинства», після камінг-ауту зберігаються. Однак, існує наступна закономірність: ЧСЧ частіше втрачають друзів-чоловіків (які мають гетеросексуальну орієнтацію), коли ті дізнаються про їхню гомосексуальну орієнтацію, але, натомість, ЧСЧ починають більше спілкуватися зі своїми подругами, ставлення яких до ЧСЧ не змінюється після камінг-ауту, — «гомосексуальні хлопчики нерідко віддають перевагу жіночому товариству, ніж суспільству хлопчиків, часто прихильно відносяться до дівчатками, розкриваючись перед ними повніше» [11].

Деякі опитані ЧСЧ приховують свою орієнтацію від колег по роботі, та найближчим часом не збираються «зінануватися» перед ними. Інші опитані ЧСЧ, оцінюють наслідки свого зізнання перед колегами як «нейтральні». Частіше ЧСЧ спонтанно зізнаються про власну сексуальну орієнтацію на роботі, що кардинально не змінює ставлення до них колег. *«Я не пам'ятаю, що саме підтолкнуло, але я б не сказав, що я чувствовав себе як-то погано, зажатим. Не було страху, що вдруг вони скажуть кому-то ще. Я думав, ну поменяю роботу. В кінці — кінців я нікому нічим не зобов'язаний».*

Іноді, ЧСЧ обирають стратегію демонстративного відкриття та визнання своєї приналежності до сексуальної меншини, проте така поведінка не завжди супроводжується соціальною сприйняттю; вона може викликати дискримінацію та фізичне насилля по відношенню до ЧСЧ.

Камінг-аут може провокувати аутінг, коли рідні дізнаються про гомосексуальну орієнтацію ЧСЧ від сторонніх осіб. Багато респондентів-ЧСЧ мають досвід аутінгу. Публічне розголошення інформації про сексуальну орієнтацію ЧСЧ проти бажання та згоди часто здійснюють сексуальні партнери, які мотивовані ревнощами, а також, соціальне оточення ЧСЧ, яке тим, чи іншим чином, дізнається про їхню гомосексуальну орієнтацію. Наприклад, для одного з респондентів-ЧСЧ, джерелом розповсюдження інформації про його сексуальні вподобання був його колишній партнер. З ревності він почав розповідати про сексуальну орієнтацію респондента його знайомим та друзям, намагався скомпрометувати його на роботі. *«Я разорвал отношения. Отношения длились три месяца. После этого он всячески пытался и встретиться со мной, и на работу ко мне зайти. Пытался испортить жизнь мою со всех сторон как бы, везде нагадить».* Разом з тим, цей респондент і дотепер не зробив камінг-аут перед своїми батьками. *«Всі роблять вигляд, що нічого не відбувається, хоча всі здогадуються».* У схожій ситуації опинився і інший респондент-ЧСЧ: його друг, з ревності, зателефонував його матері та почав розповідати, що її син має гомосексуальні контакти з іншим чоловіком, до якого цей друг тоді ревнував респондента: *«Я думаю, что аутингов в моей жизни было несколько. Один из ярких, это звонок моего друга моей матери с просьбой обратить внимание на то, насколько тесно я дружу с нашим общим другом. У него были смешанные чувства ко мне, и ревность там тоже присутствовала. Мама сказала: «Ой, у меня молоко бежит», и положила трубку. Она рассказала мне вечером об этом звонке и попросила, чтобы этого человека больше в нашем доме никогда не было. Меня это развлекло, а моего друга и мою маму разозлило».*

Під час дослідження ЧСЧ повідомляли, що вони часто самостійно розповідають своїм друзям про свої сексуальні вподобання, тим самим надаючи їм можливість повідомити





про це іншим. Іноді аутінг провокує об'єкт сексуального інтересу ЧСЧ, який намагається таким чином захиститися від його сексуальних домагань. *«Был у меня одногруппник – парень молодой, чем-то он меня заинтересовал. И как-то я по своей глупости предложил ему. Это все было на паре, в перетиске, на тетрадке. Но, как оказалось, он был мальчишкой подлым и меня сдал с потрохами»*. ЧСЧ орієнтовані на попередження спроб сторонніх осіб розголошувати їхню гомосексуальну орієнтацію. Є випадки, коли ЧСЧ спочатку провокували власний аутінг, однак потім, докладали зусиль задля його попередження. *«В период, когда мне было 18-25 лет, появлялись люди, перед которыми я просто-напросто открывался, и были такие люди, которые слишком много говорили. Это меня научило тому, что иногда лучше молчать. На определенном этапе я поменял круг общения, и всё. На то время мне казалось, что это самый идеальный вариант»*.

На загал, питання особистісного та рольового контексту поведінки ЧСЧ у ситуації камінг-ауту та аутінгу потребує подальшого вивчення, оскільки воно пов'язане з цілим комплексом складних соціально-психологічних проблем.

### Література:

1. Украинцы считают, что уровень морали в селе – выше, чем в городе – исследование. – Режим доступу: [http://institute.gorshenin.ua/news/398\\_ukraintsi\\_schitayut\\_chno\\_uroven\\_morali.html](http://institute.gorshenin.ua/news/398_ukraintsi_schitayut_chno_uroven_morali.html). – Назва з екрану.
2. Гомосексуализм – это извращение, распущенность и психическое расстройство (опрос). – Режим доступу: <http://love-contras.org/index.php/docs/issue/624/>. – Назва з екрану.
3. «Разрушение семьи – прямой путь к порабощению и уничтожению Украины». Общественность против ООН. – Режим доступу: <http://odessa-daily.com.ua/news/zayavlenie-protiv-oon.html>. – Назва з екрану.
4. Каминг-аут 13-летнего подростка (Jonah Mowry) на YouTube. – Режим доступу: <http://deltacentral.blogspot.com/2012/01/13-youtube.html>. – Назва з екрану.
5. La désinformation ordinaire. – Режим доступу: – <http://blog.lefigaro.fr/rioufol/2013/04/la-propagande-officielle-cache.html>. – Назва з екрану.
6. Jsem homosexuál a nestydím se za to. Stydíte se za mě? – Режим доступу: <http://dialog.ihned.cz/c1-59723450-jsem-homosexual-a-nestydim-se-za-to-stydite-se-za-me>. – Назва з екрану.
7. I came out because gay people in Russia are suffering – it's time for courage. – Режим доступу: <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2013/may/14/being-gay-russia-likened-to-terrorism>. – Назва з екрану.
8. Когда гей станет президентом Украины. – Режим доступу: <http://comments.ua/life/340825-gey-stanet-prezidentom.html>. – Назва з екрану.
9. Шіффер Штефані Злочини на ґрунті ненависті в Україні. Групи жертв та програми допомоги у громадському секторі / Штефані Шіффер, Тетяна Кацберт, Сабіне Росманн Злочини на ґрунті ненависті в Україні. Групи жертв та програми допомоги у громадському секторі. – Берлін, «Європейський діалог», 2010. – Режим доступу: [http://www.european-exchange.org/fileadmin/user\\_upload/Hate\\_Crime\\_EVZ/Studie\\_Hate\\_Crime\\_UA.pdf](http://www.european-exchange.org/fileadmin/user_upload/Hate_Crime_EVZ/Studie_Hate_Crime_UA.pdf). – Назва з екрану.
10. Коротке викладення результатів операційного дослідження: «Оцінка впливу групових форм роботи в рамках проєктів з профілактики ВІЛ-інфекції серед ЧСЧ» / [Демченко І.Л., Варбан М.Ю., Варбан Є.О., Дебелюк М.І.; Кисельов В.В.; Костючок М.М.; Белоносова Н.А.] – К.: МБФ «Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні», 2012. – Режим доступу: [http://www.aidsalliance.org.ua/ru/library/our/msws/pdf/Summary%20MSM\\_ukr.pdf](http://www.aidsalliance.org.ua/ru/library/our/msws/pdf/Summary%20MSM_ukr.pdf). – Назва з екрану.
11. Кон Игорь. Лунный свет на заре. Лики и маски однополой любви / Игорь Семенович Кон Лунный свет на заре. Лики и маски однополой любви. – М.: Олимп, АСТ, 2003. – Режим доступу: <http://www.pseudology.org/Kon/LunnySvetNaZare2/>. – Назва з екрану.
12. Козлова Л. А. Биографическое исследование российской социологии: предварительные теоретические замечания / Л. А. Козлова Биографическое исследование российской социологии: предварительные теоретические замечания // Социологический журнал. – 2007. – № 2. – С. 59 – 87.
13. Белановский С.А. Глубокое интервью: Учебное пособие / Белановский С.А. – М.: Никколо-Медиа, 2001. – 320 с.
14. David W. Coming Out to Mom and Dad: A Study of Gay Males and Their Relationships with Their Parents / David W. Cramer, Arthur J. Roach Coming Out to Mom and Dad: A Study of Gay Males and Their Relationships with Their Parents // Journal of homosexuality. – 1988. – Volume 15 (3 – 4). – P. 79 – 92.
15. Erik F. Strommen Family Member Reactions to the Disclosure of Homosexuality / Erik F. Strommen Family Member Reactions to the Disclosure of Homosexuality // Journal of homosexuality. – 1989. – Volume 18 (1 – 2). – P. 37 – 58.



16. Lisa K. Coming Out to Parents. Perceptions of Family Relations, Perceived Resources, and Identity Expression as Predictors of Identity Disclosure for Gay and Lesbian Adolescents / Lisa K. Waldner, Brian Magrader Coming Out to Parents. Perceptions of Family Relations, Perceived Resources, and Identity Expression as Predictors of Identity Disclosure for Gay and Lesbian Adolescents // Journal of Homosexuality. – 1999. – Volume 37 (2). – P. 83 – 100.
17. Gerald P. Gay and Lesbian Adolescents and Their Families / Gerald P. Mallon Gay and Lesbian Adolescents and Their Families // Journal of Gay & Lesbian Social Services. – 2000. – Volume 10 (2). – P. 69 – 88.
18. Patrick W. Matthews Stigma and disclosure: Implications for coming out of the closet / Patrick W. Corrigan, Alicia K. Matthews Stigma and disclosure: Implications for coming out of the closet // Journal of Mental Health. – 2003. – June, 12 (3). – P. 235 – 248.
19. New study finds gay and bisexual men have varied sexual repertoires. – Режим доступу: <http://newsinfo.iu.edu/news/page/normal/19977.html>. – Назва з екрану.
20. Парфенова Оксана «Тактик под маской стратега», или выход из «чулана» по-русски / Оксана Парфенова «Тактик под маской стратега», или выход из «чулана» по-русски. – Режим доступу: [http://www.intelros.ru/pdf/gender\\_issledovaniya/2010\\_20-21/06.pdf](http://www.intelros.ru/pdf/gender_issledovaniya/2010_20-21/06.pdf). – Назва з екрану.

**Варбан М.Ю.**, канд. психол. наук, **Гончар Л.К.**, старший преподаватель АПСВТ, **Дмитрук Н.А.**, независимый эксперт-социолог, **Дебелюк М.И.**, МБФ «Международный Альянс по ВИЧ/СПИД в Украине»

**Каминг-аут и аутинг мужчин, которые имеют секс с мужчинами: результаты этнографического исследования.** В статье представлено описательный анализ процесса добровольного признания и публичного разглашения своей принадлежности к гендерному меньшинству мужчинами, которые практикуют секс с мужчинами (МСМ), и его восприятие ближайшим социальным окружением МСМ. Изучение реакции родителей и родственников на сексуальную ориентацию одного из членов семьи требует соответствующего подбора методов исследования. С помощью анализа биографических интервью, которые были собраны в процессе этнографического исследования стилей жизни и повседневных практик МСМ, удалось реконструировать личностный (идиосинкратический) и ролевой контексты поведения МСМ в ситуации каминг-аута и аутинга.

**Ключевые слова:** мужчины, которые имеют секс с мужчинами (МСМ), сексуальная принадлежность, сексуальное меньшинство, гомосексуализм, идиосинкратический контекст поведения, ролевой контекст поведения, каминг-аут, аутинг.

**Varban MY.**, Candidate of Psychological Sciences, **Honchar L. K.**, Lecturer of Social Work and Practical Psychology Chair, Academy of Labour, Social Relations and Tourism, **Dmytruk N.A.**, independent expert-sociologist, **Debeliuk M. I.**, ICF «International HIV/AIDS Alliance in Ukraine»

**Coming out and outing of men, who have intimate relations with men: the results of ethnographic research**

*The process of voluntary recognition and public disclosure of belonging to gender minority (coming out) by men who have intimate relations with other men and public attitude to them are revealed in the article.*

*Particular methods of the research are chosen due to the studying of parents' and relatives' attitude to special orientation of the member of their family. With the help of analysis of biographic interviews, that were collected in the process of ethnographic research of life style and usual practices of men who have intimate relations with men, personal (idiosyncratic) and role behavioral contexts of this phenomenon in coming out and outing situations were reconstructed.*

**Key words:** men, who have intimate relations with men, gender, gender minority, idiosyncratic behavioral context, role behavioral context, coming out, outing.



# Економіка. Проблеми економічного становлення

УДК 637.1:339.13](477)(045)

**Барилевич О.М.,**

канд. екон. наук, доцент, доцент кафедри маркетингу та міжнародної торгівлі  
Національного університету біоресурсів і природокористування України

**Пилипенко Н.В.,**

слухач магістратури Національного університету  
біоресурсів і природокористування України

## *Ринок молока і молочної продукції: стан, проблеми та основні напрямки розвитку*

У статті проаналізовано сучасний стан ринку молока і молочної продукції України, висвітлено основні проблеми, з якими стикається молочна галузь, окреслено основні напрямки її розвитку. Вказано, що скорочення поголів'я молочного стада, незважаючи на зростаючу динаміку показника продуктивності корів, призвело до суттєвого зменшення обсягів виробництва молочної сировини. Зазначено, що зниження платоспроможності населення призвело до значного падіння попиту на молокопродукти та його зміну в окремих сегментах ринку. Визначено, що основним напрямком розвитку молокопереробних підприємств є їх укрупнення і концентрація виробництва на найбільш потужних із них.

**Ключові слова:** ринок, молоко, молочна продукція, виробництво, споживання.

*Постановка проблеми.* Молочна галузь є провідною ланкою у вирішенні продовольчої проблеми країни, оскільки молоко є базовим продуктом харчування і займає важливу частину в здоровому раціоні людини. Зважаючи на це, вона посідає вагомe місце в структурі харчової промисловості України.

В Україні протягом десятиріч споживання молока і молочних продуктів традиційно трималось на високому рівні, однак останнім часом молочна галузь знаходиться в кризовому стані. Ринок молока та молокопродуктів країни характеризується скороченням поголів'я корів в господарствах усіх категорій, зменшенням обсягів виробництва молока, зростанням цін на молочну продукцію, зменшенням рівня платоспроможності населення та, відповідно до цього, кількості споживання молокопродуктів.

*Аналіз основних досліджень та публікацій.* Питання стану і перспектив розвитку ринку молока і молочної продукції та основних напрямів підвищення ефективності виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах розглядали у своїх працях такі вітчизняні вчені: В. І. Бойко, П. С. Березівський, О. А. Бугуцький, В. В. Зіновчук, В. Н. Зимовець, М. В. Зубець, М. П. Коржинський, Т. Л. Мостенська, Г. А. Нагорна, П. Т. Саблук, О. М. Шпичак,



В. В. Юрчишин та ін. Проте, зважаючи на гостроту проблеми, означені питання потребують подальшого вивчення і обговорення.

*Мета дослідження.* Розглянути сучасний стан ринку молока і молочної продукції, окреслити основні проблеми і напрямки розвитку.

*Виклад основного матеріалу.* Як свідчить світовий досвід, розвиток молочної галузі пов'язаний з виробництвом молока у великих за розміром фермерських господарствах. В Україні спостерігається інша ситуація: кількість молока, яке виробляють сільськогосподарські підприємства складає всього 22,5 % від загального обсягу виробленого молока. Така тенденція свідчить про кризу в молочному тваринництві та створює проблеми для розвитку молочної галузі, оскільки виникає питання забезпечення переробних підприємств якісною сировиною. Забезпечити необхідну якість виробленого молока можуть лише сільськогосподарські підприємства, у яких здійснюється механічне доїння, очистка та охолодження молока. Господарства населення не мають ні належних умов, ні можливостей забезпечити необхідний технологічний процес виробництва молока. Саме тому вироблене тут молоко відповідає вимогам лише другого гатунку або іде як несортове, тоді як у великих фермерських господарствах воно реалізується екстра, вищим і першим гатунком [1, с. 34-35].

За даними Держстату України у 2005 році у господарствах усіх категорій утримувалося 6 млн. 909 тис. голів ВРХ, в тому числі 3млн. 926 тис голів корів. Станом на 1 січня 2014 р. у господарствах усіх категорій утримувалося вже лише 4 млн. 534 тис. голів ВРХ, в тому числі 2 млн. 508 тис. голів корів (таблиця 1) [2].

Таблиця 1

Поголів'я худоби на 1 січня 2014 року, тис. голів

Поголів'я худоби тис. голів	Роки					
	2005	2010	2011	2012	2013	2014
ВРХ, усього	6902,9	4826,7	4494,4	4425,8	4645,9	4534,0
у тому числі корови	3926,0	2736,5	2631,2	2582,2	2554,3	2508,8

*Джерело:* дані Державної служби статистики України.

Зменшення кількості молочного стада стало наслідком втрати інтересу до утримання молочних тварин через постійне здорожчання кормів, електроенергії та паливомастильних матеріалів, недостатній рівень державної підтримки молочного тваринництва тощо. Внаслідок скорочення поголів'я корів зменшився валовий надій молока. Проте за останні десять років спостерігаються певні позитивні зміни в підвищенні продуктивності поголів'я (рис.1).

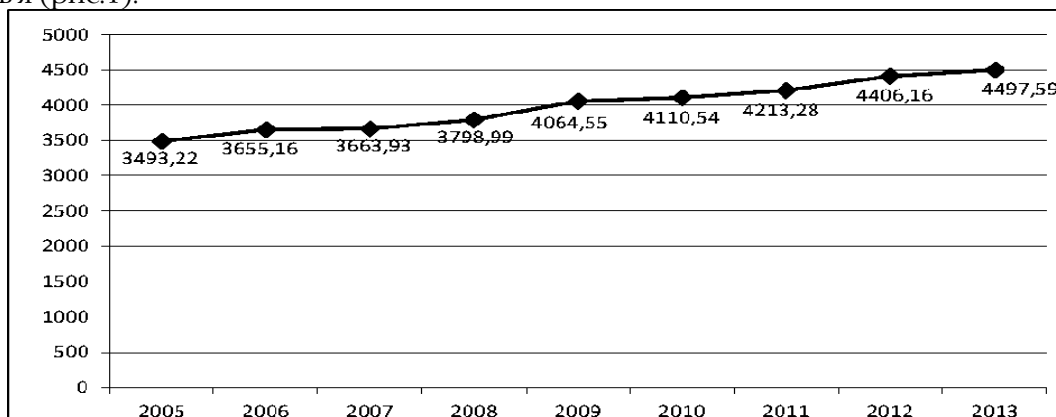


Рис. 1. Динаміка середньорічного удою молока від однієї корови, кг

*Джерело:* побудовано за даними Державної служби статистики України.

Дані рис. 1 підтверджують думку про те, що продуктивність корів в Україні починаючи з 2005 року набрала чіткої тенденції до зростання, що дає можливість навіть при меншій кількості дійного стада досягнути позитивних результатів. Особливо високого рівня продуктивності було досягнуто в 2013 році – 4497,49 кг/гол, тоді як у 2005 році – лише 3493,22 кг/гол, тобто продуктивність збільшилась майже на 29%.

Скорочення поголів'я молочного стада, незважаючи на зростаючу динаміку показника продуктивності корів, призвело до значного зменшення обсягів виробництва молочної сировини. Так, у 2013 році в Україні вироблено молока в обсязі 11488,2 тис. тонн, а це



складає лише 84 % від рівня 2005 року, хоча і на 3,6 % перевищує показник 2011 року (рис 2).

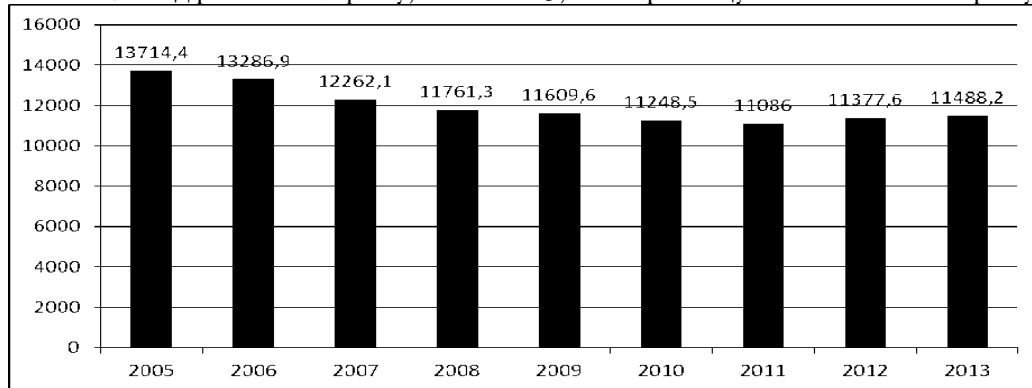


Рис. 2. Динаміка виробництва молока в Україні, тис. т

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України.

Протягом останніх років спостерігається тенденція до збільшення виробництва молока на одну особу (рис. 3), хоча в найближчій перспективі навряд чи вдасться компенсувати його стрімке падіння і досягнути показника 2005 року.

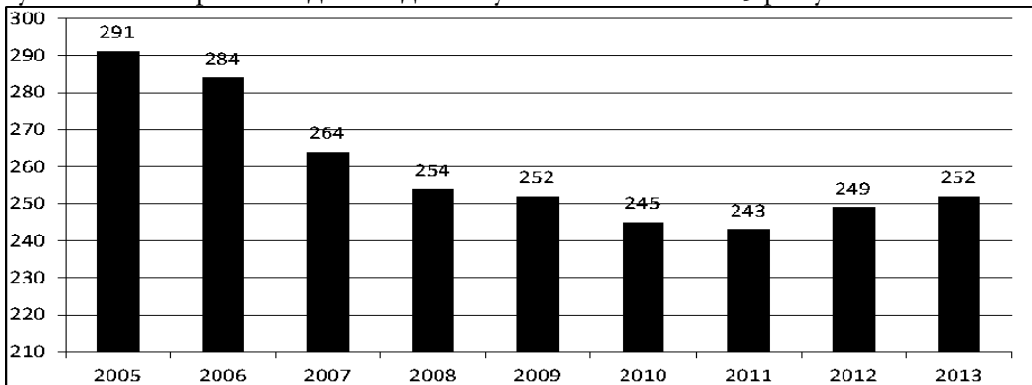


Рис. 3. Виробництво молока на одну особу, кг

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України.

Що стосується споживання молока і молокопродуктів, то тут ситуація більш критична (рис. 4). Так, у 2012 році споживання в середньому за місяць у розрахунку на одну особу складало 19,6 кг, що хоча й на 0,7 кг більше порівняно з 2011 роком, проте становить лише 55,8 % раціонально обґрунтованої норми.

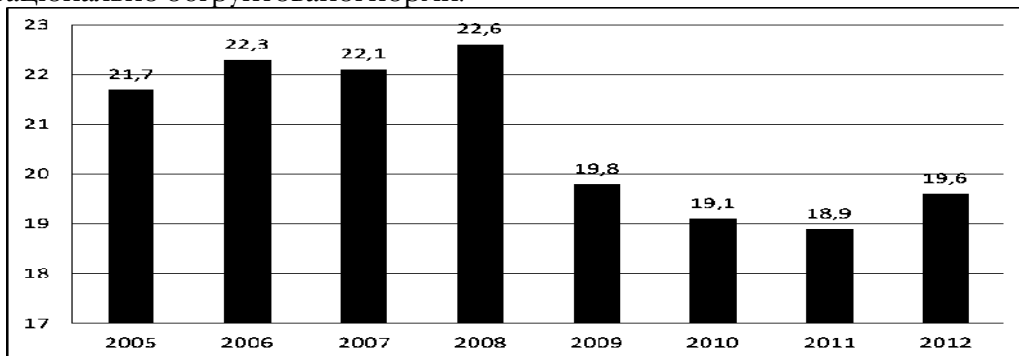


Рис. 2.4. Споживання молока і молокопродуктів (в перерахунку в первинний продукт) у середньому за місяць у розрахунку на одну особу, кг

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України.

Однією з причин такої ситуації є зниження платоспроможності населення, що в свою чергу призвело до падіння попиту на молочну продукцію та зміну попиту в окремих сегментах ринку (зміщення в бік більш дешевої продукції). Це призводить до якісних структурних змін пропозиції на ринку молока та молочної продукції: зниження обсягів вироб-



ництва високомаржинальних молочних продуктів (ароматизованих йогуртів, сухого молока та вершків, сирних виробів, масла) та збільшення виробництва продукції з незбираного молока (молока питного, кисломолочної продукції), сирів, морозива [3, с. 15].

Сьогодні в Україні переробкою молока займається більше 300 підприємств, проте майже 80% ринку контролює 50 заводів, значна частина яких входить до складу великих холдингів [4, с.91]. Показники виробництва основних видів молочних продуктів у 2012–2013 роках вказують на в цілому позитивну динаміку розвитку галузі, незважаючи на ряд проблем, що виникли на ринку сировини. У зв'язку із значною конкуренцією на сировинному ринку виробництво готової молочної продукції все більшою мірою концентрується на великих підприємствах, які вкладають значні кошти в модернізацію виробництва, мобільно реагують на зміни кон'юнктури ринку, постійно збільшують свій асортимент, щоб не втратити свою нішу ринку за умов сезонного дефіциту сировини, розширюють ринок збуту за рахунок експортних поставок.

*Висновки і перспективи подальших досліджень.* Серед основних проблем розвитку молочної галузі можна виділити наступні: низька якість і дефіцит молока-сировини, що надходить на переробні підприємства, як наслідок, недосконалістю технологічних процесів і низький рівень технологічного оснащення молокозаводів, недостатність фінансових коштів на переозброєння і модернізацію виробництва, неповне завантаження виробничих потужностей і низька якість готової продукції; нерозвиненість ринкової інфраструктури; зниження попиту на продукти переробки в зв'язку із низькою купівельною спроможністю населення; високий рівень конкуренції з боку потужних переробних підприємств. І це може бути серйозною загрозою для виробництва конкурентоспроможної вітчизняної молочної продукції.

Тому першочерговим завданням нашої держави є створення належної законодавчої бази, яка б забезпечувала умови для ефективної діяльності виробників молока та молочної продукції, створення конкурентного середовища у галузі та захист прав споживачів.

### Література:

1. Мазур Н.А. Проблеми розвитку молокопродуктивного підкомплексу Поділля / Н.А. Мазур, Н.М. Суліма // Економіка АПК. – 2011. — №12. – С. 32-37.
2. Сільське господарство України 2013: статистичний збірник / за ред. Н.С. Власенко. – К.: Державна служба статистики України, 2014. – 400 с.
3. Збарський В.К. Перспективи відродження молочного скотарства на Черкащині / В.К. Збарський // Економіка АПК. – 2012. — №10. – С. 13-18.
4. Гуцул Т.А. Розвиток ринку молока в Україні / Т. А. Гуцул // Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки). — 2013. — № 1(3). — С. 89-94.

*Барілович Е.М., канд. экон наук, доцент, доцент кафедры маркетинга и международной торговли Национального университета биоресурсов и природопользования Украины, Пилипенко Н.В., слушатель магистратуры Национального университета биоресурсов и природопользования Украины.*

**Рынок молока и молочной продукции: состояние, проблемы и основные направления развития.** В статье проанализировано современное состояние рынка молока и молочной продукции Украины, освещены основные проблемы, с которыми сталкивается отрасль, очерчены основные направления ее развития. Указано, что сокращение поголовья молочного стада, невзирая на растущую динамику показателя производительности коров, привело к существенному уменьшению объемов производства молочного сырья. Отмечено, что снижение платежеспособности населения привело к значительному падению спроса на молокопродукты и его изменению в отдельных сегментах рынка. Определено, что основным направлением развития молокоперерабатывающих предприятий является их укрупнение и концентрация производства на наиболее мощных из них.

**Ключевые слова:** рынок, молоко, молочная продукция, производство, потребление.

*Barylovych O.M., Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of Department of Marketing and International Trade, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Pylypenko N.V., Student of Magistrate, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine.*

**Market of milk and dairy products: state, problems and basic directions of development.** Modern state of development of milk and dairy products market of Ukraine is analyzed. Basic problems which this industry runs into and directions of its development are enlightened. It is indicated that in spite of the growing dynamics of index of the productivity of cows, the reduction of milk herd was resulted in the substantial diminishing of volumes of dairy raw material production. It is marked that the decline of population purchasing capacity led to the considerable decrease on dairy products demand and its change in separate market segments. It is certain that the basic direction of development of dairy processing enterprises is their enlargement and concentration of production on the most powerful of them.

**Key words:** market, milk, dairy products, production, consumption.



УДК 316.3-047.64(477)(045)

Бесчастна М.В.,

асистент кафедри аграрного консалтингу та сервісу  
Національного університету біоресурсів та природокористування України

### *Теоретичні аспекти соціального управління в контексті системи управління*

У статті розкриті питання термінологічної визначеності різних видів управління. Розкрито специфіку кожного виду управління. Обґрунтовано застосування терміну «соціальне управління» в широкому значенні, що включає управління всіма соціальними процесами та виділено основні рівні соціального управління. Виходячи з форм організації суспільства виділено види соціального управління. Розкрито взаємозв'язок суб'єкта і об'єкта соціального управління в процесі управлінських відносин. Розглянуто соціальне управління з позиції системного підходу.

**Ключові слова:** технічне управління, біологічне управління, соціальне управління, суб'єкт управління, об'єкт управління, система соціального управління.

Суспільство є складною динамічною системою, основу її суспільної структури складають соціальні групи та соціальні інститути. Для забезпечення життєздатності суспільство створює умови щодо функціонування самодіяльних основ різних структурних елементів, їх само регулятивних взаємодій з метою досягнення оптимальних результатів у своїй діяльності. Проблема даного наукового дослідження полягає в слабкому представленні в науковій літературі відповідних теоретико-практичних напрацювань, присвячених визначенню соціального управління як елемента системи соціального управління.

Дослідженню питань щодо теоретичних та практичних основ соціального управління приділяло увагу багато українських та зарубіжних вчених, зокрема, В.Б. Авер'янов, А.М. Грищенко, С.С. Андреев, Є.М. Бабосов, Н.М. Слепенков, Й.С. Завадський, Г.В. Щекин, Н.П. Осипова із тим залишається низка актуальних питань щодо єдиного трактування поняття «соціальне управління» з позиції системного підходу [2-10].

*Мета дослідження* – узагальнення теоретичних положень та розкриття суті економічної категорії «соціальне управління», виділення суб'єкта та об'єкта управління, визначити соціальне управління як систему соціального управління.

Розвиток демократичних процесів у суспільстві потребує координації, гармонізації соціальних взаємодій, дієвим елементом яких є система управлінських відносин. Управління являється багатограним функціональним явищем, що властиве системам різного походження. Воно забезпечує вживання як біологічних організмів, так і соціальних систем.

Управління – це функція організмів, систем різної природи (біологічної, соціальної, технічної), що забезпечує збереження їх певної структури, підтримання режиму діяльності, реалізація програми, цілі діяльності [1].

Дослідники виділяють наступні компоненти навколишнього світу – управління неживою природою, управління живою природою та управління людьми. Тому, правомірно говорити про такі види управління: управління неживою природою (технічні науки); управління живою природою (біологічні науки); соціальне управління (суспільні науки).

Управління технічними системами (виробничо-технічними процесами, механізмами, системами машин), здійснюється в системі «людина-машина». Тут суб'єкт управління є неживим, але мозковий центр представлений людиною.

Управління в живій природі, тобто управління біологічними системами, має природні засади й полягає у використанні людиною властивостей живого і в напрямі узгодження біологічних можливостей людини з його соціальними можливостями.

Нас передусім цікавить соціальне управління, яке відрізняється від двох попередніх видів вольовим впливом одних суб'єктів управлінського впливу на свідомість і волю інших, а його об'єктами є соціальна організація суспільства з притаманними їй соціальною структурою і соціальними процесами.

Хочемо відмітити, що технічне і біологічне управління здійснюється в рамках соціального,



оскільки всі види управління пов'язані з об'єднанням зусиль людей для досягнення відповідних цілей, але мають різну спрямованість [2]. Крім цього, якими б складними не були ці біологічні системи управління, що мають відношення з людиною, вони працюють за принципом, способом, методологією, програмою поставленою людиною та з метою задовольнити її потреби.

Соціальне управління не є однорідним ані за змістом, ані за формою, ані за методами його здійснення. Воно охоплює всі сфери соціального життя і в найширшому сенсі цього слова являє собою управління суспільством насамперед як системним утворенням.

Найсуттєвішим, що відрізняє соціальне управління від інших видів управління (управління живою і неживою природою), є те, що воно здійснюється шляхом впливу на свідомість і волю, а отже, інтерес людини для досягнення поставленої мети. А будь-яка цілепокладаюча діяльність людей пов'язана з реалізацією їх інтересу як усвідомленої потреби, що обумовлена їх матеріальним буттям, об'єктивною соціально-економічною структурою суспільства, тобто соціальна мета є явищем суспільної свідомості як вираження загальних потреб та інтересів соціальних груп [3]. Тому ми можемо сказати, що соціальне управління починається тоді, коли виникають відносини між людьми.

Можемо відмітити, що соціальне управління в широкому розумінні – управління всіма та будь-якими суспільними процесами на відміну від управління в біологічних і технічних системах, у вузькому – засіб реалізації соціальної політики, забезпечення соціальної сфери суспільного життя [1].

Ми можемо виділити основні рівні соціального управління. Так до макрорівня ми можемо віднести управління сукупною (масовою) поведінкою людей. А управління індивідуальною поведінкою людей ми віднесемо до мікрорівня.

Правомірно говорити про наступні сфери організації суспільства:

- політична (сфера міждержавних та міжнаціональних відносин, органів державної влади та різних соціальних груп);
- економічна (сфера виробництва товарів і послуг необхідних для задоволення матеріальних благ суспільства);
- духовно-культурна (сфера духовного виробництва, процесом створення, функціонування та споживання культурних та духовних цінностей, бо рівень суспільного життя визначається рівнем забезпечення духовно-культурних характеристик).

Проте, всі сфери організації суспільства тісно переплітаються між собою. Наприклад, якщо рівень освіти та науки буде на низькому та рівні, то результатом цього буде низький рівень робочої сили та неможливість впровадження науково-технічного прогресу у виробництво, що в свою чергу призведе до пониження рівня економіки.



Рис. 1. Класифікація видів управління





Виходячи з переліку форм організації суспільства, правомірно говорити про наступні види соціального управління:

- соціально-політичне управління (відносини між класами, націями та іншими соціальними групами);
- соціально-економічне управління (управління виробництвом матеріальних благ та послуг);
- соціально-культурне управління (управління виробництвом нематеріальних послуг та духовно-культурних цінностей) (рис. 1).

Правомірно відмітити, що суб'єктом управління на макрорівні виступає індивід (конкретна особа), а на макрорівні група людей, головною ознакою якого є здатність та право приймати управлінські рішення та здійснювати управлінські дії. А об'єктом управління являють певні соціальні спільноти дії яких пов'язані з виробництвом та відтворенням певних матеріальних та духовних благ, соціальних умов життєдіяльності.

Разом з тим, об'єкти управління не тільки сприймають управляючий вплив з боку суб'єкта управління, але й самі їх провокують ставлячи перед ними свої вимоги, потреби, інтереси, цінності тощо цим самим змушуючи суб'єкти управління приймати відповідні рішення. В результаті виникає двохсторонній зв'язок, бо система соціального управління є не односторонньою командно-адміністративною системою. У процесі управлінської діяльності методи управління та функції їх реалізації є конкретними засобами та напрямками здійснення управлінських відносин суб'єктів та об'єктів управління.

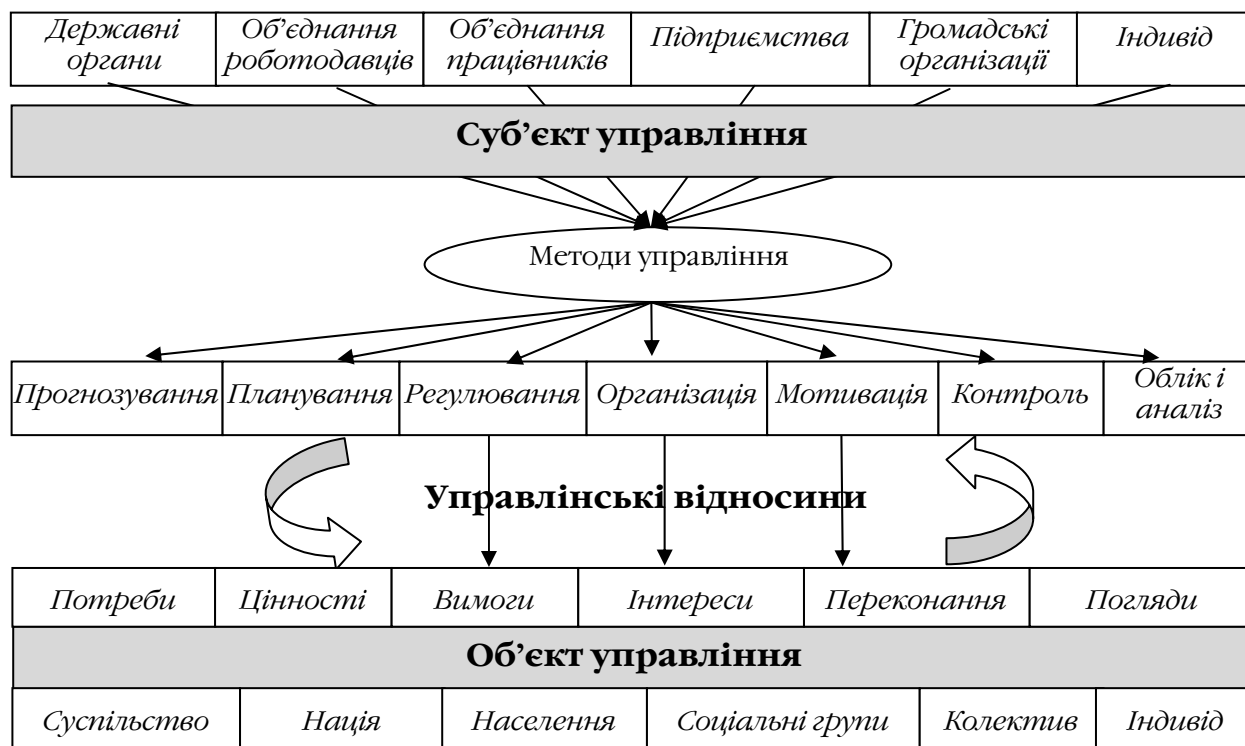


Рис. 2. Зв'язок суб'єкта та об'єкта в системі соціального управління

З позиції системного підходу соціальне управління можна розглядати як набір різноманітних елементів, які визначають управлінську діяльність в цілому. Систему соціального управління можна розглядати як інтегроване поняття до складу якого входять: фактори управління, цілі управління, принципи управління, норми управління, методи управління, функції управління, технології управління та підходи до управління (рис. 3.).

Тому, для досягнення максимального ефекту соціальне управління необхідно розглядати в контексті системи, яка являє собою сукупність соціальних відносин, що створюється в результаті спільної діяльності людей та соціальних груп.

Таким чином, у статті подано класифікацію видів управління, визначено соціальне управління в широкому та вузькому значенні, обґрунтовано поняття суб'єкта та об'єкта управління та проілюстровано управлінські відносини між ними, розглянуто систему соціального управління як інтегроване поняття.



Рис. 3. Система соціального управління

### Література:

1. Социологический словарь / отв. Ред. Г.В. Осипов, Л.Н. Москвичев; уч. Секр. О.Е. Чернощек. – М.: Норма; Инфра-М, 2010. – 68 с.
2. Державне управління: теорія і практика / За заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В.Б.Авер'янова. – К.: Хрінком Інтер, 1998. – 432 с.
3. Гриненко А.М. Соціальна політика: навч.-метод. посіб. для сам ост вивч. дисципліни / А.М. Гриненко. – К.: КНЕУ, 2003. – 39 с.
4. Андреев С. С. Теория социального управления. Субъект и объект социального управления [Текст] / С. С. Андреев // Социально-гуманитарні знання. – 2001. – № 1.- С. 80 – 96.
5. Бабосов Е. М. Социология управления: Уч. пособие [Текст] / Е. М.Бабосов. – Минск, 2004. – 287 с.
6. Слепенков Н. М., Аверин Ю. П. Основы теории социального управления. [Текст] / Н. М. Слепенков, Ю. П. Аверин. – М.: Высшая школа, 1990. – 230 с.
7. Завадський Й.С. Управління сільськогосподарським виробництвом у системі АПК: Підручник. – К.: Вища школа, 1992. – 367 с.
8. Щекин Г. В. Теория социального управления. К., 1996. С. 322 – 325, 336.
9. Соціологія: Підручник / Н. П. Осипова, В. Д. Воднік, Г. П. Клімова та ін.; За ред. Н. П. Осипової. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 336 с.

**Бесчастная М.В.**, ассистент кафедры аграрного консалтинга и сервиса, Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины

**Теоретические аспекты социального управления в контексте системы управления.** В статье раскрыты вопросы терминологической определенности различных видов управления. Раскрыта специфика каждого вида управления. Обосновано применение термина «социальное управление» в широком смысле, что включает управление всеми социальными процессами и выделены основные уровни социального управления. Исходя из форм организации общества, выделены виды социального управления. Раскрыта взаимосвязь субъекта и объекта социального управления в процессе управленческих отношений. Рассмотрено социальное управление с позиции системного подхода.

**Ключевые слова:** техническое управление, биологическое управление, социальное управление, субъект управления, объект управления, система социального управления.

**Beschastna M.V.**, Assistant of the Department of Agrarian Consulting and Service, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

**Theoretical aspects of social management in the context of control system.** The article considers the issues of terminology concerning various types of management. Peculiarities of each type of management are revealed. The use of the term «social management» in a broad sense that includes the management of all social processes and a basic level of social management are justified. Based on forms of social organization selected types of social management are identified. Interaction between subject and object of social management in the process of management relations is revealed. Social management from the perspective of a systematic approach is enlightened.

**Key words:** technical management, biological management, social management, governance, control object, the system of social management.



УДК 005.6:631.11](477)(045)

Буряк Р.І.,

докт. екон. наук, доцент, доцент кафедри маркетингу та міжнародної торгівлі  
Національного університету біоресурсів і природокористування України

### *Формування організаційно-економічного механізму підвищення рівня якості діяльності підприємств аграрного сектору*

У статті обґрунтовано теоретико-методологічні та практичні засади формування організаційно-економічного механізму підвищення рівня якості діяльності підприємств аграрного сектору. Визначено економічну сутність поняття «якість діяльності (функціонування) підприємства аграрного сектору», розроблено концепцію управління якістю діяльності підприємств аграрного сектору та визначено етапи її формування і реалізації. Визначено послідовність етапів формування системи менеджменту якості діяльності підприємств аграрного сектору. Здійснено кластерний аналіз результатів експертної оцінки 23 підприємств аграрного сектору за критерієм «Якість діяльності», що дозволило поділити досліджувані підприємства на три групи – з низьким рівнем якості діяльності (кластер 3), середнім – кластер 1 та високим – кластер 2. Побудовано економіко-математичну модель формування системи ідентифікації досягнутого рівня якості діяльності підприємств аграрного сектору за допомогою дискримінантного аналізу з використанням результатів попередньо проведеної кластеризації. Здійснено ABC-аналіз діаграми Ісікави з метою визначення основних напрямків підвищення рівня якості діяльності досліджуваних підприємств аграрного сектору.

**Ключові слова:** *якість діяльності, організаційно-економічний механізм, концепція управління якістю діяльності, система менеджменту якості, кластерний аналіз, дискримінантний аналіз, діаграма Ісікави, ABC-аналіз, підприємства аграрного сектору.*

*Постановка проблеми.* Наразі, сертифіковані системи менеджменту якості мають біля 2500 українських підприємств, в тому числі близько 300 підприємств АПК (в основному: молокозаводи, хлібокомбінати, м'ясопереробні заводи) і лише 3 сільськогосподарських підприємства [2, с. 6-7]. Це є одним з суттєвих чинників того, що ринок країн ЄС для підприємств тваринницької галузі практично закритий. Такий стан речей є причиною низького рівня якості діяльності та послаблення конкурентних позицій українських підприємств аграрного сектору на внутрішньому ринку і ринках країн СНД та ЄС.

Отже, виникає нагальна потреба в розробці і запровадженні на підприємствах аграрного сектору систем менеджменту якості згідно міжнародного стандарту ISO 9001:2008, які могли б пройти міжнародну сертифікацію та формуванні на їх основі організаційно-економічного механізму підвищення рівня якості діяльності означених підприємств.

При цьому особлива роль має бути відведена якості діяльності підприємства аграрного сектору, що має безпосередній зв'язок із забезпеченням належного функціонування підприємства.

*Аналіз останніх досліджень та публікацій.* Загальні основи концепції та теорії менеджменту якості розкрито у працях відомих іноземних вчених: Е. Демінга, Д. Джурана, К. Ісікави, Й. Кондо, Т. Конті, Ф. Кросбі, Г. Тагучі, А. Фейгенбаума, Д. Харрінгтона, Ю.П. Адлера, О. В. Глічева, В. В. Єфімова, С. Д. Ільєнкової, О. М. Карпенко, М. Г. Круглова, В. А. Лапідуса, І.І. Мазура, В. Ю. Огвоздіна, В. В. Окрепілова та багатьох інших.

У розвитку прикладних концепцій менеджменту якості, системного управління якістю діяльності підприємств аграрного сектору свій внесок зробили: І. Г. Венецький, В.П. Галушко, О.Д. Гудзинський, С.І. Дем'яненко, А.М. Должанський [1], Т.Г. Дудар, Й.С. Завадський, П.Я. Калита, В. І. Кривошочков, Д.Ф. Крисанов [2], Д. Г. Легеза, В.О. Мозолюк, О. І. Момот [3], В.К. Терещенко, С. К. Фомічов, І. І. Чайка, М.І. Шаповал та інші науковці.

Проте, незважаючи на значну кількість наукових праць, у яких досліджується проблематика менеджменту якості, положення теоретико-методологічного забезпечення та вирішення практичних завдань щодо обґрунтування і впровадження організаційно-економіч-



ного механізму підвищення рівня якості діяльності підприємств аграрного сектору залишаються недостатньо дослідженими.

*Метою дослідження* є розроблення теоретико-методологічних та практичних засад формування організаційно-економічного механізму підвищення рівня якості діяльності підприємств аграрного сектору.

*Виклад основного матеріалу.* Економічну сутність поняття «якість діяльності» пропонуємо розглядати з позицій досягнення і підвищення результативності та ефективності діяльності підприємства.

Виходячи з цих позицій, *якість діяльності (функціонування) підприємства аграрного сектору* – це здатність підприємства задовольняти потреби зацікавлених сторін (персоналу, споживачів, посередників, постачальників та суспільства) та забезпечувати результативність процесів діяльності (технологічних, виробничих, управлінських процесів, маркетингового менеджменту та процесів закупівлі і реалізації). Даний показник визначається за 1000-бальною шкалою, де 1000 балів відповідає ідеалу.

З метою підвищення рівня якості діяльності підприємств аграрного сектору доцільно розробити організаційно-економічний механізм. Проаналізуємо його концептуальні засади.

*Концепція управління якістю діяльності підприємств аграрного сектору* – це система уявлень про стратегічні цілі і пріоритети розвитку цих підприємств у сфері управління якістю, найважливіші напрямки і засоби реалізації зазначених цілей (рис. 1).



Рис. 1. Схема формування деталізованих цілей управління якістю діяльності підприємств аграрного сектору

*Джерело:* розроблено автором

Блок-схема формування концепції управління якістю діяльності підприємства аграрного сектору наведена на рис. 2.

Основні складові концепції в обов'язковому порядку повинні містити проекти, що конкретизують стратегічні програми, представлені кількісними вимірами й чіткими часовими межами.

У даному дослідженні управління якістю діяльності підприємства аграрного сектору пропонується здійснювати з позицій визначень міжнародного стандарту ISO 9004:2009 «Managing for the sustained success of an organization – A quality management approach» («Управління з метою досягнення стійкого успіху організації – Підхід з позицій менеджменту якості»). У цьому контексті сталий розвиток підприємства припускає забезпечення задоволеності вимог і очікувань споживачів та інших зацікавлених сторін на довгостроковій і збалансованій основі. У зв'язку з цим методологія формування сталого розвитку підприємства аграрного сектору припускає створення та забезпечення належного функціонування системи менеджменту якості.

Міжнародний стандарт ISO 9004:2009 пропонує керівництво для підтримки стійкого успіху підприємства з позицій менеджменту якості. Стійкий успіх організації забезпечується її здатністю задовольняти потреби і очікування споживачів та інших зацікавлених сторін у довгостроковій перспективі й з дотриманням відповідного балансу. Стійкий успіх може бути досягнутий за допомогою результативного управління якістю діяльності підприємства аграрного сектору, через розуміння середовища, у якому воно діє, навчання персоналу й відповідне застосування удосконалень, або інновацій, або того й іншого одночасно.



Рис. 2. Загальна блок-схема розробки концепції управління якістю діяльності підприємства аграрного сектору

Джерело: розроблено автором

Даний міжнародний стандарт припускає самооцінку як важливий інструмент для визначення рівня зрілості підприємства, що включає в себе оцінку лідерства, стратегії, системи менеджменту, ресурсів і процесів, для визначення сильних і слабких сторін, а також можливостей для поліпшення, або інновацій, або того й іншого одночасно [9].

До переліку основних пріоритетних напрямків, які повинні слугувати фундаментальною основою при розробці концепції управління якістю діяльності підприємств аграрного сектору необхідно включати: розвиток земельних відносин і відносин власності; подальшу реорганізацію й реструктуризацію сільськогосподарських підприємств; розвиток процесів підготовки й підвищення кваліфікації керівних кадрів, удосконалення контролю й ротации кадрів; розвиток кооперації, інтеграції й інших форм господарювання; поліпшення економічних відносин та інвестиційної політики.

Четвертий етап блок-схеми розробки концепції управління якістю діяльності підприємств аграрного сектору (рис. 3) складається з семи етапів, що дозволить підвищити адаптивність управлінських рішень в області менеджменту якості діяльності. Розглянемо кожен з етапів побудови даної моделі (рис. 3).

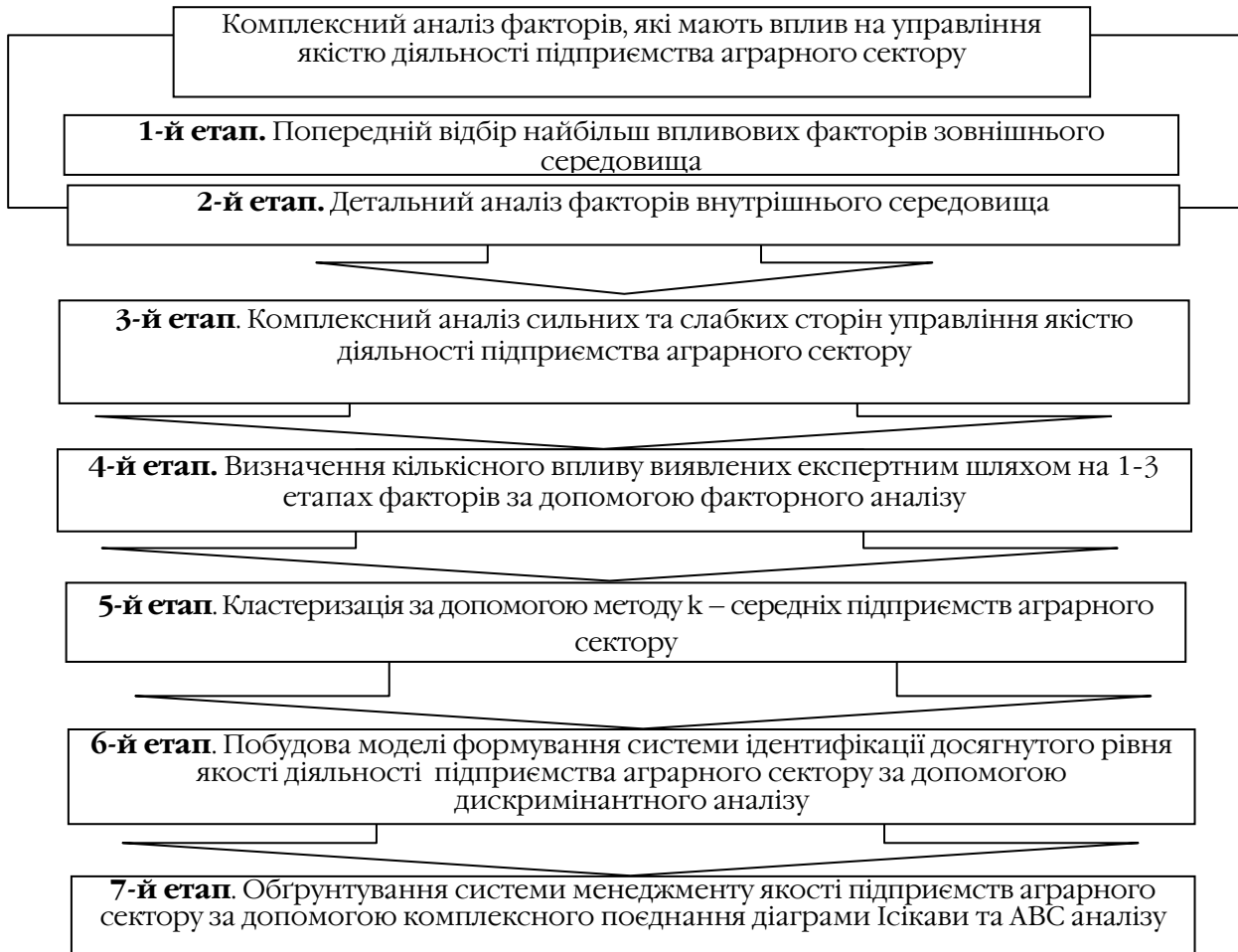


Рис. 3. Послідовність етапів формування системи менеджменту якості діяльності підприємств аграрного сектору

Джерело: розроблено автором

Етап 1. Аналіз зовнішнього та внутрішнього середовища. На даному етапі з метою виявлення найбільш значимих і визначення варіативності обраних факторів проводиться попередній аналіз всієї сукупності показників, які мають вплив на якість діяльності підприємства аграрного сектору. Для цього обирається система показників, які можуть комплексно характеризувати систему менеджменту якості підприємства.

Етап 2. Аналіз факторів, які впливають на досягнутий рівень якості діяльності.

Етап 3. Обґрунтування факторів, які справляють вплив на якість діяльності підприємства аграрного сектору. На даному етапі аналізуються й прогнозуються фактори зовнішнього й внутрішнього середовища організації, які визначають вибір системи менеджменту якості підприємства аграрного сектору. Проводиться комплексний аналіз шляхом співставлення виявлених на першому і другому етапах факторів зовнішнього та внутрішнього середовища. У результаті будується профільна матриця сильних та слабких сторін управління якістю діяльності підприємства аграрного сектору.

Етап 4. Після проведеної на 1-3 етапах комплексної експертизи здійснюється кількісне вимірювання впливу факторів на управління якістю діяльності підприємства аграрного сектору.

Етап 5. На п'ятому етапі проводиться кластеризація за допомогою методу k–середніх підприємств аграрного сектору на підставі виявлених на попередніх етапах показників якості діяльності.

Реалізація процесу кластеризації підприємства аграрного сектору за допомогою методу k–середніх кластерного аналізу зводиться до наступних етапів:

- спочатку обґрунтовується кількість кластерів, на які повинна бути розбита загальна сукупність первісних показників, робиться первісна розбивка підприємств на кластери і визначаються центри ваги отриманих кластерів;



- визначається склад кожного кластера;
- за необхідності змінюється кількість кластерів та робиться перерахунок і перерозподіл об'єктів по кластерам, здійснюється перерахунок центрів ваги кластерів.

За ознаками середніх значень, центрів ваги визначається розмір та склад отриманих кластерів, визначені результати відображаються у двох видах: у вигляді графіку і в таблицях. Графік представляє собою сукупність кривих отриманих кластерів, де по осі ОХ – аналізовані показники, по осі ОУ – середні значення кожного отриманого кластеру.

У таблицях відображується інформація про склад кожного кластера: найменування об'єктів (підприємств), які потрапили до кластеру, а також середні значення економічних показників кластеру. Середні значення отриманих кластерів представлені на рис. 4.

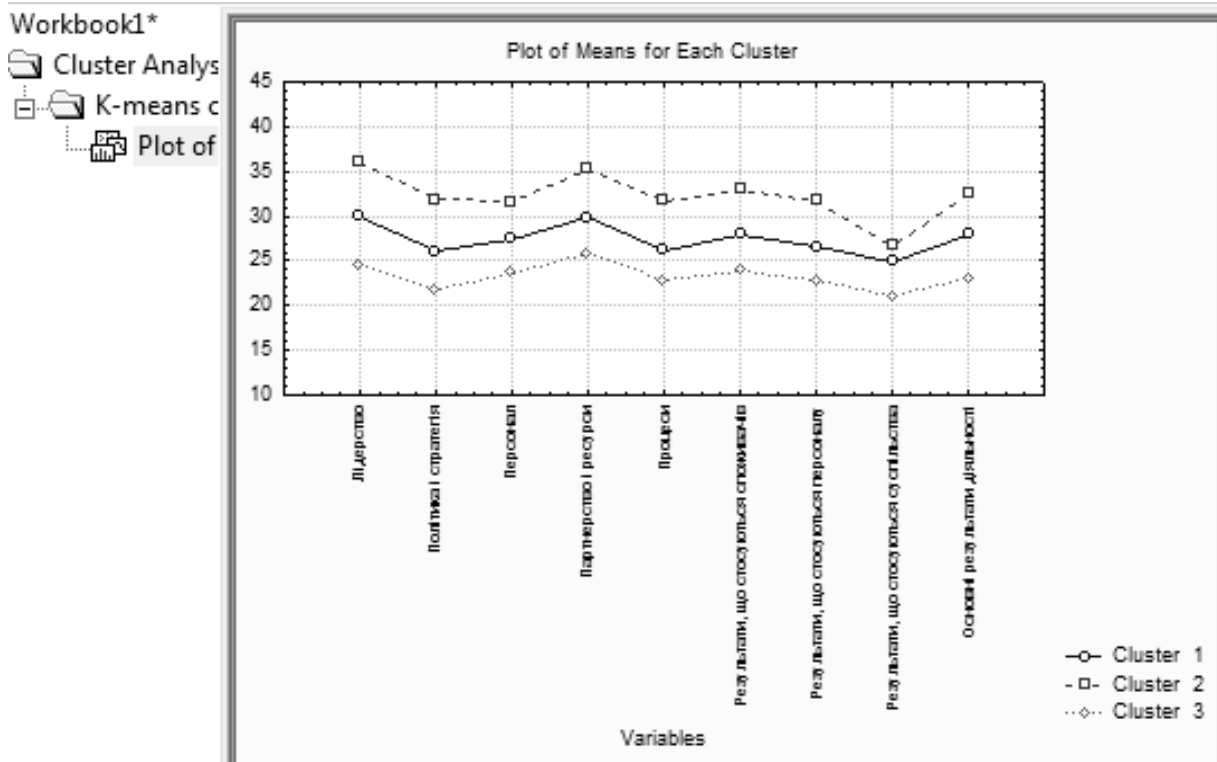


Рис. 4. Результати кластеризації підприємств аграрного сектору за критерієм «Якість діяльності»

Джерело: розраховано автором

Для діагностики якості діяльності підприємств аграрного сектору економіки України застосуємо методологію Моделі досконалості Європейського фонду управління якістю (EFQM). Результати експертної оцінки якості діяльності досліджуваних підприємств, на основі яких було проведено кластерний аналіз, наведені у табл. 1.

Згідно з результатами кластеризації за критерієм «Якість діяльності» всі досліджувані підприємства поділяються на три групи – з низьким рівнем якості діяльності (кластер 3 – вісім підприємств (П5, П6, П7, П9, П11, П12, П14, П20)), середнім – кластер 1 (сім підприємств – П1, П2, П3, П10, П16, П18, П19) та високим – кластер 2 (вісім підприємств – П4, П8, П13, П15, П17, П21, П22, П23) (рис. 4, табл. 1).

Кількість і склад об'єктів (аналізованих підприємств), отриманих у результаті проведеної кластеризації, наведені на рис. 5–7 та у табл. 2.



Таблиця 1

## Результати експертної оцінки якості діяльності підприємств аграрного сектору

Назва підприємства	№ з.п.	Показники									
		Лідерство	Політика і стратегія	Персонал	Партнерство і ресурси	Процеси	Результати, що стосуються споживачів	Результати, що стосуються персоналу	Результати, що стосуються суспільства	Основні результати діяльності	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	
ТзОВ «П'ятидні»	П1	31,3	28,8	27,7	33	27,3	30,8	25	24,2	30	
СВК «Андріївський»	П2	30,7	25,4	27,3	30	26,7	25	26,3	23,8	28,3	
СТОВ «Каленицьке»	П3	27,7	25,4	26,3	27,3	26	27,5	25,8	24,6	26,7	
ПП «Росава-Агро»	П4	39	34,2	31,3	35,3	32,7	34,6	33,8	31,7	33,3	
СТОВ «Горолапівське»	П5	24	20,4	24,7	23,7	23,3	23,8	24,6	24,2	20	
СТОВ «Україна»	П6	22,3	20,8	22	25,3	22,7	24,6	22,5	21,3	23,3	
ПрАТ «Агросвіт»	П7	27,7	25	24,7	29,3	23,3	24,6	24,2	20	25,8	
ПП «СТ-Агро»	П8	38,0	32,1	27,7	34,0	26,7	28,8	27,1	23,3	34,2	
ТОВ «Новолехнівське»	П9	23,7	20,8	21,3	26	25,3	24,6	21,7	18,8	22,5	
ТОВ МТС «Лохвиця цукросервіс»	П10	28,7	25,8	27,7	29,7	26	27,5	27,1	23,3	26,7	
ПСП «Вігунь»	П11	25	21,7	24	26,7	22,3	24,2	23,3	22,5	25,8	
СВК агрофірма «Перемога»	П12	22,3	20	23	23,3	21	22,9	21,7	20,8	17,5	
СТОВ-агрофірма «Маяк»	П13	34,3	29,2	33,3	34,7	30,7	32,5	34,2	27,1	30,8	
ДП «Агрофірма «Шахтар»	П14	27,7	25,4	23,7	28,7	25,7	23,3	24,2	22,1	25	
СТОВ «Старосолотвинська птахофабрика»	П15	32,7	29,6	29	30,7	28,3	32,1	30,8	26,7	31,7	
СТК «Решнівецький»	П16	29	25,8	26,7	28,7	26	27,5	26,3	24,6	27,5	
ТОВ «Комплекс Агромарс»	П17	39,3	35,8	34	41	36,3	33,8	32,9	23,8	35	
СТОВ «Поділля»	П18	29,7	25,4	27,3	29	24	27,9	26,7	25,8	27,5	
ПСП «Конельські Хутори»	П19	32,3	26,3	29,3	31	27,3	29,2	28,8	27,9	29,2	
ТОВ «Зелена брама»	П20	23	20	25,3	23,7	18,3	23,3	23,8	18,8	24,2	
ПАТ «Канівський маслозавод»	П21	36,7	30,8	33	35,3	34	33,3	32,1	26,3	32,5	
ПрАТ «Кама»	П22	38	32,9	32	36,3	33,7	33,8	31,3	27,5	33,3	
ПАТ «Бобровицький молокозавод»	П23	30	30,8	32	34	31	35,4	31,3	27,5	29,2	

Джерело: розроблено автором





кbook7\*

Cluster Analysis (Spreadsheet1.sta)

K-means clustering results dialog

- Members of Cluster Number 1
- Members of Cluster Number 2**
- Members of Cluster Number 3

Members of Cluster Number 2 (Spreadsheet1.sta) and Distances from Respective Cluster Center Cluster contains 8 cases	
	Distance
П4	2,302866
П8	3,321960
П13	1,642956
П15	2,516970
П17	3,418475
П21	1,061380
П22	1,180690
П23	2,489394

Рис. 5. Зміст кластеру 2 «Високий рівень якості діяльності»

Джерело: розраховано автором

кbook7\*

Cluster Analysis (Spreadsheet1.sta)

K-means clustering results dialog

- Members of Cluster Number 1**
- Members of Cluster Number 2
- Members of Cluster Number 3

Members of Cluster Number 1 (Spreadsheet1.sta) and Distances from Respective Cluster Center Cluster contains 7 cases	
	Distance
П1	1,984700
П2	1,094115
П3	1,333706
П10	0,841150
П16	0,610030
П18	0,874294
П19	1,785775

Рис. 6. Зміст кластеру 1 «Середній рівень якості діяльності»

Джерело: розраховано автором

кbook7\*

Cluster Analysis (Spreadsheet1.sta)

K-means clustering results dialog

- Members of Cluster Number 1
- Members of Cluster Number 2
- Members of Cluster Number 3**

Members of Cluster Number 3 (Spreadsheet1.sta) and Distances from Respective Cluster Center Cluster contains 8 cases	
	Distance
П5	1,829494
П6	1,006282
П7	2,379798
П9	1,512850
П11	1,135094
П12	2,358105
П14	2,306656
П20	2,111830

Рис. 7. Зміст кластеру 3 «Низький рівень якості діяльності»

Джерело: розраховано автором



6-й етап. Побудова моделі формування системи ідентифікації досягнутого рівня якості діяльності підприємств аграрного сектору виконується за допомогою дискримінантного аналізу з використанням результатів попередньо проведеної кластеризації. Відповідно до цього кожному об'єкту (підприємству) присвоюється найменування того кластеру до якого він потрапив при попередній кластеризації.

Наприклад, підприємства № 1, 2, 3, 10, 16, 18, 19 відносяться до кластеру 1, підприємства 4, 8, 13, 15, 17, 21, 22, 23 – до кластеру 2 і т.д. Дискримінантний аналіз здійснювався за допомогою пакету «STATISTIKA 6», інструментарій якого дозволяє розпізнавати нові об'єкти і відносити їх за визнаними найбільш впливовими факторами якості діяльності до існуючих кластерів. Це функція, яка описується рівнянням за формулою:

$$y = a_0 + a_1X_1 + a_2X_2 + \dots + a_mX_m \quad (1)$$

де  $X_1, \dots, X_m$  – показники результатів якості діяльності підприємств аграрного сектору.

Ідентифікація нового об'єкту відноситься до того кластеру для якого значення дискримінантної функції є максимальним ( $\max y_i$ ), де  $i$  – порядковий номер кластеру. Тобто, підприємство слід віднести до того кластеру, результат розрахунку цільової функції якого за визначеними показниками якості діяльності підприємств аграрного сектору є максимальним. Три рівняння відповідають трьом кластерам.

Таблиця 2

**Об'єкти (підприємства аграрного сектору), які входять до складу кластерів 1–3**

Найменування підприємства	Ум. позн.	Кількість підприємств	Кластер	Ідентифікація рівня якості діяльності	Опис кластеру
ТзОВ «П'ятидні»	П1	7	1	Середній	Існують певні недоліки в системі менеджменту, недостатній рівень мотивації персоналу
СВК «Андріївський»	П2				
СТОВ «Каленицьке»	П3				
ТОВ МТС «Лохвиця цукросервіс»	П10				
СГК «Решнівецький»	П16				
СТОВ «Поділля»	П18				
ПСП «Конельські Хутори»	П19				
ПП «Росава-Агро»	П4	8	2	Високий	Відповідальність керівництва за результати виробничо-господарської діяльності, високий рівень менеджменту, мотивації персоналу
ПП «СТ-Агро»	П8				
СТОВ-агрофірма «Маяк»	П13				
СТОВ «Старосолотвинська птахофабрика»	П15				
ТОВ «Комплекс Агромарс»	П17				
ПАТ «Канівський маслосирзавод»	П21				
ПРАТ «Кагма»	П22				
ПАТ «Бобровицький молокозавод»	П23				
СТОВ «Горопаївське»	П5	8	3	Низький	Існують суттєві недоліки в системі менеджменту, низький рівень мотивації персоналу
СТОВ «Україна»	П6				
ПРАТ «Агросвіт»	П7				
ТОВ «Новолехнівське»	П9				
ПСП «Бігунь»	П11				
СВК агрофірма «Перемога»	П12				
ДП «Агрофірма «Шахтар»	П14				
ТОВ «Зелена брама»	П20				

Джерело: розроблено автором

Результати дискримінантного аналізу відображені на рис. 8 та у табл. 3.



7-й етап. Обґрунтування системи менеджменту якості підприємств аграрного сектору за допомогою комплексного поєднання діаграми Ісікави та ABC аналізу.

		Classification Functions; grouping: кластер (дискрим.анализ.ста)		
		G 1:1 p=,30435	G 2:2 p=,34783	G 3:3 p=,34783
orkbook9*	Discriminant A			
	Discrimina			
	Classifi			
Variable				
Лідерство		5,035	8,118	3,711
Політика і стратегія		5,813	8,581	4,388
Персонал		4,712	3,829	3,827
Партнерство і ресурси		-9,754	-13,841	-6,938
Процеси		-1,358	-2,043	-1,274
Результати, що стосуються споживачів		12,195	17,137	9,845
Результати, що стосуються персоналу		6,975	11,205	5,764
Результати, що стосуються суспільства		-3,175	-7,061	-2,197
Основні результати діяльності		4,527	3,912	3,646
Constant		-340,647	-498,690	-237,435

Рис. 8. Результати дискримінантного аналізу якості діяльності досліджуваних підприємств аграрного сектору

Джерело: розраховано автором

Таблиця 3

**Ідентифікація елементів системи менеджменту якості діяльності досліджуваних підприємств аграрного сектору**

Ідентифікація приналежності підприємства до певного рівня якості діяльності	Кількість підприємств	Кластер	Рівняння дискримінантного аналізу	Умовні позначки показників
Доцільно, якщо $Y_1 = \max\{Y_1, Y_2, Y_3\}$	7	1	$Y_1 = -340,647 + 5,035x_1 + 5,813x_2 + 4,712x_3 - 9,754x_4 - 1,358x_5 + 12,195x_6 + 6,975x_7 - 3,175x_8 + 4,527x_9$	лідерство (x1); політика і стратегія (x2); персонал (x3); партнерство і ресурси (x4); процеси (x5); результати, що стосуються споживачів (x6); результати, що стосуються персоналу (x7); результати, що стосуються суспільства (x8); основні результати діяльності (x9)
Доцільно, якщо $Y_2 = \max\{Y_1, Y_2, Y_3\}$	8	2	$Y_2 = -498,69 + 8,118x_1 + 8,581x_2 + 3,829x_3 - 13,841x_4 - 2,043x_5 + 17,137x_6 + 11,205x_7 - 7,061x_8 + 3,912x_9$	
Доцільно, якщо $Y_3 = \max\{Y_1, Y_2, Y_3\}$	8	3	$Y_3 = -237,435 + 3,711x_1 + 4,388x_2 + 3,827x_3 - 6,938x_4 - 1,274x_5 + 9,845x_6 + 5,764x_7 - 2,197x_8 + 3,646x_9$	

Джерело: розраховано автором

Діаграма Ісікави – графічний спосіб дослідження та визначення найбільш суттєвих причинно-наслідкових взаємозв'язків між чинниками (факторами) та наслідками у досліджуваній ситуації чи проблемі [10].

Діаграма Ісікави використовується як аналітичний інструмент для перегляду дії можливих факторів та виокремлення найбільш важливих причин, вплив яких породжує конкретні наслідки та піддається управлінню.

Робота з діаграмою Ісікави проводиться в кілька етапів [10]: 1) виявлення та збирання всіх факторів та причин, що будь-яким чином впливають на досліджуваний результат; 2) групування факторів за смисловим та причинно-наслідковими блоками; 3) ранжування цих факторів всередині кожного блоку; 4) аналіз отриманої ситуації; 5) «відкидання» факторів, на які ми не можемо впливати; 6) ігнорування малозначущих і непринципових чинників.

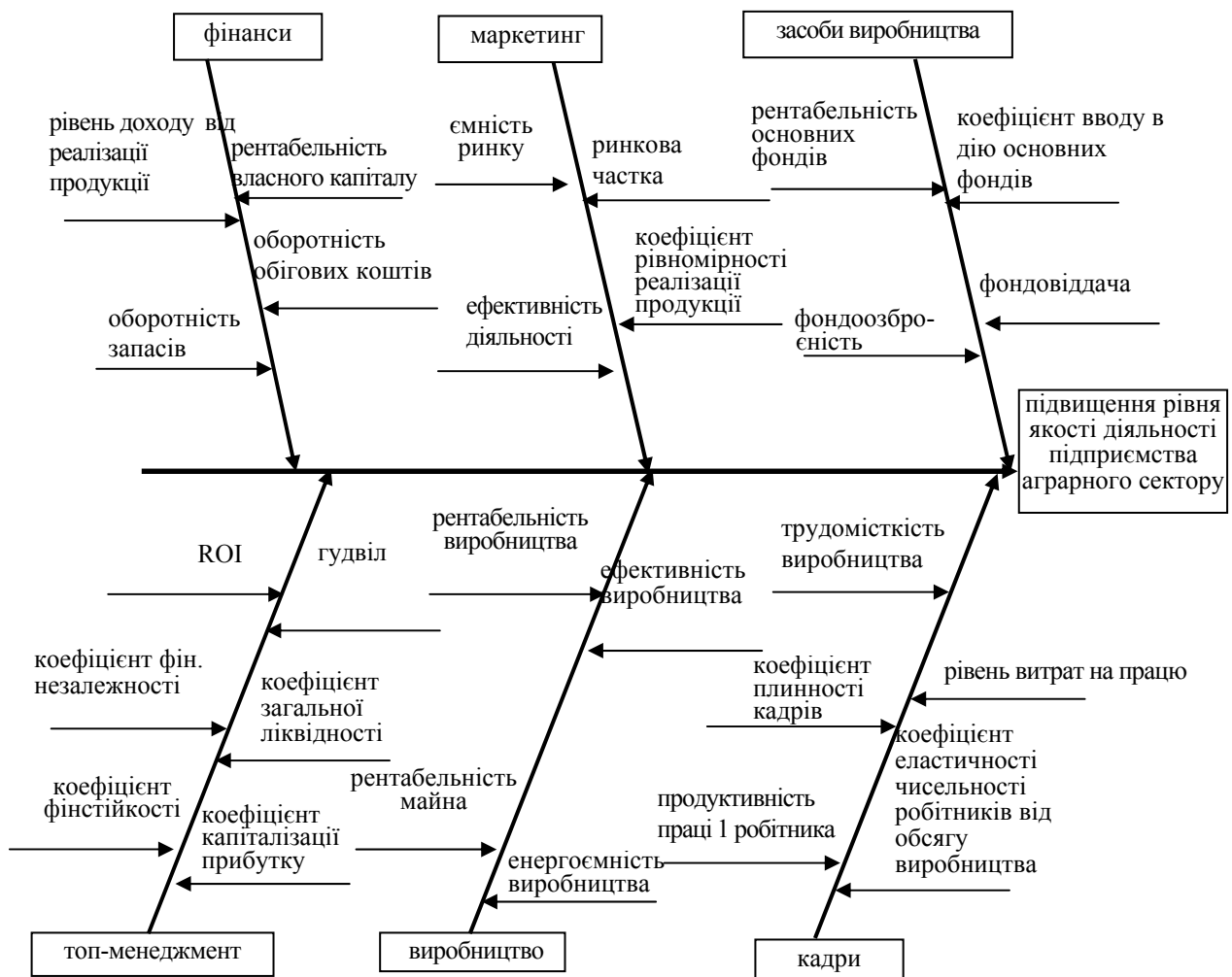


Рис. 9. Діаграма визначення проблем управління якістю діяльності підприємств аграрного сектору

Джерело: розроблено автором на основі [10]

Дослідження існуючих проблем управління якістю діяльності підприємств аграрного сектору дозволило виділити основні проблеми, які полягають у підвищенні ефективності їх діяльності. Використано діаграму Ісікави (рис. 9) для визначення головної проблеми підприємств та деталізуючих чинників, які здійснюють вплив на цю проблему.

Зазначимо, що діаграма Ісікави – це унікальний інструмент, який не тільки дає можливість виділити головну проблему, а й обґрунтувати систему управління якістю діяльності досліджуваних підприємств аграрного сектору. Практичне використання діаграми Ісікави здійснимо за допомогою побудови дендограми методом кластерного аналізу з застосуванням пакету «STATISTIKA 6» (рис. 10).

Після виявлення проблеми шляхом побудови діаграми Ісікави важливо визначити напрямки поліпшення якості діяльності. Для цього ми застосуємо метод ABC-аналізу.

Сутність ABC-аналізу полягає в визначенні трьох груп, котрі мають три рівні значимості [12]: група А – найважливіші проблеми, ліквідація причин групи А має найбільший пріоритет, а пов'язані з цим заходи – найвищу ефективність; група В – причини, які в сумі мають не більше 20%; група С – найбільш багаточисельні, але при цьому найменш значимі проблеми та причини.

Проведення ABC-аналізу в рамках діаграми Ісікави представлено на рис. 11.

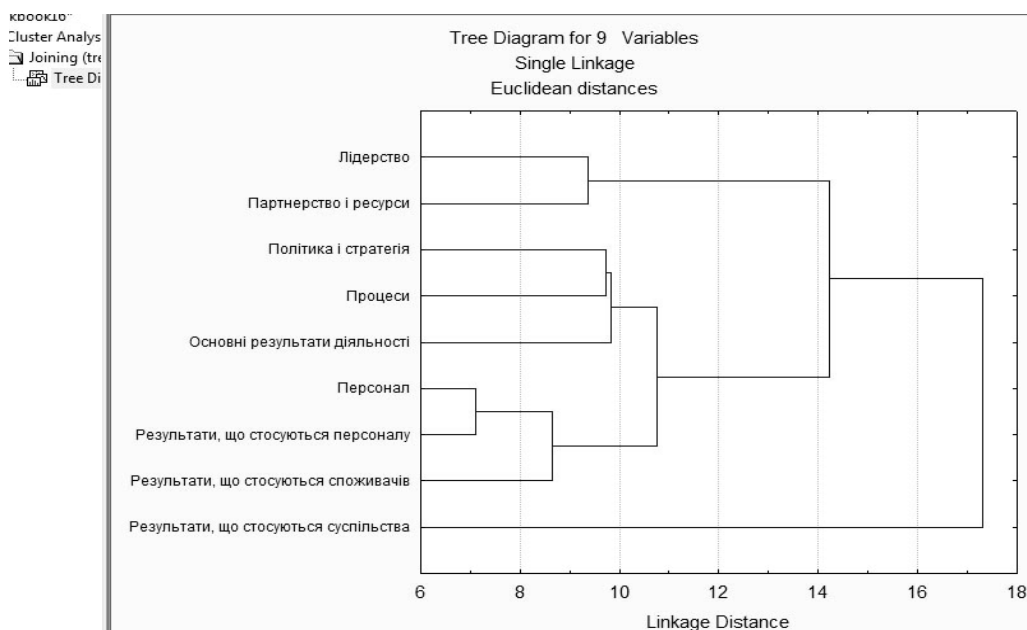
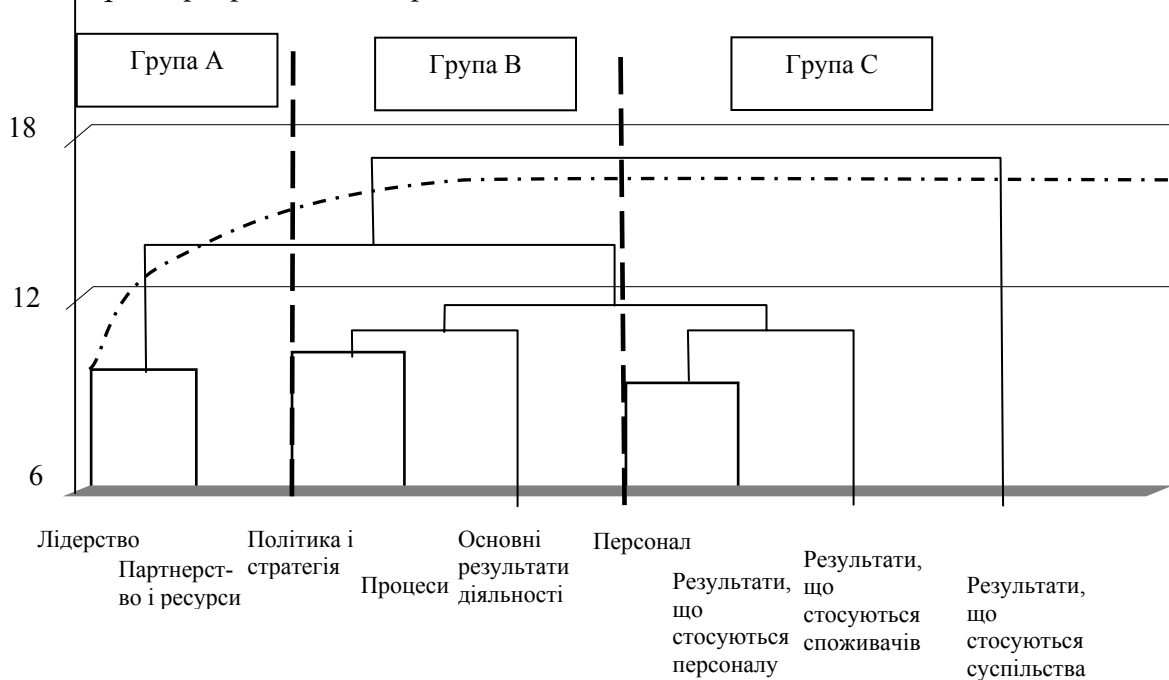


Рис. 10. Дендограма визначення напрямків підвищення якості діяльності підприємств аграрного сектору (діаграма Ісікави)

Джерело: розроблено автором



Напрямки підвищення якості діяльності підприємств аграрного сектору

Рис. 11. ABC-аналіз діаграми Ісікави по визначенню основних напрямків підвищення рівня якості діяльності досліджуваних підприємств аграрного сектору

Джерело: розроблено автором

Результати розрахунків дають можливість стверджувати, що показники групи А складають 28,5%. Як видно з результатів аналізу до групи А потрапили показники діяльності підприємств другого кластеру, вони є лідерами за рівнем якості діяльності, тому їм рекомендується звернути увагу на продовження зусиль у напрямку зайняття більшого сегменту агропродовольчого ринку (показники – лідерство, політика і стратегія) та налагодження плідного співробітництва з партнерами (показник – партнерство і ресурси). Таке управління здійснює найбільший вплив на стан економічного потенціалу досліджуваних



підприємств, а саме: ринкова частка, коефіцієнт оборотності дебіторської заборгованості, фондоддача, коефіцієнт вводу в дію основних фондів, ефективність виробництва.

У свою чергу 33,3% якості діяльності складають показники групи В (підприємства першого кластеру). Наявність середнього рівня якості діяльності спонукає підприємства цієї групи звернути на екстенсивні напрямки: розширення основних видів діяльності (показник – основні результати діяльності), використання прогресивних технологій сільськогосподарського виробництва (показник – процеси), що визначають в цілому ефективність використання виробничого потенціалу досліджуваних підприємств.

До групи С потрапили показники, врахування яких дозволить підприємствам третього кластеру (низький рівень якості діяльності) поліпшити свій виробничо-господарський стан: до них перш за все відносяться всі показники, які відповідають за ефективне використання кадрового потенціалу: показник – персонал (плинність кадрів, рівень витрат на оплату праці) та показник – результати, що стосуються персоналу (продуктивність праці 1-го робітника, трудомісткість виробництва, коефіцієнт еластичності чисельності робітників від обсягу виробництва та ін.). На результативність діяльності підприємств цієї групи також мають великий вплив заходи щодо впровадження на підприємстві соціально-етичного маркетингу: показники – результати, що стосуються споживачів та суспільства.

*Висновки та перспективи подальших досліджень.* Сформований у цьому дослідженні організаційно-економічний механізм підвищення рівня якості діяльності підприємств аграрного сектору складається з трьох систем (забезпечення, функціональної, цільової), що впливають на економічні і організаційні параметри системи управління підприємством та системи менеджменту якості з метою забезпечення належного рівня якості діяльності. Система забезпечення містить підсистеми ресурсного, нормативно-методичного, наукового, технічного, інформаційного забезпечення процесу управління якістю діяльності підприємств аграрного сектору. Організаційно-економічний механізм підвищення рівня якості діяльності підприємств аграрного сектору включає наступні основні функціональні підсистеми: планування, організації, мотивації, контролю. Цільова система цього організаційно-економічного механізму містить цілі й основні результати у сфері якості, а також критерії вибору і оцінки досягнення певних цілей і результатів якості діяльності підприємства.

Дослідження існуючих проблем управління якістю діяльності підприємств аграрного сектору дозволило виділити основні проблеми, які полягають у підвищенні ефективності їх діяльності.

Таким чином, запропонований організаційно-методичний підхід щодо оцінки досягнутого рівня якості діяльності підприємств аграрного сектору та обґрунтування напрямків стосовно його підвищення дає можливість отримати достовірні результати для прийняття економічних рішень відносно формування ефективного організаційно-економічного механізму управління функціональними складовими якості діяльності підприємств аграрного сектору.

### Література:

1. Должанський А. М. Системи управління якістю / А. М. Должанський, Н. М. Очеретна, І. М. Ломов. – Дніпропетровськ: Видавництво «Свідлер АЛ», 2009. – 390 с.
2. Крисанов Д. Ф. Системи технічного регулювання Європейського Союзу, України та Митного Союзу для агропродовольчої сфери: напрями їх зближення, можливості звуження невідповідності та зменшення асиметричності / Д. Ф. Крисанов // Економіст. – 2014. – № 2, С. 4–11.
3. Момот А. И. Экономический механизм управления качеством / А. И. Момот. – Донецкий национальный технический университет. – Донецк: Норд-Пресс, 2005. – 384 с.
4. Панов А. Н. Как победить в конкурентной борьбе. Гармоничная система качества – основа эффективного менеджмента / А. Н. Панов. – М.: РИА «Стандарты и качество», 2003. – 272 с. – (Серия «Дом качества», вып. 14 (23)).
5. Управління задля досягнення сталого успіху організації. Підхід на основі управління якістю (ISO 9004:2009, IDT): ДСТУ ISO 9004:2012 – [Чинний від 2013-05-01]. – К.: 2013. – 39 с. – (Національні стандарти України).
6. Системи управління якістю. Основні положення та словник термінів: ДСТУ ISO 9000-2007 – [Чинний від 2008-01-01]. – К.: Держспоживстандарт України, 2008. – 29 с. – (Національні стандарти України).
7. Системи управління якістю. Вимоги: ДСТУ ISO 9001:2009 – [Чинний від 2009-09-01]. – К.: Держспоживстандарт України, 2009. – 26 с. – (Національні стандарти України).
8. Міщенко І. В. Якість систем управління підприємствами: методологія, організація, практика: монографія / І. В. Міщенко; М-во освіти і науки України, Донец. нац. ун-т. економіки і торгівлі ім. Михайла Туган-Барановського. – Донецьк: [ДонНУЕТ], 2009. – 394 с.



9. Управление с целью достижения устойчивого успеха организации – Подход с позиций менеджмента качества: ISO 9004:2009 – [Чинний від 2009-11-01]. – 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.pqm-online.com/translations/ISO\\_9004-2009\\_%28PQM%29.pdf](http://www.pqm-online.com/translations/ISO_9004-2009_%28PQM%29.pdf).
10. Метод «Диаграмма Исикавы» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.inventech.ru/pub/methods/metod-0019](http://www.inventech.ru/pub/methods/metod-0019).
11. Міжнародний стандарт ISO 9001:2008 «Системи управління якістю. Вимоги». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.iso.org/iso/catalogue\\_detail.htm?csnumber=46486&utm\\_source=ISO&utm\\_medium=RSS&utm\\_campaign=Catalogue](http://www.iso.org/iso/catalogue_detail.htm?csnumber=46486&utm_source=ISO&utm_medium=RSS&utm_campaign=Catalogue).
12. ABC-анализ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://ru.wikipedia.org/wiki/ABC-анализ\\_130.html](http://ru.wikipedia.org/wiki/ABC-анализ_130.html).

**Буряк Р.И.**, докт. экон. наук, доцент, доцент кафедры маркетинга и международной торговли Национального университета биоресурсов и природопользования Украины

**Формирование организационно-экономического механизма повышения уровня качества деятельности предприятий аграрного сектора.** В статье обоснованы теоретико-методологические и практические основы формирования организационно-экономического механизма повышения уровня качества деятельности предприятий аграрного сектора. Определена экономическая сущность понятия «качество деятельности (функционирования) предприятия аграрного сектора», разработана концепция управления качеством деятельности предприятий аграрного сектора и определены этапы ее формирования и реализации. Определена последовательность этапов формирования системы менеджмента качества деятельности предприятий аграрного сектора. Осуществлен кластерный анализ результатов экспертной оценки 23 предприятий аграрного сектора по критерию «Качество деятельности», что позволило разделить исследуемые предприятия на три группы — с низким уровнем качества деятельности (кластер 3), средним — кластер 1 и высоким — кластер 2. Разработана экономико-математическая модель формирования системы идентификации достигнутого уровня качества деятельности предприятий аграрного сектора посредством дискриминантного анализа с использованием результатов предварительно проведенной кластеризации. Осуществлен ABC-анализ диаграммы Исикавы с целью определения основных направлений повышения уровня качества деятельности исследуемых предприятий аграрного сектора.

**Ключевые слова:** качество деятельности, организационно-экономический механизм, концепция управления качеством деятельности, система менеджмента качества, кластерный анализ, дискриминантный анализ, диаграмма Исикавы, ABC-анализ, предприятия аграрного сектора.

**Buriak R.I.**, Doctor of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Marketing and International Trade, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

**Formation of the organizational-economic mechanism of improvement of the level of quality of agricultural sector enterprises activities.** The theoretical, methodological and practical basis for the formation of organizational-economic mechanism of improvement the level quality of activity of agricultural sector enterprises activities are substantiated in the article. The economic essence of the concept [uality of the agricultural sector enterprise activity (operation) is defined. The concept of the «quality management of activity of agricultural sector enterprises activities» and the stages of its formation and implementation are identified. The sequence of stages of the system of quality management of activity of agricultural enterprises formation is shown. Cluster analysis of the results of the expert evaluation of 23 agricultural sector enterprises in terms of «quality of activity» is performed. The research allowed us to separate the investigated enterprises into three groups — low-quality activities (cluster 3), medium – cluster 1 and high — cluster 2. The economic-mathematical model of the system of identification of the achieved level of quality of the agricultural sector enterprises activities by means of discriminant analysis using the results of preliminary clustering is developed. ABC analysis of the Ishikawa diagram to determine the main directions of improving the quality of activity of the investigated agricultural enterprises is done.

**Key words:** quality of activity, organizational and economic mechanism, the concept of the quality management of activity, quality management system, cluster analysis, discriminant analysis, Ishikawa diagram, ABC analysis, enterprises of the agricultural sector.



УДК 338.439.6:631.95]:339.13](477)(045)

Гальчинська Ю.М.,

канд. екон. наук, доцент кафедри маркетингу та міжнародної торгівлі  
Національного університету біоресурсів і природокористування України

Коцюруба М.В.,

студентка бакалаврату факультету аграрного менеджменту  
Національного університету біоресурсів і природокористування України

## *Дослідження тенденцій розвитку кон'юнктури ринку органічної продукції України*

*Досліджується кон'юнктура ринку органічної продукції України, наводяться порівняльні дані тенденцій світового ринку екопродуктів та оцінюються перспективи подальшого розвитку ринку вітчизняних органічних продуктів. Висвітлюється системний аналіз основних аспектів еволюційності вітчизняного органічного сектора, що показує подальший розвиток та залежність від багатьох факторів. Сформована матриця SWOT – аналізу щодо формування органічного агровиробництва у контексті екологізації сільського господарства України.*

**Ключові слова:** кон'юнктура ринку, органічне виробництво, біодинамічне виробництво, перспективи та тенденції розвитку.

*Постановка проблеми.* Більш ніж 150 країн світу у наш час займається органічним сільським господарством. Україна входить до їх числа і поступово опановує цю економічно-ринкову нішу. Постійно зростаючий споживчий попит на органічну продукцію, а також загальносвітова тенденція до сталого ведення сільського господарства, зумовлюють для України можливість активного учасника світового ринку органічної продукції.

*Аналіз останніх досліджень.* Дослідженню сучасного стану та тенденцій розвитку органічного ринку в Україні та світі присвячені наукові праці таких вчених, як: В.І. Артиша, М.В. Бородачева, Т.О. Зайчука, М.В. Капштика, Є.В. Милованова, Т.О. Чайки, Г.М. Чорного, В.О. Шлапака, М.К. Шикуди, С. Паделя, Н.Х. Лампкіна, А. Паладіно та ін. Також питання становлення ринку органічної продукції та механізму його функціонування розглядали О. Бородіна, В. Вовк, Т. Дудар, М. Капштик, М. Кобець, П. Писаренко, А. Подолінський, О. Рудницька, П. Саблук та ін.

*Виклад основного матеріалу.* Сучасні тенденції ведення органічного сільського господарства витісняють традиційні. Конвенційні продукти щоденно конкурують з високоякісними екологічними аналогами. Тренд здорового способу життя охопив увесь світ. Власне, концепція ведення органічного землеробства почала освоюватись у кінці ХХ століття на Україні, коли і почали з'являтися перші органічні фермерські господарства. Офіційні статистичні огляди ІФОАМ підтверджують, що якщо на початок 2003 р. в Україні було зареєстровано 31 господарство, що отримало статус «органічного», то в 2012 р. нараховувалось вже 164 сертифікованих органічних господарства, а загальна площа сертифікованих органічних сільськогосподарських земель склала 272 850 га. У порівнянні з іншими країнами світу це невисокий показник, але Україна упереджено підтримуватиме курс органічного виробництва у майбутньому [1]. Наприклад, на 2011-2012 рр. у Чехії налічувалось – 3 934 органічних господарств, у Польщі – 23 430, у Німеччині – 22 506, у Нідерландах – 1 672, у Туреччині – 43 716, США – 9 140, у Франції – 23 135, у Молдові – 172, та у Росії – 40 (детальніше – табл. 1) [2].

Слід зазначити, що безумовними лідерами органічного виробництва у світі є Австралія та Аргентина, сумарна площа їх органічних сільськогосподарських угідь склала понад 44% від загальносвітових органічних площ. До трійки країн з найбільшими площами сільськогосподарських земель, зайнятими під органічним виробництвом увійшли і Сполучені Штати Америки (рис. 1).





Таблиця 1

## Дані про стан органічного ринку по країнах світу

Країна	Рік	Площа земель, зайнятих під органічне с.-г., га	Частка земель органічного с.-г від загальної площі земель с.-г. призначення, %	Кількість органічних ферм	Збут органічної харчової продукції, млн грош.од.	Частка органічних продуктів у загальному споживанні, %
Швейцарія	2009	14 050	10,8	5 943	1 546 €	5,2
	2010	119 613	11,4	5 989	1 668 €	5,7
	2011	123 000	11,7	6 060	1 738 €	6,0
	2012	-	-	-	1 838 €	6,3
Німеччина	2009	947 115	5,59	21 047	11 118 €	-
	2010	990 702	5,9	21 942	11 118 €	3,4
	2011	1 015 626	6,1	22 506	12 062 €	3,8
Нідерланди	2009	51 911	2,7	1 440	647 €	2,3
	2010	53 948	2,9	1 554	752 €	1,7/2,7
	2011	55 182	3,0	1 672	881 €	2,0
Франція	2009	677 513	2,47	16 446	3 €	1,9
	2010	845 440	3,09	20 604	3,5 €	2
	2011	975 141	3,6	23 135	3,7 €	2,3
Чехія	2010	448 202	10,55	3 517	85,2 €	0,71
	2011	482 927	11,40	3 920	-	-
	2012	488 658	11,46	3 934	-	-
Польща	2009	367 062	2,37	17 092	-	-
	2010	524 074	3,38	20 956	100 €	-
	2011	609 412	3,9	23 430	120 €	-
Молдова	2009	16 585	0,7	185	-	-
	2010	19 740	0,8	160	-	-
	2011	22 102	0,9	172	-	-
Туреччина	2009	325 831	1,29	135 565	4 €	-
	2010	383 782	1,58	43 096	-	-
	2011	442 582	1,8	43 716	-	-
США	2008	1 948 946	0,6	12 941	24 600 \$	3,5
	2009	-	-	-	26 600 \$	3,7
	2010	-	-	-	28 600 \$	4,0
	2011	3 600 000	-	9 140	29 200 \$	4,2
Канада	2009	659 463	0,97	3 914	2,0	-
	2010	703 678	1,04	3 732	2,6	-
	2011	841 216	1,2	3 718	3,7	-
	2012	-	-	-	3,7	1,7
Україна	2008	269 980	-	118	-	-
	2009	270 200	-	121	-	-
	2010	270 200	-	142	-	-
	2011	270 300	-	155	-	-
	2012	278 800	0,7	164	-	-
	2013	-	-	-	-	-
Середній розмір органічного господарства в Україні, га	2008	2 288	x			
	2009	2 242				
	2010	1 903				
	2011	1 744				
	2012	1 700				

Джерело: [2]

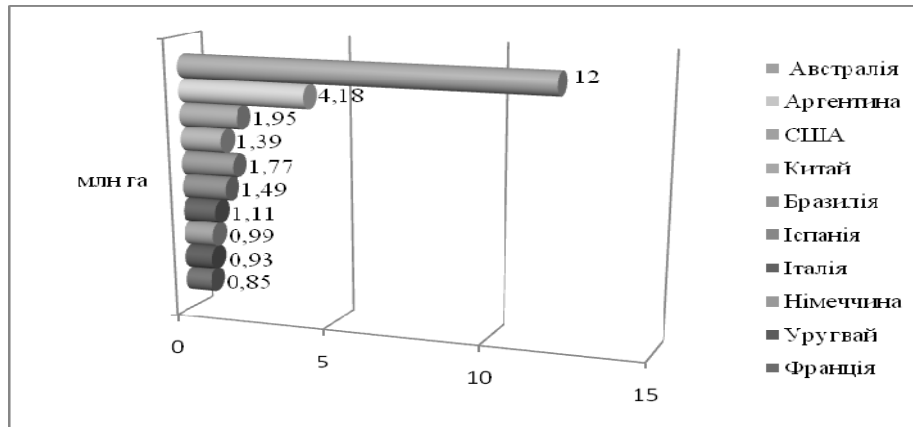


Рис.1. TOP – 10 країн світу з найбільшими площами сільськогосподарських земель, зайнятими під органічним агровиробництвом за 2011 – 2012 рр.

Джерело: за даними Дослідного інституту органічного сільського господарства.

Лідером за органічним споживанням є Німеччина, яка почала впроваджувати політику здорового харчування ще у 80-х роках. Незважаючи на перевищення вартості екологічних продуктів на 40-50% порівняно з традиційними, італійці щорічно витрачають на придбання органічних продуктів в середньому €25 на одну особу, швейцарці – €105, датчани – €51, шведи – €47 [3].

Світовий ринок органічної продукції у 2012 році склав близько \$73 млрд, тоді як в 2011 році цей показник склав –\$63 млрд, в 2010 році – 44,6 млрд євро на рік, то у 2007 році цей показник був на рівні 32,7 млрд євро, а в 2005 – му – 23,5 млрд євро. Це свідчить про те, що ринок швидко розвивається й розширюється. Щорічні темпи зростання становлять близько 13% [1].

Що стосується вітчизняного ринку органічних продуктів, то дослідження Федерації органічного руху України свідчать, що сучасний внутрішній споживчий ринок органічних продуктів в Україні почав розвиватись з 2006–2007 рр., склавши в 2008 році 600 тис. євро, 2009 – 1,2 млн євро, 2010-го цей показник зріс до 2,4 млн євро, в 2011 р. – до 5,1 млн євро, а 2012 р. – до 7,9 млн євро, у 2013 р. – 12 млн євро [1].

Основними тенденціями світового ринку стало збільшення попиту на органічні продукти в більшості країн. Ситуація на світовому ринку органічної продукції характеризується концентрацією попиту в розвинених країнах, підвищенням попиту в країнах, що розвиваються, консолідацією учасників ринку та розвитком дистрибуції органічної продукції.

Україна, маючи значний потенціал для виробництва органічної сільськогосподарської продукції, її експорту, споживання на внутрішньому ринку, досягла певних результатів щодо розвитку власного органічного виробництва. Так, площа сертифікованих сільськогосподарських угідь в Україні, задіяних під вирощування різноманітної органічної продукції, складає більше чверті мільйона гектарів, а наша держава займає почесне двадцять перше місце світових країн-лідерів органічного руху. Частка сертифікованих органічних площ серед загального об'єму сільськогосподарських угідь України складає майже 0,7%. При цьому Україна займає перше місце в східноєвропейському регіоні щодо сертифікованої площі органічної ріллі, спеціалізуючись переважно на виробництві зернових, зернобобових та олійних культур [1].

Більшість українських органічних господарств розташовані в Одеській, Херсонській, Полтавській, Вінницькій, Закарпатській, Львівській, Тернопільській, Хмельницькій областях. Українські сертифіковані органічні господарства – різного розміру – від кількох гектарів, як і в більшості країн Європи, до десятків тисяч гектарів ріллі.

Станом на 2013 рік в Україні існує така сертифікована органічна продукція: зернові культури, бобові культури (горох, квасоля, вика, соя, боби, люпин), олійні культури, овочі, зелені, баштанні, фрукти – свіжі, сушені, морожені, – свіжі, сушені, морожені, виноград, ефіроолійні, м'ясо, молоко, гриби, горіхи, мед, перероблена продукція: джеми, сиропи, соки, соуси, крупи, пластівці, олія, борошно, консервовані овочі.



За даними Федерації органічного руху, 80% української органічної продукції іде на експорт, 18% – реалізується за цінами «звичайної», 2% – реалізується як «органічний продукт» [1].

Повільний розвиток органічного виробництва в нашій країні спричинений незавершеністю створення законодавчої та нормативно-правової бази, яка має окреслити державну політику у сфері органічного виробництва, створити умови для законодавчого визнання та захисту органічних продуктів, формування національної системи сертифікації, затвердження правил, стандартів і чіткої, ефективної системи державної підтримки та стимулювання розвитку органічного виробництва. Вітчизняні виробники проходять процедуру органічної сертифікації свого виробництва за діючими міжнародними стандартами, частіше за все — це норми ЄС.

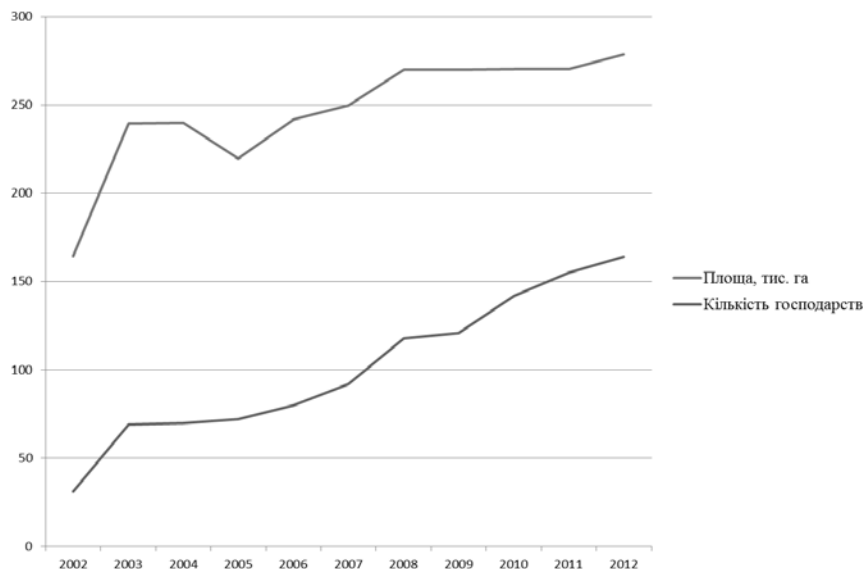


Рис. 2. Площа сільськогосподарських угідь в Україні, сертифікованих у відповідності до органічних стандартів в розрізі по роках, га

Джерело: Побудовано автором на основі [3].

Починаючи з січня 2014 р., в Україні вступив в дію підписаний 3 жовтня 2013 р. Президентом № 425-VII «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» [4].

Системний аналіз основних аспектів еволюційності вітчизняного органічного сектора показує, що подальший розвиток органічного агровиробництва, формування повноцінного сегмента внутрішнього продовольчого ринку та розширення експорту органічних продуктів залежить від багатьох факторів різних рівнів і напрямів дії. Для дії окремих із них ще не створено відповідних передумов, але їх можна передбачити, використовуючи метод SWOT – аналізу (табл. 2.). Сформована матриця SWOT – аналізу щодо формування органічного агровиробництва у контексті екологізації сільського господарства України дає підстави стверджувати, що сильними сторонами цього інноваційного напряму є передусім зростання ролі екологічно чистого агровиробництва у світі й динамічне розширення попиту на його продукцію та великий потенціал вітчизняного сільського господарства для розвитку органічного сектора і виробництва продукції органічного походження.

Враховуючи те, що органічні продукти позиціонують себе як високоякісні та екологічні, то ціна виступатиме своєрідним індикатором, і тому цінова надбавка у порівнянні з конвенційними аналогами становить в Україні 30-300%, в той час як у Європі – 10-25%.

Якщо розглядати органічний ринок у глобального масштабі, то позитивні перспективи розвитку виробництва й ринку органічної продукції в Україні (сильні сторони) пов'язані з актуалізацією світової проблеми забезпечення безпеки харчування, яку не здатне розв'язати традиційне сільське господарство, і водночас – з недостатнім задоволенням попиту на органічну продукцію з боку, насамперед, європейських споживачів.



Таблиця 2

**Матриця SWOT-аналізу формування органічного агровиробництва у контексті екологізації сільського господарства України**

<i>Сильні сторони</i>	<i>Слабкі сторони</i>
<p>1. Зростання ролі органічного агровиробництва у світі й динамічне розширення попиту на його продукцію.</p> <p>2. Сприяння збереженню нації за допомогою забезпечення якісними та безпечними для здоров'я людей екологічно чистими продуктами харчування.</p> <p>3. Великий потенціал для розвитку органічного сектора, виробництва продукції органічного походження.</p> <p>4. Ресурсозбереження та збереження енергоємності сільськогосподарського виробництва.</p>	<p>1. Органічний сектор держави перебуває на стадії становлення.</p> <p>2. Відсутність державної стратегії та програми підтримки органічного агровиробництва.</p> <p>3. Недостатня розвиненість ринків збуту органічної продукції та поінформованість споживачів про її переваги для здоров'я людини.</p> <p>4. Органічне виробництво не має державної системи контролю, яка була б акредитована на національному та міжнародному рівнях</p>
<i>Можливості</i>	<i>Загрози</i>
<p>1. Розширення обсягів збуту органічних продуктів на внутрішньому ринку, вихід на нові сегменти ринку.</p> <p>2. Гарантування якості та безпеки агропродукції для споживачів.</p> <p>3. Підвищення конкурентоспроможності української сільськогосподарської продукції на внутрішньому та зовнішньому ринках.</p> <p>4. Зміцнення позицій та розширення потенціалу для експорту сертифікованої органічної продукції.</p> <p>5. Збереження та поліпшення родючості ґрунтів.</p> <p>6. Охорона довкілля та збереження ландшафтного біорізноманіття</p>	<p>1. Економічна та політична нестабільність у державі.</p> <p>2. Ризики, пов'язані з можливими змінами кон'юнктури ринку органічної продукції внаслідок світової продовольчої кризи.</p> <p>3. Відсутність дієвого механізму страхування ризиків у сільському господарстві.</p> <p>4. Ризики збуту органічної сертифікованої продукції за цінами, що дорівнюють цінам традиційної продукції.</p> <p>5. Фінансові втрати внаслідок зменшення обсягів виробництва аграрної продукції (особливо для товаровиробників, які у минулому застосовували інтенсивні технології).</p>

Джерело: побудовано на основі [5].

Таблиця 3

**Різниця у ціні між конвенційними та органічними продуктами у супермаркетах Києва (у грн станом на серпень 2013 р.)**

<i>Назва продукту</i>	<i>Конвенційна якість</i>	<i>Органічна якість</i>
Борошно пшеничне, кг	5,50	20,00
Картопля, кг	3,30	23,00
Капуста, кг	2,30	20,00
Крупа гречана, кг	9,40	38,00
Крупа пшенична, кг	4,20	18,00
Морква, кг	5,00	30,00
Молоко, л	8,00	16,50
М'ясо яловиче, кг	58,00	96,00
Олія соняшникова, л	14,50	60,00
Повидло з малини, 350 г	28,00	38,00
Пшоно, кг	5,00	21,20
Сік томатний/томатний, л	10,00	31,00
Сметана, 250г	8,00	14,25
Яйце курче, 10 шт	10,50	30,00

Джерело: побудовано на основі моніторингу «Organic UA» [6]

**Висновок.** Динаміка розвитку вітчизняного ринку органічної продукції абсолютно позитивна. Існує комплекс факторів, які здатні впливати на економічну ситуацію (кон'юнктуру) на ринку екопродуктів, але щорічно стрімко зростаючий споживчий попит здатний



нівелювати цю кореляцію. Український ринок біодинамічної органічної продукції гармонійно насичений товарами різних асортиментних категорій, що надає великий вибір у задоволенні в повній мірі усіх споживчих потреб екологічно безпечними товарами – на тому рівні, на якому це уже відбувається у Європі, Америці та інших країнах, де концепція ведення органічного сільського господарства найефективніше імплементована.

#### **Література:**

1. Федерация органичного руху України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.organic.com.ua>.
2. Возможности державної підтримки для розвитку органічного сільського господарства: досвід інших країн: спільний швейцарського-український проект / [Ржі Урбан, Беате Хубар, Кароліна Дитртова, Наталія Прокопчук, Тобіас Айзенрінг, Хельга Віллер]. – К.2013.-122.
3. Матеріали офіційного сайту IFOAM – [Електронний ресурс], – Режим доступу:[http://www.ifoam.org/organic\\_world/directory/Countries/Ukraine-Members.html](http://www.ifoam.org/organic_world/directory/Countries/Ukraine-Members.html)
4. Закон України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» // ВВР України, 2013.- № 425-VII
5. Дудар О.Т. Розвиток органічного агровиробництва в Україні. / О.Т.Дудар // Економіка АПК. – 2012. – №3. – с. 121–126.
6. Матеріали сайту «Organic UA» – [Електронний ресурс], – Режим доступу: <http://organic.ua>

***Гальчинская Ю.Н.**, канд. екон. наук, доцент кафедри маркетинга и международной торговли Национального университета биоресурсов и природопользования Украины, **Коцюруба М.В.**, студентка бакалавр Факультета аграрного менеджмента Национального университета биоресурсов и природопользования Украины*

***Исследования тенденций развития конъюнктуры рынка органической продукции Украины.** Исследуется конъюнктура рынка органической продукции Украины, приводятся сравнительные данные тенденций мирового рынка экопродуктов и оцениваются перспективы дальнейшего развития рынка отечественных органических продуктов. Освещается системный анализ основных аспектов эволюционности отечественного органического сектора, что показывает дальнейшее развитие и зависимость от многих факторов. Построена матрица SWOT — анализа по формированию органического агропроизводства в контексте экологизации сельского хозяйства Украины.*

***Ключевые слова:** конъюнктура рынка, органическое производство, биодинамическое производство, перспективы и тенденции развития.*

***Galchynska J.M.**, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Marketing and International Trade, **Kotsyuruba M.V.**, Undergraduate Student of the Faculty of Agricultural Management, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine*

***Research trends of organic products market conditions of Ukraine.** The article deals with organic market conjuncture, comparative data of the tendencies of world market of eco-products are given and the prospects for further development of the domestic market of organic products are revealed. It also highlights the systematic analysis of key aspects of domestic organic sector evolution, showing further development and dependence on many factors. The current matrix SWOT-analysis of the formation of organic agricultural production in the context of greening agriculture in Ukraine is built up.*

***Key words:** market conjuncture, organic production, biodynamic production, prospects and trends.*



УДК 658.8:330.341.1](045)

Гапоненко Т.М.,

канд. екон. наук, асистент кафедри маркетингу та міжнародної торгівлі  
Національного університету біоресурсів і природокористування України

### *Інноваційний маркетинг як запорука розвитку підприємства*

*В статті визначено місце інноваційного маркетингу в управлінні підприємством та обґрунтовано необхідність його застосування. Доведено важливість розмежування понять «інноваційний маркетинг» та «маркетинг інновацій». Зазначено аспекти і цілі інноваційного маркетингу. Охарактеризовано чинники успіху інноваційного товару на ринку. Означено проблеми, які виникають при оцінці ефективності інновацій, зокрема охарактеризовано взаємозв'язок прибутковості та інноваційності товару, розглянуто вплив типу інновацій, рівня, на якому вони розглядаються, на оцінку їх ефективності.*

**Ключові слова:** інноваційний маркетинг, ефективність, інновація, підприємство, товар.

Постановка проблеми у загальному вигляді. В умовах активної трансформації світової та національної економіки актуальною стає необхідність формування адекватних сучасним тенденціям розвитку ринків товарів та послуг, а також ринкової інфраструктури, що є неможливим без застосування інноваційного маркетингу. Проте, на сьогоднішній день немає єдиної точки зору щодо необхідності розмежування таких понять як «інноваційний маркетинг» та «маркетинг інновацій», що призводить до допущення помилок в управлінні підприємством і, відповідно, втрат своїх позицій на ринку. Поєднання інноваційної та маркетингової складових дозволяє з якісно нових позицій здійснити погляд на управління маркетинговою діяльністю підприємства. При цьому проблемою залишається питання оцінки інновацій, адже особливостями прояву інноваційних процесів є наявність економічного і соціального ефекту, що визначають відповідно прибуток підприємства та його позиціонування на ринку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогоднішній день дедалі частіше доводиться необхідність та важливість впровадження інновацій в діяльність підприємства. Провідними вченими, які зробили вагомий внесок у розвиток інновацій є: І.Ансофф, Г.Ассель, Дж.Вествуд, Є.П.Голубков, П.Р.Диксон, В.Кондратьєв, Ф.Котлер, В.Г.Мединський, К.Менгер, Г.Менш, М.Портер, Е.О.Уткін, Р.А.Фатхутдінов, К.Фрімен, Ф.Хайек, Й.Шумпетер, а також вітчизняні дослідники А.Г.Войчак, Т.Є.Воронкова, А.П.Гречан, Т.П.Данько, В.Я.Кардаш, М.П.Денисенко, М.М.Єрмошенко, Н.В.Куденко, А.І.Кредісов, С.М.Ілляшенко, Т.С.Максимова, В.Л.Пилюшенко, І.В.Семеняк, А.О.Старостіна, І.Л.Решетнікова, В.Тарасович, А.М. Алимов, Н.П.Гончарова, В.Я.Кардаш, П.Г.Перерва, А.Б.Титов, Н.І. Чухрай, Н.В.Кузнецова та ін.

Формулювання цілей статті. Виходячи з поставлених проблем дослідження, метою статті є обґрунтування необхідності впровадження інноваційного маркетингу на підприємстві як інструменту забезпечення його конкурентоспроможності й розвитку та визначення проблем, які виникають при оцінці ефективності інновацій.

Виклад основного матеріалу дослідження. За Ф. Котлером класичним визначенням інноваційного маркетингу вважається innovative marketing за принципом освіченого маркетингу, відповідно до якого підприємство повинно постійно вносити реальні поліпшення в свою продукцію і маркетинг [3].

Провівши аналіз окремих літературних джерел за темою дослідження, необхідно зазначити, що слід розмежовувати такі поняття як «інноваційний маркетинг» та «маркетинг інновацій». Цієї точки зору дотримувались і такі науковці як Л.М. Оголева, яка вважає, що поняття «інноваційний маркетинг» ширше ніж «маркетинг інновацій», адже інноваційний маркетинг включає в себе місію організації, філософію мислення, сферу наукових досліджень, стиль управління та поведінки [5]. Думку щодо розмежування даних понять



поділяють і Комаріст О.І. та Алдохіна Н.І. [2]. В своїх працях вони детально проводять аналіз змісту зазначених понять та вважають, що маркетинг інновацій доцільно розглядати як окремий вид маркетингу, напрям маркетингової діяльності, який, у свою чергу, потребує особливих методів, інструментів та прийомів. Термін «маркетинг інновацій» може бути визначений як сукупність дій, прийомів, методів, систематична активність суб'єктів економічних відносин щодо розробки і просування на ринку нових товарів, послуг та технологій для задоволення потреб і запитів споживачів (суспільства) у більш ефективний, ніж у конкурентів, спосіб на основі оновлення та підвищення рівня складових потенціалу підприємства, пошуку нових напрямів та засобів його використання з метою отримання прибутку та забезпечення умов тривалого виживання й розвитку на ринку.

Проте ряд фахівців не розділяють дану точку зору і не вважають за необхідне розрізняти дані поняття, що, на нашу думку, є неприйнятним при ефективному менеджменті та забезпеченні конкурентоспроможності підприємства на ринку. Швидкоплинні зміни в економіці країни зумовлюють швидке реагування на них та координацію своїх дій для вдосконалення процесу прийняття управлінських рішень. Одну з найважливіших ролей при цьому відіграє впровадження інновацій на підприємстві та застосування принципів інноваційного маркетингу, що є неодмінними чинниками ефективного функціонування і розвитку підприємства.

В сучасних умовах українські підприємці, при впровадженні інноваційного маркетингу, приділяють значну увагу розробці нових продуктів та механізму їх комерціалізації. Тому інноваційний маркетинг має включати такі аспекти та цілі [4, с.34]:

- виважений аналіз ринкового середовища та класифікація напрямків розвитку підприємства з врахуванням ринкових можливостей і загроз;
- розробка планів і програм інноваційної діяльності;
- аналіз проектів та створення нових продуктів, що користуються попитом на внутрішніх та зовнішніх ринках;
- проведення єдиної інноваційної політики;
- забезпечення фінансовими та матеріальними ресурсами програм інноваційної діяльності, стимулювання споживчого попиту на нові товари;
- управління попитом інновацій;
- забезпечення інноваційної діяльності кваліфікованим персоналом;
- створення тимчасових цільових програм для комплексного вирішення інноваційних проблем від ідеї до серійного виробництва науково-технічної продукції.

Реалізація інноваційного маркетингу залежить від оцінки привабливості ринків, що є складною економічною категорією в сукупності економічних відносин між споживачами, конкурентами, постачальниками, посередниками, державними органами з приводу узгодження їх економічних інтересів та нейтралізації ризиків пов'язаних з виходом на ринки та стратегіями їх діяльності на різноманітних перспективах.

Інноваційний маркетинг – це, з одного боку, велика доля ризику, але з іншого – більш висока віддача у випадку правильно вибраного напрямку діяльності. Інноваційний маркетинг може вивести підприємство на новий рівень розвитку, допомогти зайняти нову нішу, бути лідером серед конкурентів – тоді вкладення окупляться з великими відсотками. Але якщо всі виділені на просування кошти вкласти в інноваційні ідеї, а ті не спрацюють, підприємство ризикує втратити певну частину своїх клієнтів. Тому неможна говорити про інноваційний маркетинг окремо від загальної стратегії розвитку компанії, так як це є частиною стратегічного плану. Одним із можливих напрямків, за яким може здійснюватись інноваційний маркетинг – створення такого товару чи послуги, який попередить очікування споживачів, які не завжди знають і можуть сформулювати, що їм потрібно. Необхідно надати новий продукт, щоб вони спробували та оцінили його. І це є одним із основних принципів інноваційного маркетингу: створення нового товару чи зміна технології вже існуючого до такого ступеню, щоб результатом став якісно новий продукт.

Інноваційний маркетинг – це також пошук нових ніш, ринків, сегментів. Однією із успішних стратегій такого пошуку може бути «Стратегія Голубого Океана», основним принципом якої є пошук характеристики товару чи послуги, важливих для споживача, але відсутніх у конкурентів. Важливим в інноваційному маркетингу, що потребує уваги керівників, є етапи сприйняття нових товарів споживачами, адже на початковому етапі



впровадження їх на ринок на інноваційні продукти реагує тільки частина цільової аудиторії – новатори. Тому не можна говорити про успіх чи провал інноваційного продукту на початковому етапі його просування на ринок. Процес адаптації всього ринку до нового продукту вимагає часу і керівники підприємства повинні мати уявлення про те, скільки часу вони будуть підтримувати інноваційний продукт на ринку і коли слід приймати рішення про закриття проекту чи продовженні його просування і вдосконалення. Помилковим є твердження, що інноваційним маркетингом на підприємстві повинні займатися співробітники відділу маркетингу. Інноваційні команди – це групи, які займаються інноваціями, в тому числі в маркетингу, і повинні складатися із спеціалістів з різних областей. Об'єднувати їх повинно прагнення працювати над новими підходами, продуктами чи послугами, відсутність страху провалу, свобода ідей та думок. В таку команду обов'язково повинні входити люди із керівників вищої ланки, і ті, хто безпосередньо відповідає за стратегію розвитку підприємства. Саме вони повинні усвідомлювати необхідність в інноваційному маркетингу, щоб ідеї отримали втілення і дали очікуваний результат.

Успіх інноваційного товару на ринку досягається шляхом вирішення комплексу задач. Маркетингова задача вимагає інформування цільового ринку про товар, місце його купівлі і про самого виробника. Вирішення даних проблем входить до обов'язків спеціаліста з маркетингових комунікацій, якому необхідно впевнити максимальну кількість споживачів в існуванні переваг товару. Крім того, потрібно сформувані і посилити у певного числа споживачів схильність купити його. Інформування, запевнення, зміна і схильність купити товар – цілі маркетингу, які реалізуються програмою комунікації підприємства.

Однією з важливих проблем в області інновацій є їх оцінка, а саме пошук точних кількісних методів оцінки інноваційної активності підприємств і вимірювання економічного ефекту від інноваційної діяльності. Багато вчених-дослідників неодноразово намагались розробити універсальну систему, яка б дозволила адекватно оцінити ефективність даної діяльності на рівні підприємства, регіону і країни. На протязі багатьох десятиліть оцінка інноваційної активності обмежувалась вартісними показниками (збільшення прибутку або скорочення витрат) і такими, які характеризували активність науково-дослідницьких, дослідно-конструкторських і технологічних робіт. Але по мірі розвитку інноваційного маркетингу і розуміння того, як інновації впливають на розвиток підприємства, стало очевидним, що ці показники не в змозі врахувати та адекватно оцінити всі аспекти інноваційної діяльності. Тому вченими постійно пропонуються все нові способи оцінки. Однією з проблем, яку необхідно розглянути в даному контексті є прибутковість інновацій. Адже згідно думки експертів, інноваційність товару не має впливу на його прибутковість і не гарантує її [1]. Прибутковість та інноваційність товару пов'язані двома проміжними факторами, які є параметрами конкурентоспроможності: перевага товару перед аналогами, тобто ефект від його технічної переваги та поінформованість споживача про товар і оцінка ним корисності застосування. Крім того, вибір нового товару у випадку, коли немає близького аналога, вимагає від споживача додаткового набору оцінок (наприклад, оцінка ризику його освоєння). Отже, взаємозв'язок між новизною товару для споживача та його прибутковістю не є очевидним. При цьому необхідно означити проблему залежності прибутковості інновації від її типу. З точки зору проаналізованої наукової літератури інновації в області товару чи технології зазвичай не можуть бути джерелом великого прибутку. Необхідність їх впровадження є мінімальною платою за те, що підприємство знаходиться на ринку. Значно збільшити прибуток здатні лише інновації в області впровадження нової форми виробництва (нові бізнес-моделі). В свою чергу, на тип інновації значно впливає галузь, в якій функціонує підприємство. Підприємства споживчого сектору впроваджують більше товарних інновацій, а промислового – процесних, що ведуть до скорочення витрат. З одного боку, це демонструє неможливість існування універсального, застосованого до всіх підприємств набору показників для оцінки інновацій. З іншого боку, це ставить питання про можливу серйозну помилку в застосуванні оціночних показників. Галузеві відмінності можуть призводити до зміщення в статистичній оцінці ефекту різноманітних класів інновацій. Принцип, згідно якого підприємство повинно оцінювати інновацію в світлі поточних стратегічних планів і компетенцій, є обмеженим. Дотримання цього принципу може призвести до того, що помічатимуть лише незначні інновації, а проривна може лишитися непоміченою. Крім галузевої приналежності підприємства існує проблема рівня, на якому розглядається інновація (наприклад, інноваційна активність як на рівні окремого під-





приємства, так і регіону, країни). Відомі моделі оцінки інноваційної активності, які з різним успіхом можуть застосовуватися на кожному з рівнів, проте моделі, які враховують розповсюдження інновацій між рівнями, залишаються недопрацьованими. Актуальним залишається питання визначення сукупного ефекту від впровадження інновації. Адже, з одного боку, якщо підприємства регіону розглядаються як незалежні одиниці, то на рівні регіону, ймовірно, застосовуватиметься принцип аддитивності. З іншого – вони мають мережеву структуру, тому можна прогнозувати синергичний ефект від впровадження інновацій на даних підприємствах, що порушить принцип аддитивності на регіональному рівні. Звідси, якщо підприємства мережі розміщені в різних регіонах, необхідно вирішити проблему оцінки інновацій на рівні країни. Ускладнити вирішення даної проблеми може і розташування таких підприємств в різних країнах. Тому доцільність застосування підприємством показників для оцінки віддачі від впровадження інновацій не викликає сумнівів. Труднощі розробки системи оцінки інновацій не вичерпуються вищезазначеними проблемами, що підтверджує актуальність і багатовимірність теми впровадження інноваційного маркетингу на підприємстві з метою підвищення його конкурентоспроможності й подальшого розвитку.

*Висновки.* Впровадження інноваційного маркетингу дозволить сучасним підприємствам використовувати новітні методи управління діяльністю підприємств в ринкових умовах та буде сприяти забезпеченню та підвищенню їх конкурентоспроможності й розвитку. Адже суть і мета інноваційного маркетингу полягає в створенні з будь яких соціально значущих інноваційних цінностей та ідей комплексні системи, які б легко сприймалися споживачами і працювали б на довгострокову перспективу, підвищення рівня добробуту всього суспільства. Виходячи з того, що інноваційний розвиток є пріоритетним чинником конкурентоспроможності підприємств, в основу наступних досліджень буде покладено подальший аналіз тематики застосування інновацій на підприємстві та визначення підходів до їх впровадження.

### Література:

1. Эффективные инновации. [Электронный ресурс] И.Дюков // «& СТРАТЕГИИ». – 2012. №6. – Режим доступа: <http://management.com.ua/qm/qm175.html>
2. Зміст маркетингу інновацій в діяльності підприємства [Електронний ресурс]: Комаріст О.І. та Алдохіна Н.І. – Режим доступу: <http://www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/nppdaa/4.1/146.pdf>
3. Котлер Ф. Основы маркетинга / Пер. с англ. 2-е европ. изд. / Ф. Котлер, Г. Армстронг – М.; СПб.; Киев: Издательский дом «Вильямс», 2000. – 944 с.
4. Маркетингові технології в умовах інноваційного розвитку економіки: монографія / за ред. С.В. Ковальчук. – Хмельницький: ТОВ «Поліграфіст-2», 2001. – 322 с.
5. Оголева Л.Н. Инновационный менеджмент: Учеб. пособие / Л.Н. Оголева. – М.: ИНФРА-М, 2003. – 238 с.

*Гапоненко Т.Н., канд. экон. наук, ассистент кафедры маркетинга и международной торговли Национального университета биоресурсов и природопользования Украины.*

*Инновационный маркетинг как залог развития предприятия. В статье определено место инновационного маркетинга в управлении предприятием и обоснована необходимость его применения. Доказана важность разграничения понятий «инновационный маркетинг» и «маркетинг инноваций». Указано аспекты и цели инновационного маркетинга. Охарактеризованы факторы успеха инновационного товара на рынке. Отмечено проблемы, возникающие при оценке эффективности инноваций, в частности охарактеризована взаимосвязь доходности и инновационности товара, рассмотрено влияние типа инноваций, уровня, на котором они рассматриваются, на оценку их эффективности.*

*Ключевые слова:* инновационный маркетинг, эффективность, инновация, предприятие, товар.

*Garopenko T. M., Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Assistant of Marketing and International Trade Department, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine.*

*Innovative marketing as the key to development of enterprise. The article defines the place of innovative marketing in enterprise management as well as the necessity of its use is justified. The importance of the differentiation between «innovative marketing» and «marketing innovation» is proved. The aspects and objectives of innovative marketing are specified. The successful factors of innovative product on the market are characterized. The problems which arise in assessing the effectiveness of innovations are specified, including the relationship profitability and innovative product are described, the influence of the type of innovation, the level of their consideration within effectiveness assessment are revealed.*

*Key words:* innovative marketing, efficiency, innovation, enterprise, product.



УДК 331.101-043.86:005.44](477)(045)

Коденська М.Ю.,

докт. екон. наук, професор,  
професор кафедри економічної теорії та економіки підприємства АПСВТ

## *Соціально-економічна сутність праці в умовах глобалізаційних трансформацій*

*У статті висвітлено еволюцію визначення сутності праці як соціально-економічного поняття та як економічної категорії. Наведено низку визначень соціально-економічної сутності поняття «праця» економістами різних історичних періодів, обґрунтовано зміст «праці» в умовах глобалізаційних трансформацій; визначені основні компоненти сутності праці, а саме: історично закладена мотивація людини до дії, діяльності; потреба людини до реалізації накопиченої в організмі енергії, робочої сили через дію, діяльність людини, її корисну діяльність; потреба людини до самовираження, самоствердження, самореалізації.*

**Ключові слова:** праця, людина, сутність праці, продуктивна сила праці, енергетичний баланс людини, мета праці, функції праці, самоствердження, самовідтворення.

Мета статті – дослідити еволюцію поглядів, щодо визначення соціально-економічної сутності праці як дії, діяльності людини, з одного боку; з іншого – як економічної категорії, розкрити соціально-економічну природу праці, її види і форми.

Реформаційні процеси в Україні та її інтеґрес до інтеґрації у світову систему зумовив посилення руху капіталів, трудових ресурсів, товарів, послуг, технологій, інформації як всередині країни, так і між державами та світовими організаціями. Причому спостерігається активна і цілеспрямована концентрація капіталів, особливо фінансових і земельних як у транснаціональних так і національних корпораціях. Це справляє глибокий і не завжди позитивний вплив на всі сфери життєдіяльності людини, у тому числі у сфері прикладання праці, забезпечення робочими місцями, умовами життя людей, що спричиняє проблеми розвитку людини, її зайнятості корисною продуктивною працею, формування й розвитку ресурсних складових людського капіталу, що може викликати непередбачувані ризики для розвитку людини, економіки країни, суспільства і держави в цілому.

Глобалізаційні процеси спричиняють значні зміни структури виробництва й використання праці, зумовлені розвитком ринкових відносин як всередині держави так і на між-державному рівні, у тому числі ринків праці, ринків аграрно-продовольчих та промислових товарів. Вищий рівень розвитку продуктивних сил у розвинених країнах і їх забезпечення особливо в аграрній сфері промисловими потужностями з новітніми технологіями зберігання, доробки, переробки й транспортування аграрно-промислової продукції збільшує потребу в кваліфікованій робочій силі та в сировинних ресурсах, попит на які у розвинених країнах необмежений.

У той же час при недостатньому розвитку ринкової інфраструктури всередині країни і необмеженому та неконтрольованому зростанні цін на матеріально-технічні ресурси на зовнішньому ринку попит для сільськогосподарських товаровиробників на сировину є мотиваційним фактором нарощування експорту відповідної сільськогосподарської продукції. Це – з одного боку, з іншого – це явище зумовлює звуження структури аграрно-промислового виробництва, призводить до занепаду інтенсивних і трудомістких галузей економіки, до зниження потреби в робочій силі, зменшення робочих місць, й інших нега-раздів. Незатребуваність трудових ресурсів в Україні спричиняє їх відтік в інші країни, що знижує ресурсний потенціал. Тим більше, що мігрують найбільш продуктивні і високо-освічені працівники.

Реформування економічної системи в Україні з розвитком глобалізаційних трансформацій потребує сучасного наукового осмислення сутності праці – як економічної категорії, з одного боку, з іншого – як процесу діяльності людини в умовах нової економічної основи господарювання – переважно приватної власності на засоби виробництва, працю і її результати.



Багатоманітне і різнобічне тлумачення сутності категорії «праця» в багатьох літературних джерелах свідчить про широкий інтерес до змісту праці в сучасних умовах та про неоднакові підходи науковців щодо визначення змісту цього поняття в різні періоди розвитку суспільства.

В Енциклопедичному словнику [1, с. 529] праця визначена «як цілеспрямована діяльність людини, направлена на видозмінення і пристосування предметів природи для задоволення своїх потреб. Праця – основна умова існування суспільства». Наведене визначення в цілому об'єктивно відображає мету праці – для задоволення потреб, та як основна умова існування суспільства.

Більш глибоким змістом наповнене викладення сутності праці в Українській радянській енциклопедії (1983 р.), але за своєю метою не суперечить попередньому, а саме «Праця – як цілеспрямована діяльність, в якій люди за допомогою засобів праці діють на природу, пристосовуючи її для задоволення своїх потреб. Праця – основа існування і розвитку суспільства, повсякденна природна умова людського життя. Процес праці являє собою органічну єдність трьох моментів: цілеспрямована доцільна діяльність людини або сама П.; предмети праці; засоби праці, за допомогою яких людина впливає на предмети праці. Впливаючи на природу, людина змінює не лише її, а й саму себе, розвиває свої здібності, що збільшує продуктивну силу праці. Праця створила саму людину» [2, с.329]. У наведеному визначенні праця на першому місці, як первинна, а людина уже потім, як продукт праці, що не зовсім коректно і досить сумнівно, бо праця і людина невіддільні.

В кн. Керба Л.П. «Основи охорони праці» (2003) праця визначається як доцільна, свідомо, організована діяльність людей, спрямована на створення матеріальних і духовних благ, необхідних для задоволення суспільних та особистих потреб людей. Керб Л.П., розглядаючи працю як процес, також характеризує її як «єдність трьох складників: сама праця як доцільна діяльність, предмет праці (того, на що спрямована праця), знаряддя праці (речі або комплекс речей), за допомогою яких людина діє на предмет праці [3].

З розвитком наукової думки, світоглядних поглядів на сучасне суспільство, формування соціальних відносин на базі нової економічної основи господарювання – приватної власності на капітал, доповнюються, розширюються і поглиблюються теоретичні підходи до визначення сутності праці як соціально-економічного поняття і як соціально-економічної категорії. Праця наділяється певними характерними ознаками, цілями, метою, можливостями, потребами, ресурсними складовими. При цьому залишається незмінною важливіша ознака праці – мета праці як необхідна основа життєдіяльності людини. Так, в навчально-методичному посібнику «Економіка праці та суспільно-трудова відносин» за загальною ред. професора С.П. Качана (ТДМУ. Тернопіль – 2006) на основі опрацювання багатьох літературних джерел наведено низку різномістовних тлумачень щодо визначення сутності праці, починаючи з трактування сутності праці мислителями античності, зауважуючи при цьому, що «погляди на роль цього поняття змінювались ще здавна, впродовж тисячоліть, разом з еволюцією світогляду» [4, с. 11.]. Наведемо, з нашого погляду, найбільш значимі і поширені з них: праця – як основний засіб існування (мислителі античності – Ксенофонт, Платон, Арістотель); праця – необхідна умова життя, зміцнення моралі і т.д. (Фома Аквінський); праця – не лише основа життєдіяльності людини, а й основна сфера її формування та розвитку; праця – це сутність людини, головна і необхідна умова існування людського суспільства. І далі – «праця не залежить від тих чи інших суспільних форм, є вічною природною необхідністю і без неї не був би можливим обмін речовин між людиною і природою, тобто не було б можливим саме життя»; «праця – основа для виникнення таких людських властивостей як спілкування, свідомість, мова, формування духовних цінностей, праця з самого початку виступає як спільна діяльність...» [4, с. 12].

«Праця – це складне і багатоаспектне явище, яке відіграє в житті суспільства і окремої людини особливо важливу роль, оскільки саме це поняття є невіддільним від людського життя. Праця виступає однією з найважливіших форм самовираження, самоактуалізації і самовдосконалення людини». «Праця – свідомо, ціленаправлена діяльність, докладання людиною розумових та фізичних зусиль для одержання корисного результату й задоволення своїх матеріальних та духовних потреб; праця – процес перетворення людиною природних ресурсів в цінності та блага; праця – вияв людської особистості» [4, с. 14]. В наведених трактуваннях праця невіддільна від людини.

При визначенні соціально-економічної сутності праці автори Посібника вважають



наступне: «Праця – основа функціонування та розвитку людського суспільства незалежно від будь-яких суспільних форм, умов існування людей, це постійна природна необхідність, без якої неможливе людське життя. Праця – фундаментальна форма діяльності людини, спрямована на створення матеріальних цінностей та надання різноманітних послуг. Сама праця (жива) – процес усвідомленого впливу працівника, який має відповідні знання, вміння та навички на предмети праці для досягнення конкретного результату» [4, с.19].

Розглядаючи різнобічно сутність праці як соціально-економічного явища, що проявляється у численних функціях праці (створення матеріально-культурних благ, забезпечення суспільства предметами та послугами, що задовольняють потреби людини; забезпечення матеріального добробуту працівника і членів його сім'ї і ін.), автори Посібника вважають, що праця повинна бути сферою самореалізації, самоутвердження людини [4, с. 20]. І далі...Праця може розглядатися стосовно суспільства в цілому (суспільна праця) і окремої особистості (індивідуальна праця). Суспільна праця виступає загальною базою, витоком усіх соціальних явищ [4, с. 22].

З розвитком суспільних відносин, наукової думки, НТП визначенню змісту праці надається більш ширше коло значимих сутнісних ознак, що характеризують її не тільки як «цілеспрямовану діяльність людини», окремої особистості для задоволення своїх матеріальних чи інших потреб, а праця розглядається як суспільна праця, що «виступає загальною базою, витоком усіх соціальних явищ». Автори Посібника розширюють функції праці, небезпідставно вважають, що «праця повинна бути сферою самореалізації, самоствердження людини».

По суті погляди щодо сутності праці в своїй соціально-економічній основі не змінювались, а лише уточнялись, доповнювались, поглиблювались з еволюцією світогляду.

Залежно від суспільної форми організації праці автори «Посібника» розрізняють працю найману та приватну, індивідуальну та колективну [4, с.27], що особливо проявляється зараз в умовах трансформації суспільних відносин, які змінюються з формуванням відносин власності на капітал.

Характер праці формується значною мірою під впливом особливостей змісту праці за такими ознаками як частка фізичної та розумової праці, рівень кваліфікації, умови праці. Автори Посібника за змістом розрізняють такі види праці: просту і складну, творчу та репродуктивну, фізичну та розумову<sup>1</sup> [4, с. 29]. Разом з тим підкреслюється, що праця завжди є одночасно розумовою і фізичною діяльністю і обґрунтовують тим, що тут не можна провести ниткою межі, бо будь-яка професійна діяльність людини більшою чи меншою мірою пов'язана з інтелектуальною та фізичною напругою.

Гнилицька Н. О. в роботі «Праця як соціокультурний феномен» (2009) також різнобічно розкриває сутність праці: як соціокультурний феномен; як витрати енергії, фізичних зусиль по подоланню опору, переробки і передачі інформації, як доцільну або соціально необхідну діяльність, тощо; як предметну діяльність, ототожену в речовинність; як процес створення суб'єктом своєї соціальної і індивідуальної особистості; як процес духовного та інтелектуального формування особистостей; як процес самореалізації людини як цілісного суб'єкта, як особистості [5].

Гнилицька Н.О., в більшості повторюючи своїх попередників щодо сутності праці чітко конкретизує різнобічні функції праці: праця – перетворення людиною матеріально-речовинної природи; як засіб існування соціальної форми матерії; як засіб створення передумов об'єктивних умов буття; як соціокультурне явище, що пов'язує людину з іншими людьми та суспільством взагалі, а також з природою; як основна умова виникнення соціальної нерівності; як основний феномен життя людини і суспільства.

Якщо з основними функціональними навантаженнями сутності праці, наведеними Н. Гнилицькою, в основному можна погодитись, то щодо праці, як основної умови «виникнення соціальної нерівності» не є обґрунтованим, а отже, є сумнівним, бо соціальна нерівність створюється і визначається не лише працею, а ще й багатьма іншими чинниками [6, с.52-54; 14 с.72-74].

Матеріали з Вікіпедії також подають різнофункціональне визначення сутності праці: праця – цілеспрямована діяльність людей; одна з найважливіших здатностей людини; доцільна діяльність людини; трудовий процес; певний вид діяльності; зусилля, напруження;

<sup>1</sup> Визначний український мислитель 19 століття С. Подолинський вирізняє також психічну працю [6, с. 50, 79]



матеріалізований результат якоїсь роботи, діяльності; праця – робота, функціонування машин, механізмів

Наведені тлумачення науковцями щодо сутності праці свідчать, що праця – це багатофакторна категорія – філософська, соціальна, економічна, безпосередньо пов'язана з людиною. Спільним знаменником для всіх наведених тлумачень визначення сутності праці перш за все є активна дія людини, корисна, ціленаправлена діяльність людини. Отже праця невіддільна від людини незалежно від суспільно-економічної формації, який би характер чи від діяльності вона не носила. Спільним для більшості тлумачень сутності праці є мета праці як цілеспрямована корисна діяльність людини, людей зі створення матеріальних і духовних благ для задоволення потреб кожного індивіда, сім'ї, а також потреб суспільства в цілому.

Зовсім по іншому до визначення сутності праці підходить С. Подолинський [7, с. 37-120]. Спираючись на закони механіки, закон збереження енергії, на механічну теорію тепла, на «перетворюваність усіх фізичних сил, усіх форм енергії одних в одну», на визначення того, що «всі види енергії є кінетичними тобто вони є рухом», на вчення фізиків Гюйгенса, Лейбніца, Лесаржа та інших фізиків-філософів свого часу, С. Подолинський дійшов висновку, що «праця людини і дії тих тварин, до яких відносять поняття «праця», – це один з численних видів прояву загальної світової енергії<sup>2</sup>»

Зважаючи на те, що праця людини це – прояв енергії, С. Подолинський зауважує: «Ми думаємо, що можливість вигіднішого розподілу енергії – до певної міри в руках людини» [7, с.44]. І далі: «При такому великому надходженні на Землю променевої енергії Сонця на ній відчувається брак вищих форм енергії». «Способів, якими сонячну енергію можна переводити у механічний рух, вкрай мало. Ось найголовніші з них: надавання руху повітрю, змінюючи його пружність, піднімання води випаровуванням її, хемічна дисоціація за допомогою рослин, м'язова робота людини і тварин, винаходження і будівництва штучних двигунів і машин за допомогою психічної і м'язової роботи людини і вищих тварин [7, с.50-51].

«Взагалі не можна не визнати, що виробництво поживного матеріалу, який містить запас перетвірної енергії, від часу появи на земній поверхні людства збільшилося, ... «що свідчить про вплив праці на накопичування енергії на землі».

Задаючи собі питання «звідки береться додаткова енергія, необхідна для творення цього поживного і горючого матеріалу, автор відповідає: «На це можна дати тільки одну відповідь: з праці людини і свійських тварин. Що ж таке праця в такому випадку? Праця – це таке використання механічної і психічної роботи, накопиченої в організмі, яка має своїм результатом збільшення кількості перетвірної енергії на земній поверхні. Це збільшення може відбуватися або прямо, переводячи нові кількості сонячної енергії у більш перетвірну форму, або опосередковано, зберігаючи певну кількість уже існуючої на земній поверхні перетвірної енергії від розсіювання, неминучого без застосування праці» [7, с.64].

«Енергія, накопичена рослинами, тільки тоді йде на піднімання нової кількості енергії на вищій щабель, коли запас цієї входить до складу їжі працюючої тварини чи людини, або ж служить паливом для машини, яку виготовлено і яка управляється людською працею» [7, с.64-65]. І далі: «Крім того, не треба забувати, що під словом «праця» розуміють позитивну дію організму, яка має своїм результатом збільшення збереження енергії»...

«Праця є поняттям цілком позитивним, яке полягає завжди у використанні механічної, або психічної роботи, що має обов'язковим результатом збільшення перетвірної енергії або збереження від розсіювання такої енергії, яка при споживанні матиме наслідком збільшення запасу енергії [7, с. 66].

«...Для того, щоб дійти до поняття «праця», ми повинні одержати таку видозміну закону боротьби за існування, щоб кількість енергії, яка міститься у яких-небудь створіннях природи, систематично, і тому успішно, збільшувалася, при одночасному зберіганні цієї енергії від розсіювання або розкрадання природними ворогами цього творіння природи» [7, с. 67]

«...Поки первісна людина жила серед інших тварин, підпорядковувалася загальним законам боротьби за існування, дістаючи від навколишньої природи без усякої з свого боку дії все, що їй було необхідно для задоволення своїх потреб, доти людина не змінювала

<sup>2</sup> Під словом «енергія» будь-якої системи тіл сучасна наука розуміє суму здатностей тіл цієї системи виконувати якісь дії. «Через те, що всі дії спричиняються якоюсь із фізичних сил, то і енергія є сумою всіх фізичних сил, які перебувають у даній системі тіл. Нині вважають, що є сім різних видів фізичних сил: тепло, світло, електрика, магнетизм, хімічна спорідненість, частинкові сили і всесвітнє тяжіння» [7, с.37]



скільки-небудь помітно величини енергетичного бюджету земної поверхні. Отже, «М'язову роботу не слід плутати з корисною працею» [7, с. 69]. І далі: «Завдяки прикладанню людської праці десятина землі змогла зберегти у рослинній матерії, яка вкриває її, у десять чи двадцять разів енергії більше, ніж до того». «Землеробство виснажує ґрунт тільки тоді, коли воно ведеться нерозумно, хижацьким способом ...Правильне землеробство є найкращим прикладом корисної праці, тобто роботи, яка збільшує збереження сонячної енергії на земній поверхні [7, с. 71].

Ставлячи собі запитання: звідки ж береться в організмі енергія, необхідна для виконання дій, які ми називаємо працею, Які механізми цих дій?, С. Подолинський сам і відповідає: «На перше запитання можемо відповісти, що вся механічна робота в організмі тварин має своїм джерелом енергію, збережену в їжі у формі хімічної спорідненості, яка насичується в організмі людини та спорідненістю вдихуваного кисню переходить у тепло, а частина останнього переходить у механічну роботу, ...або працю, якщо ця зовнішня робота матиме своїм результатом збільшення енергії на земній поверхні» [7, с. 72].

«...Наш організм (організм людини) має загальний енергетичний бюджет. Все що на сьогодні відомо, зводиться, приблизно, до такого: психічна діяльність, як і м'язова, супроводжується утворенням тепла саме на нервових клітинах. Крім того психічна діяльність, втомлюючи людину, робить її не тільки менш здатною до продовження розумової праці, а й послаблює її здатність до мускульної роботи. В свою чергу і мускульна діяльність так само впливає не тільки на продовження мускульної діяльності, а й на психічну діяльність» [7, с.79].

Таким чином С. Подолинський при визначенні сутності «праці виходить з того, що людина має загальний енергетичний бюджет», який потребує свого використання. При цьому він зауважує, що при психічній діяльності людина втомлюється, тобто енергетичний бюджет людини має певні обмеження, що в процесі діяльності людини приводять до її втомлюваності, до послаблення її здатності не тільки до мускульної роботи, а й до психічної діяльності.

Отже праця людини, здатність людини до дії, діяльності визначається її загальним енергетичним бюджетом, що ставить на перше місце потреби людини до дії, діяльності при цьому корисної діяльності, що має своєю метою збереження і збагачення енергії на земній поверхні.

Таким чином дослідженнями С. Подолинського доведено, що людина має певний енергетичний бюджет, постійно протягом свого життя накопичує енергію, яка має знаходити свій вихід у дії, у постійній діяльності людини, причому корисної діяльності, що має назву праця. Така діяльність спрямовується перш за все на реалізацію накопичуваної в організмі Людини перетворювальної енергії, використання якої має бути цілеспрямованим на користь людини, суспільству, держави.

Отже, суспільство, держава мають створити умови для використання енергії людини з корисністю і для Людини і для суспільства, і для держави. Мають бути створені умови, щоб Людина могла організувати своє робоче місце за своїм уподобанням, своїм інтересом, своїми знаннями, вмінням. Адже всі люди різні, з своїм енергетичним потенціалом, своїми ресурсними складовими (хистом, здібностями, здоров'ям та інше). Не всі люди спроможні для реалізації свого енергетичного потенціалу самі організовуватись, отож для такого типу людей суспільство, держава мають створювати робочі місця, де такі люди можуть реалізовувати свою робочу силу, свою енергію, свій ресурсний потенціал. В протилежному разі «Майдан гідності» буде повторюватись. Люди, не зайняті продуктивною, корисною працею, будуть шукати вихід своєї енергії. Добре, якщо в корисній праці, а то в різного типу угруповань, які організовуватимуться за інтересами, цілями і іншими ознаками. І це не завжди може бути Майдан.

В Україні, багатій на творчі талановиті людські ресурси, різноманітні сприятливі природно-кліматичні ресурси є база для корисного використання енергетичного потенціалу людини шляхом розвитку багатьох галузей економіки, зокрема, аграрно-промислового виробництва, соціальної інфраструктури, особливо на селі, направляти енергію людини на організацію виробництва різного асортименту продовольчих продуктів і товарів широкого вжитку. Так, відродження і розвиток галузі льонарства сприятиме нарощуванню виробництва льону-волокну, розвитку промислових переробних підприємств текстильного і швейного напрямів, збільшенню виробництва льняної олії, що має різноманітне як харчове так і промислове використання та забезпечить збільшення валового внутрішнього продукту як базу розвитку



економіки, нарощування й використання продуктивної сили людини, формування вищого рівня людського капіталу.

Або взяти таку галузь як скотарство, розвиток якої потребує праці людини та має забезпечити населення продукцією тваринницького походження, результатом якої є збільшення енергії на землі. «Рослини в основному зберігають сонячну енергію, але не перетворюють її у механічну енергію» [7, с.56], тоді як «всі тварини у більшій чи меншій мірі перетворюють частину збереженої рослинами енергії у її найвищу форму – механічну роботу» [7, с.60]. До того ж це – забезпечення робочими місцями людей праці, виробництво передусім продуктів харчування, база розвитку промислових переробних підприємств, розвитку органічного землеробства, в основі яких праця людини – організована, цілеспрямована, продуктивна, корисна.

Людина багатомірна. Людські властивості мають надзвичайну строкатість [9, с.26]. У сутності людини поєднується розмаїття виявів – «розумових, учинкових, комунікативних, душевних і духовних» (там же, с. 2). Виходячи з того, що праця невіддільна від людини, який би характер чи вид діяльності вона не носила, з розвитком людини, суспільства, науки, науково-технічного прогресу праця видозмінюється, розширюється сфера прикладання праці, поглиблюється інтелектуалізація праці, зростає значення праці безпосередньо для розвитку людини, суспільства.

Разом з тим, незалежно від соціально-економічних формацій (укладів), рівня розвитку індустріального, постіндустріального, «інформаційного суспільства», «суспільства знань» праця залишається першою життєвою потребою людини як засіб саморозвитку, прояву й утвердження особистого природного розуму, особистих здібностей і можливостей, самозабезпечення своїх природних фізіологічних і духовних потреб, самовідтворення, власного самовизначення, як засіб соціального співжиття.

Заміщення праці знаннями, як вважає С.Г. Міхньова в своїй роботі «Інтелектуалізація економіки: інноваційне виробництво та людський капітал»[10] твердження дещо сумнівне і не обґрунтоване. Ми вважаємо, що знання – це ресурс, вироблення якого, практичне пізнання якого, освоєння і застосування чи передача потребує праці людини. Тим більше, що автор цього не заперечує, наголошуючи про те, що «знання та творчий потенціал працівників стають головним фактором ефективності економічної системи, без якого технічний і економічний прогрес останнього стає практично недосяжним завданням, незалежно від обсягу коштів, інвестованих у виробниче обладнання і технологію». Тобто, працівники не виключаються з виробничого процесу, отже праця як така тут є присутньою, а так як «знання та творчий потенціал працівників» невідривні від людини, отже працю нічим замінити неможливо.

Погоджуємось, що «наукова, економічна, технологічна, організаційно-управлінська інформація, що втягується в продуктивне споживання, багато в чому передуючи виробничому процесу, визначаючи його відповідність мінливим умовам виробництва, стає рушійною силою інновацій, «персоніфікованим» ресурсом, частиною ноу-хау компаній» Але ж компанії – це колектив людей, які володіючи системою інформаційних та інших не менш важливих знань, як ресурсом, організовують своєю працею виробничий процес. Без праці людей цього колективу ніякого виробничого процесу не буде.

Саме Людина з її «емоціями, інтуїцією, специфікою сприйняття, самоаналізом», а також здатністю до «перетворення реальності» своєю працею, озброєною системою знань, у тому числі й інформаційних знань, озброєною інтелектуалізованим капіталом «створює нове соціальне середовище» розвитку працівника в праці», нову якість трудового життя». Погоджуємось, що «останнє зумовлює соціалізацію праці» і означає самостійне мислення та нестандартне ставлення до роботи як критерій професійності». Отже, в результаті освоєння людиною знань, вмінням їх генерувати і застосовувати у процесі своєї професійної діяльності створюється вища продуктивна сила праці<sup>3</sup>, вищий її енергетичний інтелектуалізований ресурс, але це праця людини.

В економічній сутності праці акумульована перша життєва потреба людини до її самовідтворення і розвитку, як цілеспрямована діяльність людини на створення

<sup>3</sup> Продуктивна сила праці як економічна категорія характеризує потенціальні можливості працівника, в яких акумульовано рівень досконалості соціально-економічних відносин, рівень розвитку науково-технічного прогресу, якість і структура інтелектуально-інформаційної праці й оснащеності виробництва, загальноосвітній і кваліфікаційний ценз працюючих [11, с. 29].



матеріальних і інтелектуальних цінностей (благ) для задоволення власних природних потреб, що не змінюється і не зміниться зі зміною суспільно-економічних формацій.

Як економічна категорія «праця» відображає відносини людей праці в процесі їх життєдіяльності, їх активність до процесу реалізації власної природної сили, власної природної й накопичувальної енергії, своїх індивідуальних особливостей, здібностей, що має забезпечити природні потреби життєдіяльності людини, виявлення особистих індивідуальностей, їх самовідтворення незалежно від суспільно-економічної формації. В умовах первіснообщинного ладу при відсутності чи примітивності знарядь праці, праця була основним засобом існування людини, її життєдіяльності, основною сферою формування й розвитку людини. В той період основним ресурсом людини була природна фізична сила, що спрямовувалась на виживання в природному середовищі.

В процесі розвитку науки, техніки, НТП, суспільних відносин формуються нові потенціальні ресурси людини, зростають її ресурсні можливості, збагачується її ресурсний потенціал, який у кожній індивідуальності свій: за структурою, рівнем сформованості, рівнем можливостей реалізації, «здатністю усвідомлювати суттєвість та буттєву значимість своїх можливостей [9, с. 98]. Зростає потреба й усвідомлюваність людини до нарощування свого ресурсного потенціалу, а разом з тим і до його реалізації.

В сутності праці як соціально-економічного поняття містяться наступні компоненти: потреба людини до реалізації накопичуваної в організмі енергії, робочої сили, що може бути виражено через дію людини, її діяльність в тих сферах прикладання праці, в яких проявляється найвища активність дії, корисна результативність діяльності людини, що визначатиметься рівнем сформованості і розвитку ресурсного потенціалу людини: фізичного, інтелектуального, духовного [12]. Це – з одного боку, з іншого – зрілістю суспільства, його можливістю, потребою і здатністю державних владних структур сприйняти, спрямувати, використати енергію кожної конкретної людини, її ресурсний потенціал на розвиток виробництва, на творчий пошук в галузі науки, техніки, на розвиток суспільства і держави в цілому. В ринковій економіці лише при взаємовідповідності з одного боку пропозиції праці людини, її ресурсного потенціалу суспільству й державі, та з другого – зрілість, розуміння і вміння державних владних структур, суспільства використати цей ресурсний потенціал людини можливий розвиток і людини і суспільства і держави.

Отже, в сутності праці історично закладена особиста мотивація людини до дії, діяльності людини, яку чітко і неупереджено, але дещо односторонньо сформулював Керба Л.П. в книзі «Основи охорони праці» (2003) – «праця – доцільна, свідома, організована діяльність людей, спрямована на створення матеріальних і духовних благ, необхідних для задоволення суспільних та особистих потреб людей». Правда, тут визнано первинність діяльності людей, а не конкретної людини. Але ж любий колектив формується на основі інтересу, мотивів до праці конкретної людини, на основі чого і організовується діяльність людей, колективу. Саме на основі мотивації конкретної людини до корисної дії, діяльності з метою реалізації перш за все свого енергетичного ресурсу, свого професійного інтересу, а вже потім – спільних професійних інтересів та забезпечення особистих природних потреб створюються професійні трудові творчі колективи.

Наступною важливою компонентою поняття «праця» є потреба людини до самовираження, самоствердження, самовідтворення. В цій компоненті поєднується мотив до забезпечення своїх і сім'ї природних потреб в матеріальних і духовних благах, що може раціоналізуватися, але ні за яких обставин не зникнути, та мотив до самоствердження – найважливішої здатності людини, що буде зростати з розвитком людини, формуванням її ресурсного потенціалу, та визначатиметься активізацією розвитку науки, науково-технічного прогресу, суспільства в цілому.

З розвитком науково-технічного прогресу, формуванням «суспільства знань», «інформаційного суспільства» поділ праці на фізичну і розумову залишиться, проте зміниться зміст праці, співвідношення застосування працівником фізичного і розумового навантаження, співвідношення застосування фізичної і розумової праці, що буде наслідком використання у виробничому чи іншому процесі нових більш потужних, мобільних, продуктивних, інтелектуалізованих знарядь праці і новітніх технологій. Саме їх ефективне використання потребуватиме глибоких знань людини, інформаційного забезпечення та високої професійності людини щодо безпосередньо будови цих знарядь праці та використання технологій їх застосування.

З розвитком НТП появляться нові види праці, розшириться сфера прикладання праці,





зросте потреба переміни праці у відповідності до дії закону переміни праці<sup>4</sup>, зміниться співвідношення у застосуванні живої і уречевленої праці, причому частка останньої зростатиме, що зумовить підвищення вартості результатів праці, а значить і ціни робочої сили. Зросте більш швидкими темпами потреба у кваліфікованих високопрофесійних працівниках, що наразі спостерігається, для обслуговування нових інтелектуалізованих машин, обладнання і механізмів у всіх галузях економіки та сферах прикладання праці. Зростатиме значення культури праці і виробництва, дисципліни праці, якості праці, відповідальність.

З розвитком продуктивних сил і виробничих відносин, з розвитком суспільства удосконаляться соціальна сутність людини, раціоналізуються її потреби, розиряться інтереси, зазнають змін ціннісні орієнтації, самооцінка, що визначатиме мотивацію людини (індивіда) до поглиблення знань, технологій, до творчого їх осмислення і застосування у процесі своєї трудової діяльності, у процесі праці.

Залишиться двоїтий характер праці. З одного боку, це – конкретна праця, що її витрачає працівник у певній, корисній специфічній формі і створює споживчу вартість товару; з другого боку – праця виступає як затрата робочої сили взагалі, як продуктивна діяльність людського мозку, м'язової і нервової системи. Це абстрактна праця, яка створює вартість товару [2, 67], що незалежно від способу виробництва є закономірним. Зміниться лише інтенсивність, результативність праці як конкретної так і абстрактної, бо визначатиметься рівнем знань людини праці, рівнем розвитку засобів праці, їх виробничою потужністю, продуктивністю, їх інтелектуалізованістю, що потребуватиме вищого інтелектуального розвитку людини, конкретного працівника. Саме праця такого працівника є джерелом створеної вартості товару. Тому дуже складно погодитись з думкою А.Гальчинського, який вважає, «що за сучасних умов джерелом вартості стають не психофізичні зусилля працівника, а перш за все його інтелектуальний потенціал, знання людини» [13, с.49]. Але ж потенціал людини, знання є лише ресурсом людини, що приводить в дію праця тієї ж людини. Без прикладання праці людини ніякої вартості не створюється. В інформаційному суспільстві – «суспільстві знань» відбиваються глибинні процеси у структурі суспільної праці, домінуючим типом якої стає «переважно інтелектуальна, озброєна науковими знаннями творча праця». Тому наведена у названій статті А.Гальчинського теза Д.Белла, а саме: «Коли знання у своїй системній формі застосовуються у практичній переробці існуючих виробничих ресурсів..., то можна сказати, що саме вони, а не праця виступають як джерело вартості», є дискусійною. Бо знання – це ресурс, можна зауважити, що це дуже дорогий, цінний ресурс, але без дії, діяльності людини праці, працівника, який володіє цим ресурсом, цей ресурс може бути невикористаний, отже сам по собі без дії, діяльності людини цей ресурс ніякої вартості не створить. Знання, інформація самі по собі, без освоєння їх людиною та корисного їх застосування, використання, поширення нічого не вартують. Саме тому найбільш вагомим фактором розвитку «інтелектуальної економіки», суспільства знань, створення більших обсягів доданої вартості є розвиток та раціональне використання потенціальних ресурсів людини: фізичних, інтелектуальних, духовних.[13].

Залишиться двоїтий характер праці щодо живої праці – як доцільної діяльності людини по створенню всяких благ, — як матеріальних благ, так і соціальних, духовних, також уречевленої (минулої), під якою розуміють працю, матеріалізовану у виробленій раніше продукції та всяких інших благ. Зміниться лиш їх співвідношення як у витратах часу так і вартісних показниках.

Залишиться поділ праці на приватну і суспільну. Але співвідношення між ними, як причинно-наслідковий взаємозв'язок, що викликав суперечливість, має змінитись з розвитком людини та більш досконалих суспільних відносин, суспільства взагалі. При цьому приватна праця, що забезпечує власні різноманітні, а не тільки фізіологічні потреби працівника і його сім'ї, має переважати і бути важливішим джерелом соціальних інвестицій у розвиток безпосередньо конкретної людини.

<sup>4</sup> Закон переміни праці передбачає зміну діяльності людини, що є фактором її продуктивного перепочинку від одноманітної фізичної чи розумової напруги [11, с. 30]. Для діяльної людини це обумовлено її багатими й різноманітними ресурсними складовими, що спроможні забезпечувати перехід до виконання інших технологічних операцій, що забезпечить активний відпочинок (наприклад, заняття фізкультурними вправами, що не є змістом цілеспрямованої діяльності людини, але їх використання також потребує фізичного навантаження, отже це теж праця, що підпорядкована дії закону переміни праці.



З розвитком НТП, з розвитком і формуванням інтелектуальних ресурсів, духовних ресурсів людини, створенням досконалих суспільних відносин зменшиться потреба в соціальних інститутах примусу, забезпечення правовідносин, що зменшить потребу суспільної праці. З розвитком продуктивних сил суспільства, суспільних відносин сутність праці як економічного поняття буде збагачуватись, але в своїй основі не зміниться, тому що праця безпосередньо пов'язана з людиною, її розвитком, необхідністю людини діяти для реалізації своєї енергії, своєї робочої сили. Не зміниться і природна потреба людини в необхідності забезпечити себе, свою сім'ю матеріальними і духовними благами, що створюються людиною і лише людиною в процесі її корисної трудової діяльності. Змінюватимуться знаряддя праці, розширяться їх видова структура, зросте їх потужність, продуктивність, інтелектуалізованість, що змінить умови, форми і способи прикладання праці. Зміниться функція і зміст прикладання фізичної праці. Зменшиться потреба некваліфікованих працівників, але потреба людини в праці залишиться.

### Література:

1. Энциклопедический словарь. М.: «Советская энциклопедия». – 1964., том II.
2. Українська радянська енциклопедія, т. 9
3. Керб Л.П. Основи охорони праці, 2003.
4. Економіка праці та суспільно-трудова відносини НМП. За заг. ред. проф. Є.П. Качана. ТДЕУ. Тернопіль – 2006.
5. Н.О. Гнилицька Праця як соціокультурний феномен // Гуманітарний вісник. – Вип. 37.
6. П.Єщенко, М. Чередник. До чого веде зміна структури власності // ЕУ, 1992. – С.51-60.
7. С. Подолинський «Людська праця і її роль у розвитку енергії» Вибрані твори. Луцьк 2004.
8. Черевко Г. Соціальна інфраструктура села в умовах переходу до ринкових відносин // ЕУ, 1992 – С. 89-91.
9. Міхньова С.Г. Інтелектуалізація економіки: інноваційне виробництво та людський капітал. – Інновації. – 2003. – №1.
10. Коденська М.Ю. Автореферат док. дисерт. «Ефективність інтегрованого виробництва в агропромислових підприємствах і агрофірмах в умовах переходу до ринку». К. 1994 с.
11. Філософія. Світ людини. Курс лекцій. – К.: Стилос. – 1999.
12. Коденська М.Ю. Людський капітал як чинник економічного зростання. Матеріали Міжнародної наукової конференції викладачів, аспірантів і студентів «Людський капітал в умовах трансформації українського суспільства» 26-27 березня 2014р. м. Київ, АПСВ.
13. Гальчинський А. Праця і капітал: відносини партнерства // Економіка України, 1992, №5. – С. 42-50.
14. Іноземцев В.Л. «Класс интелтуалов» в постиндустриальном обществе. // Социологические исследования, социальная структура, 2000. – С.67-77.

**Коденская М.Е.**, докт. экон. наук, профессор, профессор кафедры экономической теории и экономики предприятия АТСОТ

**Социально-экономическая сущность труда в условиях глобализационных трансформаций.** В статье отражена эволюция определения сущности труда как социально-экономического понятия и как экономической категории. Приведен ряд определений понятия «труд» экономистами разных исторических периодов, обосновано содержание «труда» в условиях трансформаций глобализаций; определены основные компоненты сущности труда, а именно: исторически заложена мотивация человека к действию, деятельности; потребность человека к реализации накопленной в его организме энергии через определенные действия, полезную деятельность; потребность человека к самовыражению, к самоутверждению, самореализации.

**Ключевые слова:** труд, человек, сущность труда, производительная сила труда, энергетический баланс человека, цель труда, функции труда, самовыражение, самоутверждение, самовоспроизводство.

**Kodenska M.U.**, Doctor of Economic Sciences, Professor of the Department of Economic Theory and Enterprise, Academy of Labour, social Relations and Tourism

**Socio-economic nature of work in terms of globalization transformations.** The article reflects the essence of labour as a socio-economic concept and as an economic category. The chain of determinations of the concept «labour» is given by the economists of different historical periods, the essence of the term «labour» is grounded in the conditions of global transformations; the key components of the nature of work are identified, namely, the historically human desire to action activities; human need to implement the body of accumulated energy and workforce through action, human useful activity; human need for self-expression, self-determination, self-realization are proved.

**Key words:** labour, man, essence of labour, productive force of labour, power balance of man, labour goal, function of labour, self-expression, self-determination, self-realization.



УДК 336.717:338.46(477)(045)

Корчинська О.А.,

канд. екон. наук, доцент,

Веселова М.Ю.,

аспірант кафедри економічної теорії та економіки підприємства  
Академії праці, соціальних відносин і туризму

### *Розвиток та сутність банківського маркетингу*

У статті розкривається сутність банківського маркетингу. Аналізуються різні методологічні підходи вітчизняних і зарубіжних авторів до розкриття даного поняття. Наводиться та обґрунтовується авторське визначення поняття «банківський маркетинг». Виявлені особливості банківського маркетингу на різних етапах його розвитку. Надається характеристика сучасного етапу розвитку маркетингу. Обґрунтовується доцільність застосування маркетингу українськими банками та виявлені особливості розвитку банківського маркетингу в Україні.

**Ключові слова:** банки, маркетинг, розвиток банківського маркетингу, ринок банківських послуг

*Постановка проблеми.* Банки є невід'ємною частиною сучасної економіки, забезпечуючи фізичні та юридичні особи фінансовими ресурсами. В умовах ринку особливе значення для розвитку банківської діяльності має маркетинг, який допомагає банківським установам адаптуватися до нових ринкових вимог. Специфіка банківської діяльності має бути врахована при застосуванні маркетингу в даній сфері, тому необхідно провести дослідження в напрямку виявлення цих особливостей.

*Аналіз останніх публікацій та досліджень.* Питання розвитку банківського маркетингу розглядаються у багатьох роботах вітчизняних і зарубіжних авторів: А.Андреева, С. Васильченко, О.Лаврушина, І. Лютого, Л. Романенко, А.Ланге, Дж.Кея та інших. Проте слід зазначити, що багатогранність даної проблеми потребує подальших досліджень з урахуванням змін у банківському секторі економіки.

*Мета статті* – розкрити сутність банківського маркетингу і виявити особливості його розвитку в Україні.

*Виклад основного матеріалу.* Маркетинг у банківській сфері почав застосовуватися тільки із середини 50-х років минулого століття, коли банки США, а потім Західної Європи і Японії почали вводити у свою організаційну структуру відділи маркетингу і використовувати маркетингові ідеї в плануванні своєї діяльності.

В історичному аспекті можна виокремити декілька етапів розвитку банківського маркетингу. Автори підручника «Банківський маркетинг» І.О.Лютий і О.О.Солодка [1] називають сім етапів. Перший етап охоплює кінець 50-х і початок 60-х років. Для даного етапу характерним є початок цілеспрямованого застосування банками реклами як інструменту маркетингу, розширення факторингових і лізингових послуг. Другий етап розпочався у другій половині 60-х років і означав широке поширення маркетингових принципів у банківській сфері. У першій половині 70-х років банківський маркетинг перейшов в етап вдосконалення і професіоналізації. Можна назвати такі його характерні особливості: розширення асортименту банківських послуг, запровадження спеціальних відділів маркетингу великими банками, які здійснювали аналіз і дослідження ринку банківських послуг і готували відповідні пропозиції керівництву, розширення філійної мережі банків. Четвертий етап хронологічно охоплює другу половину 70-х років минулого століття. Протягом цього періоду комерційні банки концентрували свої зусилля на застосуванні інструментів маркетингу в платіжно-розрахунковій сфері, що було викликано різким зростанням обсягів платежів і розрахунків внаслідок збільшення кількості клієнтів, розширення філійної мережі, виплати заробітної плати та інших доходів через банки, розширення асортименту банківських продуктів і послуг. П'ятий етап охоплює першу половину 80-х років. Основними напрямками маркетингової діяльності банків на цьому етапі стали: посилення роботи з



ринком молоді; розширення послуг і консультацій, пов'язаних зі страхуванням, пенсійним забезпеченням та іншими видами фінансових послуг, форсування процесу створення і забезпечення системи самообслуговування у масових операціях; поширення банківських продуктів і послуг на ринку нерухомого майна; розширення асортименту і покращення якості банківських продуктів і послуг для малих і середніх фірм. Шостий етап (друга половина 80-х – початок 90-х років) – це банківський маркетинг, орієнтований на дохід. Орієнтація на дохід передбачає концентрацію зусиль на розробці тих сегментів ринку, які дають прибуток, встановлення цін, які б покривали витрати на закриття нерентабельних філій. Сьомий етап розпочався з кінця 90-х років і триває до сьогодні. Це етап масового запровадження систем дистанційного обслуговування клієнтів. Основними напрямками сучасного етапу розвитку банківського маркетингу можна назвати такі: масове запровадження платіжних карток; надання банківських послуг з використанням мережі Інтернет; надання банківських послуг через системи електронного і мобільного зв'язку [1]. Ми вважаємо, що у 21 столітті розпочався наступний (восьмий) етап розвитку банківського маркетингу. Особливість його полягає в тому, що зараз банки діють в умовах динамічного маркетингового середовища. Ринок та інші фактори навколишнього середовища (політичний, економічний, соціальний, правовий, культурний, демографічний, технологічний) часто змінюються і здійснюють позитивний чи негативний вплив на банківський бізнес. Банки мають постійно узгоджувати свої поточні дії із довготривалими цілями, які визначаються маркетинговою політикою банку, пристосовуватися до змін оточуючого середовища, корегуючи свої якісні і кількісні показники.

В економічній літературі немає єдиного підходу до розкриття сутності банківського маркетингу, зустрічаються різні трактування даного поняття. Ряд авторів, розкриваючи сутність банківського маркетингу, роблять наголос на його практичну спрямованість, таким чином розглядають його з прикладної точки зору.

Так, М.В. Мальчик і С.І. Коваль дають таке визначення: «Банківський маркетинг можна визначити як використання банком найбільш вигідних ринків банківських продуктів з урахуванням потреб клієнтів, що передбачає чітку постановку цілей банку, формування способів їх досягнення, заходів для реалізації планів» [2, с.231].

І.В. Лопаткіна вважає, що «банківський маркетинг – це комплекс дій, спрямованих на аналіз споживчого ринку, позиціонування банківських продуктів і послуг, забезпечення дистрибуції та ефективної комунікації як на зовнішньому, так і на внутрішньому рівнях» [3, с.2].

О.А. Мягкова і Т.Л. Мягкова трактують банківський маркетинг – як «процес, який включає в себе планування виробництва банківського продукту, дослідження фінансового ринку, налагодження комунікацій, встановлення цін, організацію просування банківського продукту і розгортання служби банківського сервісу» [4].

Російський економіст Е. Уткін сутність банківського маркетингу розкриває через розуміння його принципів, які повинні допомогти впроваджувати маркетинг у діяльність банків, а саме: постійна спрямованість на досягнення оптимального, у конкретних умовах, кінцевого результату, спрямованість не на миттєвий, а на довгостроковий результат маркетингової роботи; використання в єдності та взаємозв'язку тактики і стратегії активного пристосування до вимог потенційної клієнттури з одночасною цілеспрямованою дією на них [5, с.11].

Англійські фахівці К.Енью, Т. Воткінс і Т. Райт вважають, що банківський маркетинг застосовується, щоб досягнути банківських цілей через визначення потреб і бажань клієнтів і задоволення цих потреб кращим чином, ніж конкуренти [8].

Румунський економіст Люсян Іонеску зазначає, що банківський маркетинг – це управління, що веде до задоволення фінансових потреб споживачів і зростання прибутку банку [9].

Аналіз наведених визначень свідчить про їх односторонню спрямованість на практичний аспект. По суті, ці визначення виходять з конкретних завдань, які мають виконуватися в межах банківського маркетингу. Не заперечуючи важливості прикладного значення банківського маркетингу, слід зазначити, що такі визначення не дають глибокого розкриття сутності даного поняття.

Інші автори розглядають банківський маркетинг лише з макроекономічної точки зору, розкриваючи його фундаментальну сутність. Так, вітчизняні економісти О.Циганов і Т. Бабенко зазначають, що «банківський маркетинг є особливою галуззю маркетингу. Це зовнішня й внутрішня ідеологія, стратегія, тактика і політика діяльності банку» [6, с.36].



І. О. Лютий, О. О. Солодка вважають, що «банківський маркетинг – організаційно-управлінська стратегія пошуку засобів задоволення потреб клієнтури банку та власне банку за допомогою створення системи ефективного управління грошима, кредитами, відсотками, валютами, розрахунками з урахуванням особливостей маркетингового оточення та існуючої кон'юнктури ринку позичкового капіталу» [1, с.13].

На думку Л.Ф. Романенко, банківський маркетинг є методологією формування політики, стратегії і тактики банку, який конкурує в конкретному середовищі, і призначений ефективно задовольняти і вирішувати проблеми клієнтів шляхом реалізації на ринку банківських продуктів, управління активами і пасивами, прибутками і витратами, ризиком, ліквідністю, враховуючи інтереси суспільства [7, с.5].

Наведені визначення банківського маркетингу розглядають його з макроекономічних позицій, при цьому втрачаються прикладні складові маркетингу.

На основі проведеного дослідження визначень категорії «банківський маркетинг» у працях відомих вітчизняних і зарубіжних економістів-маркетологів, ми прийшли до висновку, що банківський маркетинг – це складне і багатогранне явище, розкриття сутності якого має враховувати його фундаментальний і прикладний характер. На нашу думку, банківський маркетинг – це концепція управління діяльністю банку, спрямована на досягнення найбільш повного задоволення потреб існуючих і потенційних клієнтів у банківських послугах при одночасному підвищенні економічної ефективності діяльності банку на основі вивчення і прогнозування ринку банківських послуг. Мета банківського маркетингу – створювати такі фінансові послуги і надавати їх таким чином, щоб найкраще задовольнити потреби клієнтів і отримати прибуток банком.

Українським банкам ще належить пройти зміну «філософії» своєї діяльності, оскільки становлення банківського маркетингу в нашій країні тільки починається. Як відомо, комерційні банки стали в Україні створюватися лише на початку 90-х років минулого століття, після набуття державного суверенітету, тому максимальний вік українського комерційного банку не перевищує 23 років, на відміну від деяких західноєвропейських, які існують вже сотні років. Проблема поглиблюється і тим, що в плановій економіці не вимагалось застосування елементів маркетингового підходу, і тому значна кількість банківських спеціалістів не мають досвіду роботи в ринкових умовах.

Розвиток банківського маркетингу в Україні має певні особливості. По-перше, темпи еволюційних перетворень у нас вище, ніж в економічно-розвинених країнах світу. Те, що відбувалося в інших країнах протягом 50 – 60-х років, українські банки пройшли за 15 – 20 років. Вітчизняні банки мають можливість вивчити і адаптувати іноземний досвід до умов внутрішнього ринку. По-друге, якщо в економічно розвинених країнах використання інструментів маркетингу почалося зі сфери матеріального виробництва та торгівлі, і тільки потім маркетинг проник у банківську сферу, то в Україні розвиток банківського маркетингу відбувається паралельно із розвитком інших видів маркетингу, при чому у дуже складних кризових умовах, що характеризуються відсутністю власного ринкового досвіду, методологічних розробок, кваліфікованих спеціалістів та інформаційного середовища. Разом з тим, ринкові умови господарювання і посилення конкуренції на ринку фінансових послуг створюють вагомий стимул для здійснення маркетингової діяльності банківськими установами, для застосування маркетингу у сфері банківських послуг.

*Висновки.* Проведене дослідження показало, що банківський маркетинг – це концепція управління діяльністю банку, спрямована на досягнення найбільш повного задоволення потреб існуючих і потенційних клієнтів у банківських послугах при одночасному підвищенні економічної ефективності діяльності банку на основі вивчення і прогнозування ринку банківських послуг. У 21 столітті розпочався восьмий етап розвитку банківського маркетингу, особливість якого полягає в тому, що зараз банки діють в умовах динамічного маркетингового середовища. В Україні банківські установи беруть на озброєння маркетингові настанови, проте проникнення маркетингу в фінансову сферу відбувається з певними особливостями.

## Література

1. Лютий І. Банківський маркетинг: підручн. [для студ. вищ. навч. закл.]/ Лютий І. О., Солодка О. О. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 776 с.



2. Мальчик М.В., Коваль С.І. Банківський маркетинг у конкурентному середовищі/ М.В. Мальчик, С.І.Коваль//Наукові записки Нац. ун-ту «Острозька академія». – Серія «Економіка». – Вип.24. – 2013. – С.230 – 234.
3. Лопаткіна, І. В. Інструменти банківського маркетингу [Текст] / І. В. Лопаткіна. – Суми, ДВНЗ «УАБС НБУ», 2012. – 9 с. – (Препринт / Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України»)
4. Мягкова Е.Л., Мягкова Т.Л. Шпагалка по курсу «Деньги, кредит, банки»[Електронний ресурс]. – 2009. – 64с. – Режим доступу: <http://vlasnasprava.pp.ua/money/7247-skachati-knigu-shpargalka-po-kursu-dengi-kredit-banki.html>
5. Уткин Э.А. Банковский маркетинг/ Э.А. Уткин. – М.: ИНФРА-М; Метаинформ, 1994. – 299 с.
6. Циганов О., Бабенко Т. Особливості банківського маркетингу в умовах кризи/О.Циганов, Т.Бабенко//Схід. – 2010. – 1(101). – С. 36 – 38.
7. Романенко Л.Ф. Банківський маркетинг: теорія, методологія, організація: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. докю еконю наук: спец. 08.60.02 «Підприємництво, менеджмент та маркетинг"/ Л.Ф. Романенко – Київ, 2002.- 23 с.
8. Ennew C., Watkins T., Wright M.: Marketing Financial Services, Butterworth-Heinemann, Oxford, UK 1991.
9. Ionescu L.: *Elemente de marketing bancar*, Romanian Banking Institute, Bucure\_ti, 2001.

**Корчинская Е.А.**, канд. экон. наук, доцент, **Веселова М.Ю.**, аспирант кафедры экономической теории и экономики предприятия АТСОТ

**Развитие и сущность банковского маркетинга.** В статье раскрывается сущность банковского маркетинга. Анализируются разные методологические подходы отечественных и зарубежных авторов к раскрытию данного понятия. Приводится и обосновывается авторское определение понятия «банковский маркетинг». Высветлены особенности банковского маркетинга на разных этапах его развития. Дается характеристика современного этапа развития маркетинга. Обосновывается необходимость использования маркетинга украинскими банками и выявлены особенности развития банковского маркетинга в Украине.

**Ключевые слова:** банки, маркетинг, развитие банковского маркетинга, рынок банковских услуг

**Korchynska O.A.**, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, **Veselova M.I.**, Post-graduate student of Economic Theory and Enterprise Economics Department, Academy of Labor, Social Relations and Tourism

**Development and essence of bank marketing.** The economic concept of «bank marketing» is revealed in the article. Different methodological approaches of domestic and foreign authors are analyzed. The definition of «bank marketing» are given and substantiated by authors as their own definition. The characteristics of bank marketing on different stages of its development are revealed. The current stage of marketing development is described. The necessity to use marketing by Ukrainian banks is proved. The features of bank marketing development in Ukraine are shown.

**Key words:** banks, marketing, bank marketing development, banking service market.



УДК 338.43:[006.76:658.8](477)(045)

Ларіна Я.С.,

докт. екон. наук, професор, завідувач кафедри маркетингу та міжнародної торгівлі  
Національного університету біоресурсів і природокористування України

### *Стратегічне маркетингове планування діяльності переробних підприємств апк в умовах динамічних змін зовнішнього середовища*

У статті доведено доцільність використання у діяльності підприємств АПК нової концепції стратегічного планування на основі оцінки впливу параметрів зовнішнього середовища. Систематизовано види інформації, необхідні для аналізу такого впливу: інформація про стан соціального середовища (соціокультурні та демографічні зміни; стиль життя; рівень освіти); економічного середовища (зміни ВВП, ставки кредиту, рівень доходів, рівень інфляції тощо); правового та науково-технічного середовища. Показані основні аспекти використання технологій стратегічного маркетингового планування переробного підприємства АПК. Окремі стандартні інструменти стратегічного маркетингового планування адаптовано для підприємств цієї галузі.

**Ключові слова:** Стратегічне маркетингове планування. Аналіз зовнішнього середовища. Інструменти стратегічного маркетингового планування.

*Постановка проблеми.* Глобальні економічні зміни та зовнішньополітична нестабільність загострили характерну для українського ділового середовища проблему – недостатню кваліфікаційну готовність менеджменту підприємств до прийняття стратегічних рішень у невизначеному ринковому середовищі [3]. В умовах кризи різко зростає ступінь ринкової невизначеності – вона переходить із оперативного на макрорівень і поширюється на чинники макросередовища підприємств. Скорочується попит, підвищується рівень конкуренції, проявляються нові ризики, кардинальним чином змінюється поведінка споживачів. У відносно стабільній ринковій ситуації можна скористатися власним досвідом, спиратися на традиції й добре знання освоєного ринку, скористатися загальнодоступною статистикою або загальними оцінками експертів. Зростання ринкової невизначеності істотно посилює вимоги до здатності менеджменту підприємств користуватися інструментами стратегічного управління, як засобами мінімізації ризиків підприємництва в умовах швидко мінливого й слабо прогнозованого ринкового середовища [1].

*Аналіз останніх досліджень і публікацій.* Методологічним питанням стратегічного планування та проблемам стратегічного маркетингу присвячена безліч публікацій відомих науковців: Д. Аакера, Р. Акоффа, І. Ансоффа, І.Р. Бузько, Г.Л. Азоева, В.Г. Герасимчука, А.П. Градова, П. Друкера, Ф. Котлера, Ж.-Ж. Ламбена, Г. Минцберга, М. Портера, К. Прахалад, А. Томпсона, А. Стрікланда, Г. Хамела, К. Хофера, Г. Штейнера, А. Чандлера О.М. Тищенко, Р.А. Фатхутдінова та інших. Проте нерозв'язаними залишаються окремі питання щодо використання можливостей стратегічного маркетингового планування підприємств АПК в сучасних умовах динамічних змін середовища.

*Мета статті* — ідентифікувати переваги і форми використання переробними підприємствами АПК інструментів стратегічного маркетингового планування.

*Виклад основного матеріалу.* Сучасні керівники переробних підприємств АПК, приступаючи до розробки планів стратегічного розвитку, не приділяють достатньою мірою уваги викликам і сигналам з боку зовнішнього середовища. Дослідники вказують на поблажливе відношення багатьох керівників підприємств до використання технологій маркетингового аналізу і планування. Це можна пояснити тим, що, в одному випадку, технології маркетингового планування не відомі керівникам, відповідальним за стратегії розвитку



підприємств, з іншої – відсутні підготовлені до цієї діяльності фахівці, які могли б адаптувати перспективні плани підприємства до змін зовнішнього економічного середовища.

Посилення конкуренції наприкінці 80-х і початку 90-х років поставило під сумнів колишнє уявлення про стратегічне планування. Підприємства поступово стали замінювати його стратегічним маркетинговим управлінням. Стратегічне маркетингове управління – це система планування, організації та контролю маркетингової діяльності підприємства, яка спирається на оцінку параметрів зовнішнього середовища в конкретній галузі і в реальному часі. Це адекватна поведінці конкурентів і ринку споживачів поведінка підприємства. Підприємство повинне передбачати і реагувати на зміни ринку, готуватися до цих змін. Розуміння непередбачуваного впливу зовнішнього середовища підприємства поступово усвідомлюється. Стратегічне і оперативне планування (тактичне) розрізняються як цілі і завдання, як орієнтація і координація. Вища мета і надзадача стратегічного планування – визначення місії, яка узагальнює призначення компанії і є обов'язком атрибутом успішної ринкової діяльності провідних компаній світу [2, с.54].

Процес стратегічного ринкового планування передбачає декілька кроків [4]: визначення головних цілей підприємства; розробка завдань на основі аналізу ситуації (пошук «стратегічного вікна» на основі проведення step-аналізу (аналіз зовнішнього середовища: соціальне, технологічне, економічне, політичне і культурне середовище, в якому здійснюється діяльність підприємства), SWOT-аналізу, уточнення цілей, використання портфельних матриць БКГ, матриці Мак-Кінсі, матриці конкурентної позиції М.Портера); розробка плану (очікувані фінансові показники і корпоративна культура, орієнтири щодо якості продукції і ін.); розробка альтернативних сценаріїв плану; вибір одного з варіантів, спираючись на ринкові можливості і ресурси підприємства, налаштування (готовність) всіх його структур на реалізацію стратегії.

Планування за формальними ознаками засноване на ієрархії планів. Це завжди планування на рівні корпорації (або підприємства в цілому) з метою узгодження дій всіма підрозділами. Стратегічне планування підприємства здійснюється виключно на корпоративному рівні, а його виконання делегується всім його лінійним підрозділам. Стратегічне маркетингове планування бере свій початок на корпоративному рівні, але цим не обмежується [2, с. 53], і визначає ті стратегічні підрозділи і товарні ринки, щодо яких підприємство планує працювати. Після цього визначають напрямки, пріоритети інвестування. В цьому випадку використовуються технології стратегічного і оперативного планування: розвиток ринку, захоплення нових сегментів або утримання, збереження лідерства та інші орієнтири товарно-ринкової стратегії і тактики підприємства. Стратегічне маркетингове планування здійснюється на чотирьох основних, як правило, лінійно-функціональних рівнях управління: корпоративному, рівні стратегічних господарських підрозділів, функціональному і оперативному; рівень компанії, стратегічних бізнес одиниць (СБЕ) і рівні окремих товарів. Схематично рівні маркетингового планування представлено у табл. 1.

Таблиця 1

**Характеристика трьох рівнів маркетингового планування**

	<i>Рівень підприємства</i>	<i>СБО</i>	<i>Відділ маркетингу</i>
Рівень управління	Підприємство Вище керівництво	СБО Керівництво СБО	Менеджери по товарах
Зміст плану	Загальна структура бізнесу; сегментація ринку і визначення цільових сегментів	Інвестиційний план, План щодо номенклатури продукції	Комплекс маркетингу щодо окремих товарних груп
Стратегії	Загальні стратегії підприємства (зростання, стабілізації, скорочення)	Стратегія зростання СБО, підтримання конкурентних переваг, стратегії збору врожаю, елімінації	Функціональні, для комплексу «4Р» маркетингу
Розподіл ресурсів	Для СБО	Для товарів	для комплексу «4Р» маркетингу
Часовий горизонт	3 -5 років	3 -5 років	До 1 року

*Джерело:* складено автором на основі [4, с.3]





Стратегічний план виконує завдання максимально використовувати можливості підприємства в середовищі, що постійно змінюється. Він націлений, з одного боку, на встановлення і збереження відповідності між цілями і наявними можливостями підприємства, з іншого, можливостями, що змінюються (тенденціями) ринку.

Так, на сучасному етапі розвитку товарних ринків підприємства харчової і переробної промисловості як об'єкт стратегічного планування мають наступні особливості: залежність первинної переробки від основних постачальників сировини — сільськогосподарських підприємств, діяльність яких має сезонний характер і характеризується високою мірою невизначеності при ухваленні стратегічних планових рішень; висока матеріаломісткість продукції і як наслідок значна роль чинників взаємодії і планування відносно ціни, якості і умов постачання; коливання попиту на продукцію і еластичність попиту, тривалість фінансового циклу тощо.

Вибір стратегії маркетингу передбачає процес аналізу можливостей підприємства, вибір цілей, розробку і формулювання планів, здійснення маркетингових заходів і контроль над їх реалізацією. Планування здійснюється на 3-х різних стратегічних рівнях: на корпоративному, інструментальному і функціональному. Корпоративні стратегії націлені на портфельний аналіз підприємства, його виробничий потенціал і товарну політику, стратегії зростання підприємства, аналіз конкурентних можливостей підприємства. Функціональні стратегії маркетингу націлені на визначення цільових ринків і позиціонування товарних пропозицій, спираючись на комплекс маркетингових інструментів. Інструментальні стратегії підприємства націлені на розробку найкращих способів використання комплексу маркетингу: продуктової стратегію, цінову, стратегію розподілу і просування. Стратегічний план маркетингу розробляється на рівні підприємства або підрозділів, стратегічних бізнес-одиниць (СБО) або стратегічних господарських підрозділів (СПП).

Мета стратегічного планування — визначення головних орієнтирів для довготривалого зростання підприємства, створення основи для розробки номенклатури товарів підприємства і розподілу ресурсів між підрозділами підприємства. Аналіз використання технологій стратегічного маркетингового планування на підприємстві вимагає коротко зупинитися на основних напрямках, по яких необхідно зібрати інформацію, що стосується минулого і майбутнього підприємства. Для аналізу впливу зовнішнього середовища (STEP-аналіз) потрібна наступна інформація: стан соціального середовища (вплив споживчих рухів, соціокультурні зміни: стиль життя; підвищення рівня освіти, демографічні зміни і т. ін.). Для міжнародних ринків: зміни у складі населення, поява мігрантів, вплив мовних та культурних особливостей певних регіонів; вплив економічного середовища (тенденції змін ВВП, ставки кредиту, рівень доходів, коливання курсів валют, рівень інфляції, безробіття, податкова політика тощо). Для глобальних ринків важливим є врахування платіжного балансу, заходів з регулювання цін і доходів; вплив технологічного середовища (витрати держави і галузі на НОКР, технологічні інновації, ліцензування і тому подібне тенденції і зміни); вплив правового середовища (урядові постанови і регулювання, законодавство по податках і зборах, про захист торгівельних марок, зміни у використанні інтернет-торгівлі та ін., міжнародна торгівля, трудове законодавство). Не можна залишати поза увагою також стан розвитку підприємства (динаміка продажів, чистого прибутку і руху готівки, досягнутий рівень компетенції і кваліфікації працівників, частка ринку, використання інновацій, використання виробничих потужностей, тенденції зміни сукупних витрат та їх структури); вплив ринку (вхідні бар'єри, загрози, рівень конкуренції, товари-субститути з інших галузей, влада покупців, постачальників, стадії розвитку, темпи зростання ринку, коливання попиту, зміни ринкової долі, поведінка покупців, критерії вибору марок, звички, переваги, процеси ухвалення рішень про покупку, інші впливи); вплив конкурентів (кількість прямих конкурентів, частка ринку конкурентів, їх стратегії, інновації і ресурсні можливості, їх лідерство в маркетингу, виробництві і технологіях, відносні витрати, відомості про власників і ін.). Інтерпретація, аналіз отриманих фактів може стати ключовим моментом для вибору стратегії.

Для повноти картини проводиться SWOT-аналіз, де вивчаються ризики і уразливість розробленої стратегії, дається оцінка чинникам успіху і можливостям підприємства. При проведенні SWOT-аналізу діяльності підприємства фокусується увага на слабких і сильних сторонах його діяльності. На практиці SWOT-аналіз часто складається для окремого ринку і для кожного провідного конкурента. Цей аналіз дає відповіді на два основні питання: 1) де



знаходиться підприємство в даний момент і 2) у якому напрямі воно має розвиватися надалі. SWOT-аналіз «фільтрує» інформацію отриману в ході зовнішнього і внутрішнього аудиту підприємства і відбирає найбільш важливі аспекти діяльності організації для досягнення поставлених цілей. У реальності загроз завжди більше, ніж можливостей. Використовувати сильні можливості організації означає своєчасно оцінити власні переваги і ресурси, побачити сприятливі тенденції на ринку. Будь-які спроби використовувати нові можливості, що відкриваються, для підприємства вимагають нових інвестиційних витрат, що завжди пов'язано з ризиком і може обернутися новою загрозою для бізнесу підприємства. Сильні і слабкі сторони підприємства — це його ключові чинники успіху. Вони визначають відношення підприємства до конкурентів, які роблять найбільший вплив на його успіх. Сильні сторони підприємства повинні ґрунтуватися на фактах і бути кількісно вимірюваними, тому доцільно при проведенні SWOT-аналізу надавати кількісну спів ставну оцінку кожному чиннику. У стратегічному і тактичному плануванні частка ринку залишається головним показником конкурентоспроможності підприємства, його успішної діяльності в порівнянні з конкурентами.

Для того, щоб виміряти основний показник успішності стратегічного планування, використовуються стандартні фінансові показники, а також маркетингові показники, від яких залежить фінансова результативність. Наприклад, так званий параметр PIMS (вплив ринкової стратегії на прибутковість підприємства), виявляє дві тенденції. По-перше, частка ринку і рентабельність інвестицій (ROI) в середньому змінюються разом: чим менше частка ринку, тим менше значення ROI, і навпаки. По-друге, ці показники демонструють прямий взаємозв'язок між рівнем якості продуктів щодо конкурентів і їх ринкових часток.

Беззаперечним є факт, що вища якість продукції передбачає більшу частку ринку і низьку собівартість. Звідси високий прибуток і рентабельність інвестицій. Проте за сучасних умов маркетингова діяльність є не просто доповненням до виробничої діяльності, оскільки вона підтримує процес виробництва і не здійснює прямого впливу на власне процес виробництва, але і необхідною умовою ефективного виробничо-збутової діяльності.

З метою визначення можливостей розвитку сучасних переробних підприємств АПК звернемося до матриці І. Ансоффа, яка визначає стратегії зростання підприємства з врахуванням новизни ринку і новизни товару. Аналіз сучасних змін зовнішнього середовища дозволяє конкретизувати напрямки використання стандартної матриці (табл.2).

Таблиця 2

**Матриця Ансоффа переробних підприємств АПК України з врахуванням змін зовнішнього середовища**

	<i>Існуючий товар</i>	<i>Новий товар</i>
<i>Існуючий ринок</i>	Проникнення на ринок: активна цінова політика, посилення впливу сучасних маркетингових комунікацій та логістика	Розвиток товару: підвищена увага до якості продукції, натуральності складників, корисності для певних груп споживачів
<i>Новий ринок</i>	Розвиток ринку: перерозподіл сфер впливу на внутрішньому ринку України та переорієнтація на інші зовнішні ринки внаслідок заборон РФ на ввезення значної кількості товарних груп продуктів харчування	Диверсифікація: концентрична, спрямована на розширення асортименту

*Джерело:* складено автором

Вважається, що найбільш ефективною в період зростання ринку або його недостатнього насичення, може бути використана стратегія проникнення на ринок, що характеризується прагненням підприємства до розширення збуту своїх товарів на вже наявних ринках, шляхом інтенсифікації руху товару, наступального просування товарів і встановлення максимально конкурентоздатних цін. Розвиток ринку забезпечує зростання збуту вже наявних товарів і може стати в ситуації попиту на них, стратегією підприємства в цей період часу. Проте більшість ринків продуктів харчування в Україні є насиченими та високо-



конкурентними, тому застосування цієї стратегії ускладнене, потребує значного інвестування в маркетинг

Мета цієї стратегії – стимулювання споживачів до наявної продукції. Дана стратегія найбільш ефективна в разі прагнення підприємства розширити свій ринок, при виникненні нових сегментів ринку за рахунок зміни їх стилю життя або демографічних параметрів. Стратегія розробки товару передбачає створення нових товарів або їх модифікацію для вже існуючих ринків. При цьому акцент робиться на поліпшення якості і інші інновації по відношенню до вже наявних товарів. Це може стосуватися упаковки, дизайну і тому подібних маркетингових рішень. Підприємство може зіткнутися із залежністю від однієї асортиментної групи товарів. Для виходу з неї може використовуватися стратегія диверсифікації, для якої характерне впровадження нових товарів, орієнтованих на нові ринки.

Ще одним різновидом управління маркетингом на корпоративному рівні підприємств АПК є класична портфельна модель стратегії підприємства – матриця БКГ (Бостонської Консультативної групи) – рис.3. Двовимірна матриця БКГ використовується, переважно, для оцінки вибору стратегічних зон розвитку підприємства (зростання / частка ринку), визначення потреб в інвестиціях для окремих господарських напрямів на ринках, продуктах (СБО). Кожен з їх представлених квадрантів вимагає окремого підходу з точки зору капіталовкладень і вироблення прийнятної маркетингової стратегії.

Для визначення поведінки підприємства АПК на ринку за допомогою матриці БКГ можуть прийматися наступні стратегічні рішення: зростання і збільшення частки ринку («знак питання»); збереження частки ринку («дійні корови»); здобуття максимального прибутку в стислі терміни за рахунок скорочення частки ринку (слабкі «корови», позбавлені майбутнього; невдалі «знаки питання» і «собаки»); ліквідація товару або відмова від нього з метою використання засобів, що вивільняються, на інших напрямках діяльності підприємства («собаки» і «знаки питання», які не забезпечені можливістю подальших інвестицій для поліпшення їх ринкової позиції). Більшість підприємств розробляють свої власні підходи до аналізу бізнес-портфеля, орієнтовані на конкретні ринки і ситуацію, що склалася.

Таблиця 3

**Матриця БКГ як базовий інструмент портфельного аналізу**

		Відносна частка ринку			
		Висока		Низька	
Темп зростання ринку	високий	«Зірки»	Маркетингова стратегія – використання прибутку для допомоги у розвитку певного товару та підтримки існуючого положення	«Важкі діти», або «Знаки питання»	Маркетингова стратегія – інтенсифікація маркетингових зусиль або вихід з ринку
	низький	«Дійні корови»	Маркетингова стратегія – інтенсифікація маркетингових зусиль для підтримки або підвищення частки ринку	«Собаки»	Маркетингова стратегія – зменшення маркетингових зусиль або вихід з ринку

Переробні підприємства АПК можуть використовувати матрицю БКГ як інструмент стратегічного аналізу, для обґрунтованого планування, грамотного вибору стратегії ринкової поведінки. Після проведення аналізу обсягів збуту, фінансово-економічного стану підприємства та наявних ресурсів керівництво може зробити висновки щодо того, які товари входять до виробничої програми, та окреслити подальші шляхи розвитку товарного портфеля. Якщо продукт є «зіркою», він потребує використання прибутку для його розвитку та підтримки існуючого стану. Якщо продукт є «дійною короною», маркетингова стратегія передбачає інтенсифікацію маркетингових зусиль для підтримки або збільшення частки ринку. Якщо продукт входять до групи «собаки» або «важкі діти», керівництву підприємства слід вирішити, чи варто збільшувати витрати на просування препаратів до споживачів, проводити пошук нових каналів збуту, знижувати ціну чи виходити з ринку, бо препарати навіть при широкому використанні маркетингових заходів не зможуть стати конкурентоспроможними. Таким чином, використання методики є ефективним засобом проведення



стратегічного аналізу та контролю на основі внутрішньої інформації підприємства і дозволяє перейти до повноцінного стратегічного планування.

Портфельна модель «Мак-Кінсі» (Mckinsey) більш повно враховує вплив чинників внутрішнього і зовнішнього середовища підприємства в порівнянні з простою портфельною матрицею БКГ, хоча і є її удосконаленням. Матриця «Мак-Кінсі» дозволяє визначити три основні напрями стратегії підприємства, в рамках яких реалізується маркетингова політика: 1) наступальна стратегія – розширення частки ринку, інвестування; 2) оборонна стратегія – утримання ринку; 3) стратегія відходу з ринку, ліквідація. Особливістю моделі Mckinsey те, що в ній вперше стали розглядатися комплексні чинники (табл.4): ринок описується не лише темпами зростання, а за допомогою агрегованого показника «привабливість ринку», а позиція стратегічних бізнес-одиниць (СБО) або стратегічних зон господарювання (СЗХ) визначається не лише на основі відносної частки ринку, а через комплексний показник – «конкурентний статус».

Таблиця 4

**Критерії побудови матриці Mckinsey для переробних підприємств АПК**

<i>Критерії привабливості ринку</i>	<i>Критерії оцінювання конкурентних переваг СБО</i>
Розмір (місткість) ринку	Переваги продукції (бренд, неймінг)
Темпи росту ринку	Частка ринку (абсолютна або відносна)
Прибутковість на ринку	Темпи приросту частки ринку
Тенденції розвитку ринку та галузі	Відносна величина та структура собівартості одиниці продукції порівняно з конкурентами
Рівень конкуренції	Відносна прибутковість / рівень рентабельності порівняно з конкурентами
Рівень сегментації ринку	Надійність постачальників сировини
Бар'єри для доступу в ринок	Переваги щодо збуту продукції
Тенденції щодо зміни попиту	Переваги щодо виробничих потужностей
Розвиток технології в галузі	Переваги в технологіях та рівень освоєння інновацій
	Рівень якості та екологічності продукції
	Доступ до фінансових та інвестиційних ресурсів
	Переваги менеджменту

*Джерело:* складено автором на основі [5, с.34]

Середній бізнес характеризується середньою привабливістю ринку і середніми конкурентними перевагами. Таке положення визначає обережну лінію поведінки: інвестувати вибірково і лише в прибуткових і найменш ризикованих заходи. Переваги матриці Mckinsey: гнучкість; більше число стратегічно важливих змінних; проміжні значення; вказання напрямів руху ресурсів. Недоліками матриці Mckinsey є статика відображення ринкового положення СБО та деяка невизначеність щодо кінцевих стратегічних рішень; фахівець має доповнити аналіз суб'єктивними оцінками.

Маркетингове управління підприємством на корпоративному рівні передбачає розуміння його конкурентах можливостей і загроз з боку конкурентів і сил, які можуть порушити його плани. Для виконання цього завдання фахівці з маркетингу можуть використовувати також аналіз конкурентних сил М. Портера, особливої ваги серед яких для переробних підприємств АПК набувають: диференціація товарів і послуг, здійснювана за рахунок опори на торгівельні марки через унікальність; пряма і непряма цінова конкуренція; врахування дій контрагентів та зміна переваг і цінностей споживачів.

Функціональні стратегії маркетингу націлені на виявлення цільових ринків і стратегію позиціонування товарних пропозицій, спираючись на комплекс маркетингу-мікс. По суті, йдеться про сегментацію і позиціонування продуктів підприємства на ринку, планування ефективного комплексу маркетинг-мікс, відомого як «4Р».

Необхідність усвідомлення керівниками використання концепції і технологій стратегічного маркетингового планування продиктована об'єктивними обставинами впливу зовнішнього середовища на доходи підприємства. Успішність функціонування переробного підприємства АПК залежить від наявності і розвитку трьох основних ресурсів: фінансових, людських (кваліфікованих працівників) і сировини. Основними джерелами



фінансових ресурсів виступають акціонери (власники підприємства), кредитні установи і споживачі. За забезпечення достатніх для розвитку фінансових ресурсів підприємства відповідальні, поряд з фінансистами і акціонерами, маркетологи, які збирають і аналізують інформацію про вплив зовнішнього середовища на майбутній розвиток підприємства. Серед крупних підприємств АПК виробництво як функціональна область вже не має прямих контактів із зовнішнім середовищем. Усе більш ці функції виконують фахівці із закупівель, а зовні фахівці з продажів або маркетингу. Таким чином, перехід до використання стратегічного маркетингового планування підприємства має об'єктивний характер і є вимогою ефективної ринкової діяльності підприємства.

#### *Висновки і перспективи подальших досліджень*

В умовах динамічних змін маркетингового середовища доцільним є використання у діяльності підприємств АПК нової концепції стратегічного планування на основі оцінки впливу параметрів середовища. Адаптація планів розвитку підприємства до таких змін дозволить ефективно підійти до визначення перспектив розвитку підприємства з врахуванням дії конкурентних сил в конкретній галузі і в реальному часі. Стандартний інструментарій стратегічного маркетингового планування доцільно адаптувати до сучасних висококонкурентних ринків, особливостей розвитку підгалузей АПК та сучасних вимог споживачів.

#### Література

1. Звягінцева О.Б. Ринкова стратегія підприємств харчової промисловості: монографія / О.Б. Звягінцева. – Миколаїв: «Квіт», 2012. – 494 с.
2. Котлер Ф. Маркетинг Менеджмент. Экспресс-курс. 3-е издание / Ф. Котлер, К.Л. Келлер. – М., СПб.: Питер, 2012, – 479 с.
3. Соколи І.І. Напрями використання маркетингових аспектів у стратегічному плануванні на підприємствах АПК України / І.І. Соколи, О.Б. Звягінцева // Економіка: реалії часу №4(9), 2013. – С.17-26.
4. Шевченко Д.А. Анализ использования технологий стратегического планирования предприятия в условиях конкуренции / Д.А. Шевченко. Электронный ресурс. – Режим доступа: [http://economicarggu.ru/2012\\_2/shevchenko.pdf](http://economicarggu.ru/2012_2/shevchenko.pdf)
5. Якобчук В. Стратегічні пріоритети інноваційного розвитку підприємництва в аграрній сфері / В. Якобчук // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка – 2013. – №148. – С. 31-34.

*Ларина Я.С., докт. экон. наук, профессор, заведующий кафедры маркетинга и международной торговли Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины*

**Стратегическое маркетинговое планирование деятельности перерабатывающих предприятий АПК в условиях динамических изменений внешней среды.** В статье доказана целесообразность использования в деятельности предприятий АПК новой концепции стратегического планирования на основе оценки влияния параметров внешней среды. Систематизированы виды информации, необходимые для анализа такого влияния: информация о состоянии социальной среды (социокультурные и демографические изменения, стиль жизни, уровень образования); экономической среды (изменения ВВП, ставки кредита, уровень доходов, уровень инфляции и т.д.); правового и научно-технической среды. Показаны основные аспекты использования технологий стратегического маркетингового планирования перерабатывающего предприятия АПК. Отдельные стандартные инструменты стратегического маркетингового планирования адаптированы для предприятий этой отрасли.

*Ключевые слова.* Стратегическое маркетинговое планирование. Анализ внешней среды. Инструменты стратегического маркетингового планирования.

*Larina Y.S., Doctor of Economics, Professor of National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine*

**Strategic marketing planning of activity of the processing enterprises at agricultural industrial complexes (AIC) in the conditions of dynamic changes of the external environment.** The article proves the feasibility of using the new concept of strategic planning for agricultural enterprises on the base of assessing the impact of environmental parameters. The necessary types of information to analyze such effects are systematized: information about the social environment (socio-cultural and demographic changes, lifestyle, level of education etc); economic environment (changes in GDP, loan rates, income, inflation, etc.); legal, scientific and technical environment. The basic aspects of using technology of strategic marketing planning at the processing agribusiness of AIC are revealed. Some standard tools of strategic marketing planning are adjusted for companies in this industry.

**Key words:** Strategic marketing planning. Analysis of the environment. Tools of strategic marketing planning.



УДК 336.76.018(045)

Любкіна О.В.,

канд. екон. наук, доцент, докторант кафедри фінансів  
Київського національного університету імені Тараса Шевченка МОН України

## *Формування сучасної теорії фінансових ринків: основні проблеми та напрями розвитку*

Стаття присвячена критичному аналізу методологічних основ сучасної теорії фінансових ринків. Здійснено періодизацію процесу формування теоретичних концепцій, що лежать в основі сучасної теорії фінансових ринків. Наводяться аргументи, що свідчать про невідповідність її фундаментальних положень практиці функціонування фінансових ринків та обмеженість наявних методів, що знижують пізнавальну спроможність та можливості практичного застосування. Визначені тренди розвитку сучасної теорії фінансових ринків та окреслено коло теоретико-методологічних проблем, пов'язаних з протистоянням комплексного і системного підходів.

**Ключові слова:** фінансові ринки, економічний мейнстрим, ортодоксальні теорії, гіпотеза ефективного ринку, гіпотеза когерентного ринку, економіфіка, фінансова економіка.

Фінансові ринки представляють собою ідеальний об'єкт для досліджень: правила і процедури, що регламентують їх функціонування відносно усталені, крім цього вони мають одну з найбільш тривалих історій моніторингу, а зростання значущості фінансових ринків виступало постійним стимулом зростання наукового інтересу до даної сфери.

Теоретичні та методологічні основи сучасних теорій фінансово ринку формувались починаючи з досліджень класичної школи (Г. Торнтон, Д. Рікардо, С. Дж. Лойд, Р. Торренс, Дж. У. Норман, Т. Тук та ін.), неокласики та маржиналізму (В. Парето, Е. фон Бем-Баверк, І. Фішер, К. Віксель та ін.), кейнсіанців (Дж. М. Кейнс, А. Мітчел-Інес, А. Лернер та ін.). Продовжились в межах економічного мейнстріму (Дж. Р. Хікс, Ф. Модільяні, Дж. Тобін, У. Баумоль, Г. Марковіц, Р. Лукас, Дж. Стігліц, С. Фішер, Д. Ромер, П. Вудфорд, Д. Канеман, Г. Саймон, М. Рабін, Ю. Фама, Б. Мандельброт, Т. Вагс та ін.) та ортодоксальної економічної теорії (Г. Ф. Кнапп, А. А. Берлі, У. К. Мітчел, Ф. А. фон Хайек, О. Моргенштерн, Л. Р. Рей, Х. Ф. Мінські, С. Фулвілер, С. Келтон та ін.) і продовжуються наразі як в межах економіки, так і викликаючи інтерес математиків, фізиків, біологів, психологів.

Проте наявні теоретичні концепції фінансових ринків наразі представляють еkleктичну сукупність, і часто взаємовиключають одна одну. Вираженою є неоднорідність стилів досліджень: від робіт які представляють сукупність теорем, до робіт які представляють накопичення та узагальнення фактів з фінансової практики, і до узагальнених цілісних теорій, що спираються на оригінальні світоглядні і філософські концепції. База даних та доступність емпіричних спостережень у галузі фінансових ринків не втілились у обґрунтування закономірностей універсального характеру, навпаки – окремі закономірності виявлені раніше були заперечені в процесі розвитку фінансових ринків. Виражене практичне спрямування досліджень у галузі фінансових ринків приводить до певного ігнорування теоретичних досліджень природи і функціональних особливостей фінансових ринків. Як наслідок перспективна галузь наукових досліджень на стику фінансів і макроекономіки залишається маловивченою.

Отже, теорія фінансових ринків, не дивлячись на прогрес, знаходиться у кризі, вихід з якої можливий через перегляд її цілей, методології дослідження. Обмеженість сучасної теорії фінансових ринків проявляється в двох аспектах: нездатність запропонувати рішення основних проблем в галузі фінансових ринків, і у накопиченні фактів, що не можуть бути пояснені в межах терії. Тобто теорія фінансових ринків у сучасному її стані не задовольняє ні теоретичних ні практичних потреб. Актуальність узагальнення, систематизації та критичного аналізу сучасних трендів теорії фінансового ринку визначена необхідністю поєднання у один науковий напрям розрізнених фінансових теорій, методологічних підходів, які з різних позицій та з використанням специфічної наукової термінології і методичного інструментарію, у сукупності здатні сформулювати адекватну і повну теоретичну модель фінансових ринків.

Метою дослідження виступає визначення на основі логіко-історичного аналізу основ-



них трендів розвитку сучасної теорії фінансових ринків, та надання оцінки сучасної теорії фінансових ринків у теоретичній і практичній площині.

До кінця XIX ст. праці присвячені виключно функціонуванню грошових ринків чи ринків капіталу зустрічались нечасто. Першу цілісну наукову концепцію ринку капіталу було сформовано в межах класичної економічної теорії (класичної політичної економії)<sup>5</sup>. Їх вихідними методологічними гіпотезами виступали: раціональність економічних суб'єктів; статична рівновага ринкової економіки; гроші і капітальні активи розглядалися як диспаратні феномени, а монетарні теорії та теорії капіталу і відсотка розвивались як відносно автономні; розгляд капіталу у контексті його участі у виробництві благ.

Подальший розвиток класичних теорій грошей і ринку капіталу відбувався в межах маржиналістського та неокласичного напрямку. Важливими положеннями для розвитку теорії капіталу, що були привнесені стали:

- аналіз мікроекономічних процесів як основа для побудови макроекономічної моделі, використання «робінзонад»;
- удосконалено інструментарій аналізу рівноважних станів в економіці, закладено основи дослідження рішень раціональних суб'єктів на основі оптимізаційних моделей та використання методів диференціального і інтегрального числення;
- покладено початок дослідженню мотивації економічних суб'єктів, розгляду психологічних основ економічних рішень. Термін «раціональний» набуває в економічній теорії особливого змісту: «раціональна людина – це максимізатор, що погоджується лише на кращий варіант. Навіть його очікування ... раціональні» [1].

Розгляд ринку грошей і ринку доходних фінансових активів як взаємопов'язаних сфер запропонував Дж. М. Кейнс у своїй теорії відсотку. У 40-ві роки набули деталізації такі аспекти його теорії, як формування макроекономічної рівноваги (модель IS – LM); дослідження асимптотичних участків функцій попиту на гроші і інвестицій в області їх наближення до певних рівней відсоткових ставок і за певного характеру очікувань (так звані ефекти «пасток») тощо.

У період з кінця XVIII до середини XX ст. відбувалось формування субстанціональних основ теорії фінансових ринків – прототеорій фінансових ринків, і лише з 50 - 60 рр. XX сторіччя у межах окремих економічних напрямів та шкіл акумулюється певна система знань та гіпотез, що дозволяє виокремлюватися цілісним суб-теоріям фінансових ринків. Водночас саме після другої світової війни більшість економістів перестали ідентифікувати себе в межах окремих шкіл, а система первинних гіпотез їх теорій часто суміщувала методологію різних напрямів, або була не очевидна (як це часто було характерно для досліджень фінансових ринків прикладного характеру). Теорії фінансових ринків починають формуватись в умовах нового «економічного поділу» – поділу на теорії економічного мейнстріму і неортодоксальні теорії.

Економічний мейнстрім (mainstream economics) це група теорій, що відповідають переважаючому консенсусу в галузі економічних досліджень. Їх перелік не закріплений офіційно, і представляє досить еkleктичну групу шкіл, напрямів, концепцій<sup>6</sup>. Критерієм приналежності до мейнстріму вважається одночасна наявність наступних ознак: акцент на розподілі ресурсів у заданому часовому інтервалі; утилітаризм; базування на маржинальних величинах; припущення про перспективну раціональність суб'єктів; методологічний індивідуалізм; гіпотеза загальної рівноваги як цільового стану ринкової системи у цілому та її складових [2]. Виразняє теорії мейнстріму формалізація та використання математичної логіки для опису економічних процесів. Базові школи, що лягли в основу мейнстріму теорії фінансових ринків:

- кейнсіансько-неокласичний синтез, у межах якого здійснено дослідження процесу оптимізації структури майна економічних суб'єктів у координатах ризик-доход-

<sup>5</sup> Одним з перших фактів звернення в межах класичної економіки до проблеми ринку капіталу можна вважати дискусію на тему «Чи існує сталий зв'язок між нормою прибутку і нормою відсотку?» в Політекономічному клубі 4.02.1822 р. (Political Economy Club, Minutes of Proceedings, etc. Vol. VI. 1921, p. 11.), про яку згадує Ф.А. фон Хайек (Hayek, F. A. von. Profits, interest, and investment, and other essays on the theory of industrial fluctuations, by Friedrich A. von Hayek. – New York, A. M. Kelley. – 1969. – P.4

<sup>6</sup> Схоже, що вперше цей термін був вжитий «публічно» у виданні серії підручників П.Е. Самуельсона і В.Д. Нордхауза 2001 року, на внутрішній стороні обкладинки яких містився напис «Сучасна економічна теорія мейнстріму...»



ність (Г.Марковіц), що стало початком сучасної портфельної теорії; поглиблено макроекономічний аналіз фінансових ринків та їх вплив на політику прийняття рішень в галузі витрат, рівень безробіття, виробництво і ціни (Дж.Тобін); обґрунтовано вплив структури фінансування, дивідендної політики на ринкову вартість фірми (Ф.Модильяни),

- нова неокласика (М.Фрідмен, К.Бруннер, А.Мельтцер, А.Шварц) розглядає попит на гроші з тих же позицій, що й попит на будь-який актив: «Таким чином, теорія попиту на гроші представляє собою один з розділів теорії капіталу...»[3],
- нове кейнсіанство (Дж.Стігліц, А.Ліндбек, С.Фішер, О.Бланшар, П.Бернанке, Д.Ромер, Б.К.Н.Грінвальд) – обґрунтована концепція асиметричності інформації, та супроводжуючі її моральний ризики та ризик несприятливого вибору,
- нова класична школа (Дж.Ф.Мут, Р.Лукас, Т.Сарджент, К.Симс, Р.Барро, П.Мінфорд, Н.Уоллес), основною «новацією» якої стала концепція раціональних очікувань та формалізація впливу раціональних суб'єктів на економічні процеси,
- нова інституційна економіка (NIE) привнесить в неокласичну концепцію економіки «атрибути» інституціонального підходу: вплив формальних і неформальних правил на поведінку економічних суб'єктів, роль інститутів у ефективності ринкових транзакцій,
- ключовими концепціями біхевіористичних фінансів (behavioral finance) є теорія перспектив (prospect theory) і концепція міжчасового вибору. Теорія перспектив стала результатом застосування когнітивної психології до пояснення процесу прийняття рішень суб'єктами в умовах невизначеності (Д.Канеман, А.Тверські). Теорія міжчасового вибору (Дж.Ейнслі, Д.Лейбсон, М.Рабін) доводить, що оцінка очікуваної корисності не однакою на різних інтервалах, і обґрунтовують застосування гіперболічного та квазігіперболічного дисконтування [4].

Результатом «уніфікації» методологічних основ теорії фінансових ринків в межах економічного мейнстріму, стало ігнорування на певний період окремих елементів традиційного кейнсіанства, неокласики, і цілих течій в процесі еволюції фінансової теорії. Лише з кінця ХХ сторіччя теорія фінансових ринків починає активно «вбирати» концепції і наукові школи неортодоксальної теорії, які формувались в період з середини ХІХ по початок ХХ сторіччя.

Склад неортодоксальної економіки (heterodox economics) ще менш конкретизований, ніж економічного мейнстріму. З одного боку, це є результатом більш загальної проблеми таксономії сучасної економічної науки (див. напр. Mearman.A.[5]), а з іншого – результат того, що не існує консенсусу в межах самого напрямку. «Наповнення» неортодоксального напрямку економічної теорії варіювалось у часі. В кінці ХІХ сторіччя сюди відносили «ліві» теорії з вираженим соціальним підтекстом (марксизм), окремі форми меркантилізму, історичну школу<sup>7</sup>. старий інституціоналізм<sup>8</sup>. На початку ХХ сторіччя до неортодоксальних теорій приєдналась нова австрійська школа, представники якої залишили значну бібліографію з проблем теорії капіталу і фінансових ринків (Ф.А. фон Хайек<sup>9</sup>, П.Дж.Боеттке, Р.Гаррісон, С.Хорвиц, П.Лісон, Дж.Райзман, Д.Л. Причітько, О.Моргенштерном<sup>10</sup>) та посткейнсіанська економіка (Post Keynesian Economics – РКЕ). (П.Девідсон, Ф.Ерестіс, Л.Р.Рей, Х.Ф.Мінські, Дж.Л.Шеклі). Ключовими концепціями РКЕ виступають теорія грошової економіки, теорія активів тривалого користування, теорія «ендогенності грошей», теорія «фінансової крихкості», які обґрунтовують взаємодію реальних і фінансових ринків з позицій макроекономічного аналізу. У межах сучасної РКЕ розвиваються фінансове кейнсіанство (С.Доу, Я.Крейгел, П.Девідсон, Є. Ле Герон) та сучасна монетарна теорія (Modern Monetary Theory – ММТ) (П.Чернева, С. Фулвілер, Б.Мітчел, Р.Рей).

<sup>7</sup> Г.Ф.Кнапп опублікував роботу, присвячену природі фідуціарних грошей, та ввів термін «chartalism», що підкреслював договірний, а не товарний характер незабезпечених грошей. Такий підхід до природи сучасних грошей був підтриманий пізніше А.Мітчелом-Інесом, Дж.М.Кейнсом, став основою для концепції «функціональних фінансів» А.Лернера. сучасної монетарної теорії (Modern Monetary Theory) або «neochartalism».

<sup>8</sup> А.А.Берлі вважається одним з основоположників теорії корпоративного управління, Дж.М.Кларку належить першість у дослідженні впливу інформаційних витрат та витрат прийняття рішень на поведінку економічних суб'єктів. У.К.Мітчел і його статистична школа внесли значний вклад у розвиток методів аналізу фінансових ринків та прогнозування ринкової кон'юнктури.

<sup>9</sup> Отримав премію пам'яті А.Нобеля з економіки, у тому числі і за розробку теорії грошей і капіталу.

<sup>10</sup> У 1944 р. ним була здійснена формалізація порядкової функції крисності (the Von Neumann–Morgenstern utility theorem), яка використовується в теорії гри и теорії економічної поведінки.



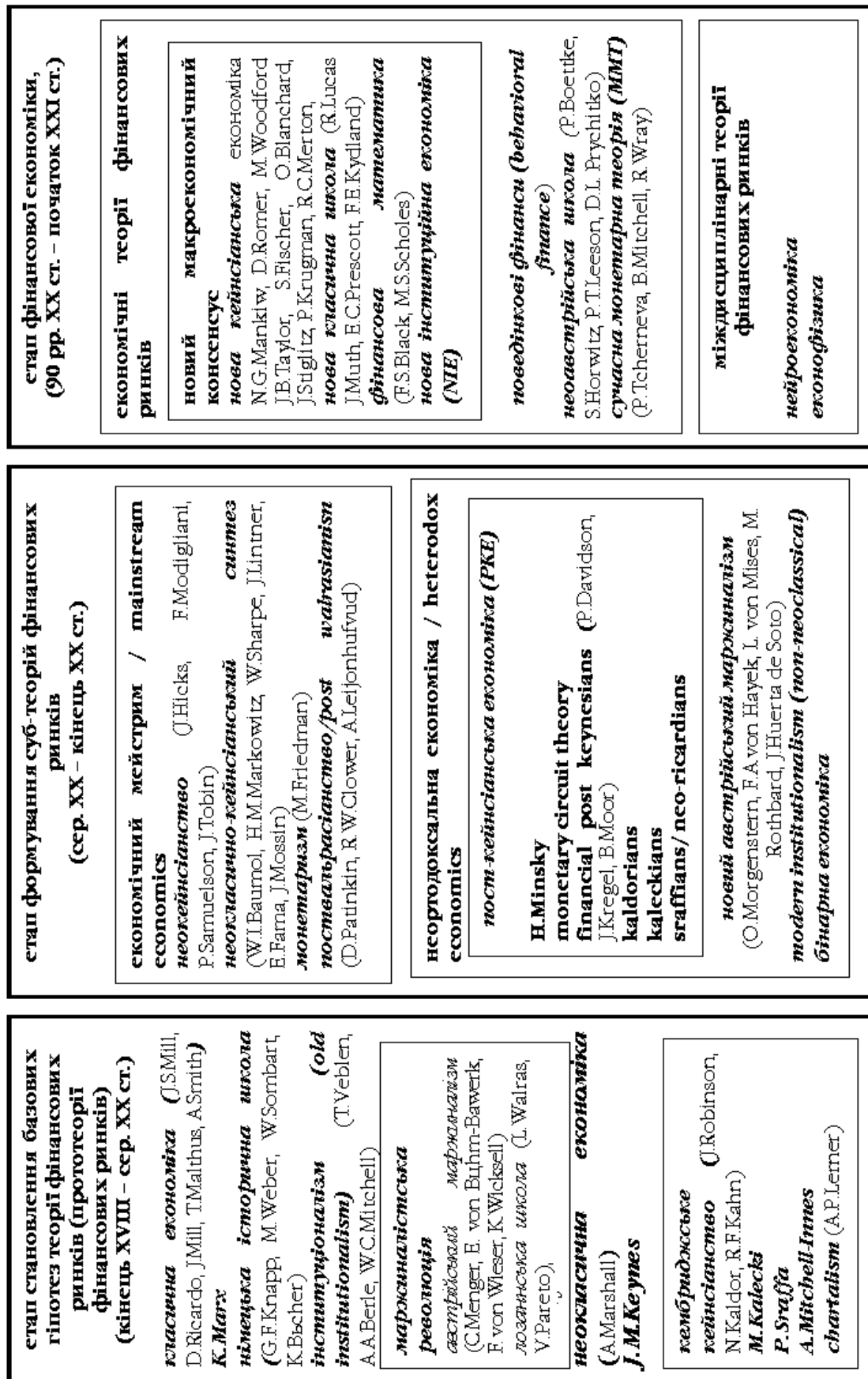


Рис.1. Етапи формування та взаємозв'язок фінансових суб-шкіл в економічній теорії



Підсумовуючи короткий огляд етапів становлення теорії фінансових ринків у розрізі окремих напрямів і шкіл економічної теорії, необхідно зазначити, що тривалість досліджень у галузі фінансових ринків не базувалась на спадковості. Нові концепції, як правило, повністю відкидають попередні, а не виступають більш загальними теоріями, що включають попередні як часткові випадки (рис. 1).

Теорія фінансових ринків у сучасному її розумінні склалась у останні п'ять десятиріч, хоча внесок дослідників до цього періоду важко переоцінити. Сучасний стиль теорії фінансових ринків характеризується інтернаціоналізацією фінансової науки; активним використанням математичного інструментарію; розширенням базових гіпотез за рахунок включення нових факторів; зростанням обсягу доступної фінансової інформації; відходом від дескриптивного аналізу; теорії фінансових ринків спираються не на апріорні залежності між макрпоказниками, а на моделі поведінки економічних суб'єктів.

Зростання взаємопов'язаності фінансових ринків і інших сфер економіки (державні фінанси, особисті фінанси, фінанси підприємств, соціальний захист і пенсійне забезпечення тощо) створило попит на інструменти та методи, що дозволяють приймати фінансові рішення на практиці, і сприяло появі нових галузей прикладного характеру – експериментальні фінанси, фінансова математика. Останні самі по собі не є економічною наукою, а представляють галузі застосування прикладної математики направлені на тестування фінансових гіпотез та аналітичне моделювання фінансових процесів, що дозволяє їх оцінити виключно за кількісними характеристиками не вдаючись до вербальних обґрунтувань. У 1900-х рр. XX ст. почали виділяти «фінансову економіку» (financial economics) – систему теоретико-прикладних знань в галузі фінансового інвестування, що поєднує різні за методологічними установками економічні напрями, які формують знання і практичні навички для прийняття фінансових рішень. Тобто можна констатувати, що сучасні концепції певних фінансових феноменів формуються за принципом співіснування різних терій і напрямів.

Додатковим фактором урізноманітнення методичного інструментарію без прив'язки до конкретної теоретичної бази стала зростаюча потреба у розробці нелінійної методології дослідження фінансових ринків. Це було пов'язано з розбіжністю між припущенням про нормальний розподіл цін на фінансові активи в межах базової «гіпотези ефективного ринку» (EMH), і даними про фактичний розподіл цін, який мав більш «товсті хвости», що доводило нелінійний стохастичний характер процесу зміни цін. В результаті сформувалась група «комплексних» теорій, що базуються на міждисциплінарному підході. Переважно мова йде про «імпорт» з природничих наук – екофізика, еволюційна економіка, нейроеконіміка.

У методології природничих наук за останні десятиріччя був досягнутий значний прогрес, зокрема у галузях фазових переходів, статистичної механіки, нелінійної динаміки та турбулентних процесів, невпорядкованих систем. В результаті «імпорту теорії» найбільш суттєвими внесками фізики в теорію фінансових ринків стало: опис стохастичних процесів змін цін на фінансові активи (форма розподілу цінових змін, часової пам'яті, статистичних якостей високих порядків); побудова теоретичної моделі, яка відображає основні якості стохастичної динаміки цін фінансових активів (позитивний ексцес, товсті хвости негаусовсколго розподілу цінових різниць); методика оцінки похідних фінансових інструментів, коли окремі припущення моделі Блека-Шоулза послаблені; дослідження характеру таких процесів на фінансовому ринку як турбулентність.

Паралельно відбувається трафік у фінансову науку методології соціальної психології. Гіпотеза когерентного ринку (CMH), сформульована Т. Ваге.[6], базується на нелінійній статистичній моделі з теорії соціальної імітації Е.Каллена і Д.Шапіро[7]. В основі цієї теорії лежить аналогія між поведінкою людей в соціальних групах і характером руху молекул металу під впливом електромагнітного поля, що була запозичена з фізики. Параметрами, що визначають характер динаміки фінансового ринку виступають:  $k$  (degree of crowd behavior)<sup>11</sup>,  $h$  (fundamental bias)<sup>12</sup>,  $n$  (number of degrees of freedom)<sup>13</sup>.

<sup>11</sup> Характеризує ступінь узгодженості дій ринкових суб'єктів, значення якого змінюється в межах [1,8; 2,2]. Коли  $k = 1,8$ , – це відповідає критеріям гіпотези ефективного ринку. Значення параметру  $k$  вищі за 1,8 означають «поляризацію» дій суб'єктів ринку.  $k = 2,2$  означає максимальну узгодженість дій суб'єктів – «режим натовпу»

<sup>12</sup> Визначає характер впливу зовнішніх параметрів на фінансовий ринок. Значення  $h$  в інтервалі [-0,02; 0] означає наявність факторів, вплив яких негативно діє на ціни фінансових активів



Т.Ваге оцінив умовний очікуваний дохід і його стандартне відхилення за різних комбінацій значень  $k$  і  $h$ : (а) в умовах, коли суб'єкти діють на ринку незалежно ( $k = 1,8$ ), за будь якого (сприятливого чи не сприятливого) характеру зовнішніх обставин ( $h \in [-0,02; +0,02]$ ) зміни доходності на фондовому ринку мають випадковий характер, що відповідає умовам гіпотези ефективного ринку (ЕМН); (б) при значеннях  $k \geq 2,0$  «раціональний індивід» поступається на фондовому ринку «колективній свідомості». Якщо при цьому фундаментальні фактори нейтральні, фондовий ринок перебуває в стані постійного хаотичного руху під впливом будь-яких незначних подій, а якщо  $k = 2$  – тренди на ринку зберігаються до тих пір, поки не з'явиться нова інформація; коли  $k = 2,2$  проявлення фундаментальних умов породжує ситуацію когерентного ринку.

СМН не підтверджена достатньо емпіричними даними та існують методичні проблеми при оцінці управляючих параметрів моделі, проте з методологічної точки зору, вона може вважатися однією з найбільш адекватних природі фінансового ринку: модель не настільки чутлива до базових передумов як математично-ймовірнісні моделі, і передбачає можливість існування різних типів функцій розподілу ймовірності цін фінансового ринку залежно від фундаментальних, психологічних факторів (рис. 2).

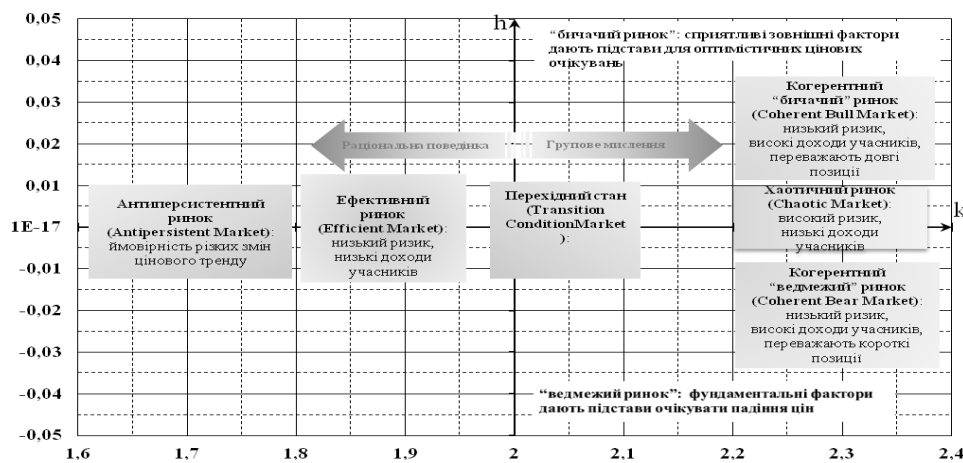


Рис. 2. Основні стани фінансового ринку відповідно СМН (складено на основі [6, 40])

Проведений огляд сучасних тенденцій розвитку теорії фінансових ринків дозволяє виокремити основні тренди розвитку сучасної теорії фінансових ринків:

1. Тяжіння до вирішення конкретних проблем з фінансової практики переважно не за рахунок системності, а за рахунок комплексності. Розвиток системного підходу здійснюється через поглиблення в межах однієї науки теоретичного і методологічного рівнів пізнання. Комплексність передбачає різносторонність, широту охопту пізнання феномену, характеризується прагненням до синтезу на базі різних дисциплін.

Сучасні дослідники, що спеціалізуються на фінансових ринках, нечасто виходять на рівень макроекономічних узагальнень. Як правило, вони представляють ґрунтовні теоретичні дослідження проблем, пов'язаних з конкретними фактами фінансової практики у яких слабкість теоретичного обґрунтування компенсується різноманітністю інструментарію дослідження. Слабкість теоретичного фундаменту виявляється у декількох аспектах: базові аксіоми теорії фінансових ринків скоріше дозволяють зрозуміти “недосконалість” фінансового ринку, що свідчить про неповноту вихідних моделей.; результати застосування гіпотез залежать від зовнішніх умов, і вимагають постійного “апгрейду” первинних моделей, та генерування їх численних версій.

2. Після років математизації теорії фінансових ринків, склався складний математичний апарат, значна увага приділяється і тестуванню моделей, що створює ілюзію наближення точності результатів фінансової теорії до точних наук – математики, фізики. Вагомі застереження щодо використання математичних методів при аналізі економічних процесів робили Дж.М.Кейнс (широко відомий його «суперечка про метод» з Я.Тінбергеном), статис-

<sup>13</sup> Кількість учасників ринку (ступенів свободи), що приймається рівною 186 (кількість промислових груп).



тична школа У.К.Мітчела, австрійська школа. Водночас, наразі не існує форми організації наукового знання, що принципово відрізнялось би від тієї, яка використовується в природничих науках. Тому важливо, визнаючи необхідність дотримання загально визначених критеріїв науковості, сформулювати збалансоване відношення та адекватні очікування від результатів наукових досліджень фінансових ринків на рівні окремих суб'єктів і суспільства в цілому.

Зазначене вище не слід розуміти як ігнорування існуючих проблем у методології та обмеженості методів дослідження фінансових ринків. Базові концепції фінансових ринків, що базується на припущеннях статичності ринку і суб'єктів, лінійності процесів, що протікають в фінансовому середовищі не відповідають практиці функціонування сучасних фінансових ринків, а математичний апарат, що базується на нормальному розподілі, стандартному відхиленні, дисперсії, лінійних детермінованих і факторних моделях не адекватний в умовах зовнішнього середовища, що швидко змінюється. Це вимагає запровадження у дослідження фінансових ринків методології, що базується на знань нових між-дисциплінарних наук і теорій і пропонує більш ефективний інструментарій дослідження нерівноважних станів ринків, незбалансованості попиту і пропозиції, дає можливість прогнозування та виявлення трендів у само організованих фінансових системах.

Але подібні «колаборації» вимагають формування системного теоретичного розуміння внутрішнього змісту процесів, які формалізуються. Найбільш очевидно це буде відбуватися на основі консенсусу між теоріями мейнстріму і ортодоксальними напрямками. Неортодоксальні теорії дозволяють створювати більш соціально- та психологічно обгрунтовану реконструкцію поведінки на фінансових ринках, дозволяють аналізувати фінансові ринки за різних рівней складності. Наразі рух відбувається в обох напрямках: традиційна економіка «пом'якшує» вихідні припущення щодо раціональності індивідів, загальної рівноваги, а ортодоксальні теорії прагнуть не стільки опонувати, скільки доповнювати та розширювати методологію мейнстріму.

### Література:

1. Simon H.A. Rationality as process and as Product of Thought // American Economic Review. – May 1978. – v. 68, no. 2. – P. 1-16
2. Colander D. The Death of Neoclassical Economies // Journal of the History of Economic Thought. – 22(2). – 2000. – P. 127-144
3. Фридмен, М. Количественная теория денег / М. Фридмен. - М.: Эльф пресс, 1996. - 131 с.
4. Laibson D., Friedman B. Economic Implications of Extraordinary Movements in Stock Prices (1989); Rabin M. A Perspective on Psychology and Economics (2002)
5. Mearman A. What is this thing called 'heterodox economics'? Bristol Business School Draft of March 2010 // <http://www.hetecon.net/documents/ConferencePapers/2010Non-Refereed/Mearman.pdf>
6. T.Vaga The Coherent Market Hypothesis // Financial Analysts Journal. – Vol.46, No. 6 (Nov.-Dec.). – 1990. – P. 36-49
7. E.Callen, D.Shapero. A Theory of Social Imitation // Physics Today. – No.7 – 1974

**Любка Е.В.**, канд. экон. наук, доцент, докторант кафедры финансов Киевского национального университета имени Тараса Шевченко МОН Украины

**Формирование современной теории финансовых рынков: основные проблемы и направления развития.** Статья посвящена критическому анализу методологических основ современной теории финансовых рынков. Осуществлена периодизация процесса формирования теоретических концепций, лежащих в основе современной теории финансовых рынков. Приводятся аргументы, свидетельствующие о несоответствии ее фундаментальных положений практике функционирования финансовых рынков и ограниченности методов, снижающих познавательную способность и возможности практического применения. Определены тренды развития современной теории финансовых рынков и очерчен круг теоретико-методологических проблем, связанных с противостоянием комплексного и системного подходов.

**Ключевые слова:** финансовые рынки, экономический мейнстрим, ортодоксальные теории, гипотеза эффективного рынка, гипотеза когерентного рынка, эконофизики, финансовая экономика.

**Lyubkina E.V.**, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, doctoral candidate, Department of Finance, Taras Shevchenko National University of Kyiv, MES

**The formation of the contemporary theory of financial markets: main issues and directions of the development.** The article is devoted to the critical analysis of the methodological basis of the contemporary theory of financial markets. The periodization of the formation of the theoretical concepts that underlie in the modern theory of financial markets is carried out by the author. The author gives arguments indicating the inconsistency of fundamental provisions of this theory to the practice of financial markets functioning as well as the limitations of methods of reducing cognitive ability and practical application. The trends of the development of the contemporary theory of financial markets are defined and the scope of the theoretical and methodological problems associated with the confrontation between comprehensive and systematic approach is determined.

**Key words:** financial markets, mainstream economics, heterodox economics, efficient market hypothesis, coherent market hypothesis, econophysics, financial economics.



УДК 330.831.8(436)(045)

Нестеренко О.П.,

канд. екон. наук, доцент, докторант кафедри економічної теорії  
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

### *Неоліберальна концепція соціальної справедливості*

У статті доведено, що концепція соціальної справедливості австрійського неолібералізму тяжіє до класичних ліберальних поглядів, виявляє жорстке критичне ставлення до інтервенціоністських теорій. Підкреслена надзвичайна важливість неоліберального тлумачення справедливості в контексті розбудови ринкового порядку та захисту першорядних індивідуальних економічних прав і свобод. Виявлено критичний підхід австрійських неолібералів до пануючої концепції «розподільної» справедливості.

**Ключові слова:** австрійський неолібералізм, концепція соціальної справедливості, розподільна справедливість

Мета досягнення соціальної справедливості передбачає пропагування високих ідеалів, вказування на існування тяжких вад існуючого соціального порядку, що потребують термінового виправлення. «Соціальний» – цей прикметник втілює найкращі асоціації, його застосування з іменниками робить значно привабливішими їх зміст [10, гл. 7]. Соціальний – це той, що має приналежність до суспільства, характеризує його структуру або діяльність. Інколи термін «соціальний» використовується для того, щоб відокремити домінуючі уявлення про певні явища від поглядів окремих осіб і груп. Відносно суспільства в цілому або інтересів усіх його членів визначення «соціальний» поступово набуло переважаючого значення морального схвалення.

В економічній науці та державній політиці «соціальне питання» набуло актуальності в останній третині XIX століття, і супроводжувалося вимогою визнати відповідальність вищих класів за добробут численних верств найманих працівників і бідняків, інтересами яких постійно нехтували. Саме тоді «соціальна політика» (Sozialpolitik), реалізована німецьким катедер-соціалізмом, стала турботою прогресивної громадськості, а згодом і доповненням до традиційних напрямів державного впливу. Наступний сплеск інтересу до соціальних питань – в контексті небаченого зростання безробіття і втрати засобів до існування – припав на 1930-ті роки з відомих історичних причин. У післявоєнний період почастішали спроби ширше аргументувати концепцію соціальної справедливості, акцентувавши увагу на егалітарних міркуваннях. Характерне для цього періоду постійне розширення політики добробуту призвело до «атрофії» стимулів ринкової системи і вичерпання ресурсної бази, поширення серед населення тенденцій до утриманства і соціальної апатії.

Мета статті – з'ясування змісту, аргументації і ключових відмінностей неоліберального тлумачення соціальної справедливості на джерельній базі австрійського неолібералізму, залучення одержаних висновків до розбудови концептуальних засад трансформації соціально-економічного порядку. Оскільки проблеми соціальної справедливості не набули першочергового значення в австрійському неолібералізмі (хоча видаються нам доволі значущими), коло їх дослідників і дотепер залишається вузьким: це, зокрема: Т. Емар, Р. Капелюшніков, Р. Кубедду, Р. Клей, Р. Нозік, Дж. Ролз, Е. Шенд.

Австрійський неолібералізм розглядає суспільство в традиціях методологічного індивідуалізму, як впорядковану структуру індивідуальних дій, що існує завдяки дотриманню його членами певних абстрактних правил, а не як безпосереднього суб'єкта ринкових процесів. Індивіди ж, переслідуючи власні інтереси і дотримуючись правил, сприяють задоволенню інтересів інших, не сподіваючись в цілому на екзогенне коригування виробництва і розподілу. Такий порядок передбачає згоду з результатами і наслідками ринкового розподілу (навіть коли вони видаються несправедливими) і відмову від застосування насилля задля забезпечення собі або третім особам певного рівня доходу.



Збереження або зростання поточного рівня доходу залежить від безперервної адаптації всієї соціально-економічної структури до нових і непередбачуваних обставин, які змінюють, збільшуючи або зменшуючи, внесок окремих груп у задоволення потреб усіх інших. Тому намагання закріпити право на рівну частку у зростанні доходів, вимоги збереження абсолютного чи відносного матеріального рівня, «еквівалентного доходу» тощо варто визнати несправедливими [12]. Висувати такі вимоги, на думку неолібералів, мають можливість тільки впливові, добре організовані групи, фактично унеможливаючи покращення становища іншими, менш чисельними, менш організованими, менш впливовими групами. Заходи, здійснювані в ім'я соціальної справедливості, нерідко є антисоціальними, антисуспільними, що воліють поставити групові інтереси над загальними (суспільними). Тому зазвичай «соціальними проблемами» в сучасному світі стають масові вимоги організованих груп щодо захисту свого звичного становища, глибоко вкорінених інтересів, які, як правило, суперечать суспільним інтересам.

Австрійські неоліберали небезпідставно вважають, що загальноприйняттого визначення соціальної справедливості не існує, хоча окремими дослідниками здійснено спробу ґрунтовного аналізу проблеми [7; 8]. Справедливість як поняття втратило індивідуалістичний зміст, почало характеризувати не індивіда та його дії, а певний спосіб організації суспільного життя, не переймаючись засобами, що ведуть до такого стану речей [1]. Загальне переконання про зрозумілий зміст соціальної справедливості не доводить його обґрунтованості та осмисленості. Окрім того, через це поняття розкривається проблема еволюційної або ж нееволюційної природи окремих «соціальних» категорій: «...«соціальна справедливість» в сучасному вжитку не є «соціальною» в тому ж сенсі, що й «соціальні норми», тобто щось, що розвинулося з практики індивідуальних дій в ході соціальної еволюції; вона не є продуктом суспільства або суспільного процесу, а являє собою концепцію, що нав'язувалась суспільству» [11, с.247]. Підкреслюючи екзогенний (відносно ринку) характер домагань справедливості, наголошується на неприпустимості отождолення «соціальної» справедливості з істинними соціальними категоріями, що мають еволюційну природу.

Концепція справедливості завжди і всюди віддзеркалює дилему забезпечення «рівності можливостей» або «рівності результатів». Ліберали є поборниками рівності людей перед законом, тоді як соціалісти й інтервенціоністи – декларують рівність у споживанні (доходах). Неоліберальна теорія ґрунтується на прагненні наблизити економічну систему до забезпечення індивідам рівних початкових умов – вимога рівності можливостей була одним із центральних пунктів класичного лібералізму [14]. Що ж до реальної політики, то неоліберали вказують, що вона неспроможна забезпечити навіть дійсну рівність можливостей для осіб, що володіють однаковими здібностями, не говорячи вже про індивідів із різними здібностями і навичками.

Безперечно, ринковий механізм розподілу може видаватися несправедливим, проте він не є наперед задуманим і спланованим, а ринкові інституції існують завдяки тому, що перманентно дозволяють покращувати перспективи задоволення життєвих потреб всіма учасниками ринку. За визначенням Л. фон Мізеса, «кінцевим критерієм справедливості є сприяння збереженню суспільного співробітництва» [4, с. 46] – а не перерозподіл і рівність, як вказують інтервенціоністи. Вимоги справедливості найчастіше пов'язані з прагненням одержати відшкодування за втрату звичного становища або неприємну роботу. До найбільшого втручання у ринковий порядок зазвичай призвели судження про «соціальну несправедливість», що базувалися на ідеї захисту людей від «незаслуженої» втрати звичного матеріального становища. Так, вважається вкрай несправедливим обманювати законні сподівання на набуття багатства або переконання в тому, що матеріальному становищу індивідів не буде завдано несподіваних втрат. Невиправдані очікування або винагорода, що не відповідає затраченим зусиллям, розглядаються як несправедливість [11, с. 260-263].

Неоліберальний підхід відкидає таке тлумачення несправедливості, вказуючи, що «...часте повторення таких незаслужених ударів долі, що зачіпають інтереси окремих груп, є невіддільним елементом ринкового механізму...: саме так діє кібернетичний принцип негативного зворотного зв'язку задля підтримання ринкового порядку» [11, с. 262]. Еволюційний процес безперервної адаптації до мінливих обставин і безмежного числа різноманітних фактів, що забезпечує збереження досягнутого суспільством рівня добробуту, неминуче і жорстко вказує окремим індивідам на невірність сфери застосування їх



зусиль. Таке «очищення» від невірних рішень і дій забезпечує подальший економічний і соціальний поступ суспільства.

Поняття справедливості невіддільне від поняття рівності – вимога матеріальної рівності зазвичай ґрунтується на переконанні, що існуюча нерівність є результатом чийогось свідомого рішення. Це переконання є помилковим щодо ідеального ринкового порядку [13], але урядові заходи, спрямовані на досягнення соціальної справедливості у «змішаних» економіках, існуючих сьогодні в більшості країн, дедалі більше провокують нерівність. З чого випливає таке твердження?

Для того, щоб гарантувати однакове матеріальне становище і компенсувати всі форми нерівності індивідам, які суттєво відрізняються один від одного вміннями, знаннями, інтелектуальним і творчим потенціалом, завзяттям тощо, уряду доведеться поводитися з ними по-різному (!). З іншого боку, сувора рівність у наданні урядом благ неминуче призведе до нерівності матеріального становища. І знову виникає дилема щодо того, що повинно стати критерієм такої політики – рівність обсягу наданих послуг чи рівність результату, тобто «нового» рівня матеріального становища? [11, с. 248-253]. Більш категорично висловлюється Л. фон Мізес: нерівність доходів і багатства притаманна ринковій економіці, а «люди, що вимагають рівності, завжди мали на увазі зростання своєї власної купівельної спроможності» [5, с.788].

Зазначимо, що маніпулювання ідеєю соціальної справедливості відбувалося від часів її виникнення. Ідея соціальної справедливості стрімко завойовувала право бути реалізованою – для кожного, хто вважав себе обділеним та знедоленим, вона вибудовувала можливість втілення омріяного бажання – одержати більше, ніж докласти зусиль. Прагнення перерозподілу на свою користь тяжіло передусім не над окремими індивідами, а над їх групами. «Попит» на соціальну справедливість задовольняє діяльність уряду, яка реалізує зобов'язання щодо забезпечення певних колективних потреб. Вона не обмежується дотриманням визначених принципів згідно з єдиними правилами. В сучасних умовах всі без винятку уряди забезпечують надання колективних благ, проте деякі з них обмежуються контролем за виконанням встановлених правил, тоді як інші інтенсивно намагаються забезпечити індивідам менш нерівне матеріальне становище.

Припустимо, що сфера розподілу підпорядкована принципам справедливості і рівності (так, як їх суб'єктивно трактують можновладці). Але у сфері виробництва урядовим органам все ж доведеться керуватися міркуваннями доцільності та ефективності. Реалізація виробничих завдань на основі безальтернативних рішень влади витіснить вільну взаємодію індивідів в безособовому ринковому процесі. Тому найтяжчий наслідок культивування єдиних правил у сфері розподілу – те, що винагорода втрапить свою спрямовуючу функцію, яку мала в ринковому порядку. Винагорода індивіда перестає бути вказівкою на те, куди потрібно спрямувати зусилля, де вони найбільше потрібні, оскільки величина винагороди відповідає не цінності послуг, наданих індивідом, а його моральній гідності або заслугам, як їх визначають і оцінюють зовнішні спостерігачі. Ф. фон Хайек зазначав: «...для ринкового порядку роль окремих цін або заробітної плати, а, отже, і доходів окремих груп і індивідумів полягає, передусім, не у впливі цін на тих, хто їх отримує, а у їх впливі на тих, для кого вони слугають сигналом про зміну напрямку їх зусиль. Їх функція не стільки винагородити людей за те, що вони вже зробили, скільки повідомити їм, що слід зробити в подальшому в своїх власних і в загальних інтересах» [11, с.240].

Пануюча концепція соціальної справедливості закономірно критикується австрійськими неолібералами, зокрема в контексті перенесення законів взаємодії індивідів на закони суспільної взаємодії: «...концепції справедливості, розвинені у зв'язку з поведінкою індивідів по відношенню один до одного, люди одразу ж застосували до сукупних наслідків дій багатьох людей і навіть до наслідків ненавмисних і непередбачуваних. «Соціальна» справедливість (іноді говорять про «економічну» справедливість) перетворилася на обов'язкову характеристику «вчинків» суспільства або «поводження» суспільства з окремими особами та групами» [11, с.231-232].

Сучасний зміст терміна «соціальна справедливість» відповідає змісту поняття «розподільна справедливість», використання якого поширилося ще від часів публікації праць Дж.С.Мілля. Англійський класик навіть вказував на необхідність спрямування діяльності громадян та функціонування інститутів до «вищого абстрактного принципу соціальної і розподільної справедливості», який полягав у тому, що суспільство повинно однаково чинити з усіма, чийі заслуги перед суспільством однакові [6, с.187-188]. З того часу соціальна





справедливість почала асоціюватися переважно із тим, як суспільство винагороджує окремих осіб або групи відповідно до їхніх «заслуг».

Апелювання Ф.фон Хайека до такого підходу охоплює кілька взаємопов'язаних аспектів. По-перше, такого роду розуміння соціальної справедливості є безпосереднім наслідком неправомірного перенесення моральних установок (починаючи від біблійних заповідей до сучасних неписаних кодексів і правил поведінки), створюваних людьми для обмеження особистих вчинків, на безособові, самовпорядковувані, зокрема ринкові процеси. По-друге, вимога соціальної справедливості звернена не до окремого індивіда, а до суспільства, яке не здатне діяти цілеспрямовано (на відміну, наприклад, від чиновницького апарату управління). Тому на практиці прагнення соціальної справедливості перетворилося на вимогу до індивідів організуватися так, щоб стало можливим перерозподіляти певну частку суспільного продукту на користь окремих осіб чи груп. По-третє, ким, коли, за яких умов і на яких принципах встановлюється певна, що вважається справедливою структура розподілу, чи є вона незмінною впродовж тривалих періодів, чи потребує постійного перегляду і корекції, ким і на користь кого? І, наостанок, така концепція відволікає від усвідомлення ідеї справедливості, призводячи до справжнього соціалізму. Відмінність полягає в тому, що радянський соціалізм ґрунтувався на усупільненні (фактично одержавленні) засобів виробництва як передумові справедливого розподілу, а соціалізація країн Заходу досягається переважно за допомогою оподаткування і фінансування надання широкого кола урядових послуг, хоча й одержавлення певних сфер також має місце.

Концепція соціальної справедливості дієво використовується економістами і, найбільше, політиками для здобуття значного кола прихильників і підтримки обстоюваних ними особливих заходів. Вимоги окремих груп щодо покращення власного становища зазвичай набувають форми вимог щодо додержання соціальної справедливості: «...концепція «соціального» поступово трансформувалася у твердження, що «суспільство» повинно взяти на себе відповідальність за матеріальне становище всіх своїх членів і гарантувати кожному отримання «належного». Вона передбачала, що суспільні процеси слід обдумано направляти до досягнення конкретних результатів і, персоніфікувавши суспільство, представила його як суб'єкта, наділеного самосвідомістю, здатного керуватися у своїх діях моральними принципами» [11, с. 247-248]. Чи здатні ці вимоги зробити суспільство більш справедливим, чи зменшили вони рівень соціального невдоволення – питання залишається відкритим.

Ліберальна концепція справедливості, успадкована і розвинута австрійським неолібералізмом, базується на правилі «усім стане краще, якщо...», розуміючи під цим не гарантоване забезпечення кожному індивіду кращого результату, а створення умов для реалізації вищих шансів для кожного індивіда. Відповідно, несправедливістю можна вважати будь-які спроби гарантування окремим особам або їх групам кращих початкових умов діяльності або кращих результатів функціонування.

Таким чином, поняття справедливості використовується прихильниками неолібералізму та інтервенціоністами відносно різних речей: інтервенціоністи перекладають відповідальність за встановлення справедливості на владу, яка, в свою чергу, розширює свої повноваження щодо керування справами індивідів. Натомість австрійський неолібералізм прагне встановлення суспільного порядку, що спрямовувався б принципами справедливої особистої поведінки [13]. Заміна індивідуальної, або комутативної, справедливості на справедливість «соціальну», або розподільну, означає руйнування особистої свободи.

*Висновки* Розкриття проблематики соціальної справедливості має фундаментальне значення для розуміння класичних ліберальних і сучасних неоліберальних теорій. Австрійський варіант неоліберальної концепції соціальної справедливості спрямований на упередження негативних наслідків тотального домінування ідеології держави суцільного добробуту, що особливо проявилось за часів стійкого переважання кейнсіанських підходів в теорії та політиці розвинених країн та масштабного післявоєнного поступу соціалістичної економіки.

Мотивація соціальної справедливості викликана переважно суб'єктивними відчуттями знедоленості, несправедливості, а об'єкт посиленої уваги і критики австрійських неолібералів – так звана «групова» мотивація здебільшого охоплює інтереси панівних груп і кланів. Австрійські теоретики наполягають на встановленні «справедливих» умов здійснення економічної діяльності та економічної поведінки індивідів, але в жодному разі не «програмування» результатів їх функціонування. Справедливість вимагає, щоб індивіди у своїх





навмисних діях, що зачіпають добробут інших, дотримувалися визначених однакових правил поведінки, це є одним з найбільших досягнень ліберального суспільства.

Подальшу рефлексію досліджуваної проблеми доцільно здійснювати не в площині «справедливо/несправедливо», а в термінах «за правилами/не за правилами» за умови чіткого встановлення останніх і побудови жорсткої системи примусу до їх виконання (т.зв. інфорсменту) з визначеною системою відповідальності за їх порушення. Серед подальших напрямів досліджень слід виділити питання узгодження концепту соціальної справедливості австрійського неолібералізму з сучасними практиками соціального партнерства на основі послаблення впливу ідеології максимальної соціальної орієнтованості економічної політики, що стане предметом наступних розвідок.

*Література:*

1. Жувенель Б. де. Этика перераспределения / Б. де Жувенель. М.: Институт национальной модели экономики, 1995.
2. Капелюшников Р. Расширенный порядок и пределы неоклассического мышления // Истоки: Экономика в контексте истории и культуры. – М., 2004. – С. 513-540.
3. Кубедду Р. Политическая философия австрийской школы: К. Менгер, Л. Мизес, Ф. Хайек [Пер. с англ. под ред. А. Куряева]. – М., Челябинск: ИРИСЭН, Мысль, Социум, 2008. – 406 с.
4. Мизес Л. фон. Теория и история: Интерпретация социально-экономической эволюции / Л. фон Мизес; пер. с англ. А. В. Куряева. – Челябинск: Социум, 2007. – xiii + 374 с.
5. Мизес Л. фон. Человеческая деятельность: трактат по экономической теории / пер. с 3-го испр. англ. изд. А.В. Куряева. – Челябинск: Социум, 2005. – 878 с.
6. Милль Дж. Ст. Утилитарианизм. О свободе / пер. с англ. А. Н. Неведомского. 3-е изд., СПб.: Изд. И.П. Перевозчикова, 1900.
7. Ролз Дж. Теория справедливости / Дж. Ролз. – Новосибирск: Изд-во Новосибирского ун-та, 1995. – 511 с.
8. Современный либерализм: Джон Ролз, Рональд Дворкин, Исая Берлин, Уил Кимлика, Майкл Дж. Сэндел, Джереми Уолдрон, Чарльз Тейлор. – М.: ДИК, 1998.
9. Теория либертарной справедливости Роберта Нозика [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/data/974/640/1219/04.pdf>
10. Хайек Ф.А. фон. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма [пер. с англ.] – М.: Изд-во "Новости" при участии изд-ва "Catallaxy", 1992. – 304 с.
11. Хайек Ф.А. фон. Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики [пер. с англ. Б.Пинскера и А.Кустарева под ред. А.Куряева]. – М.: ИРИСЭН, 2006. – 644 с.
12. Horwitz S. From The Sensory Order to the Liberal Order: Hayek's Non-Rationalist Liberalism // Review of Austrian Economics. - Vol. 13 (March). - 2000. – P. 23–40. Режим доступа: [http://www.gmu.edu/depts/rae/archives/VOL13\\_1\\_2000/horwitz.pdf](http://www.gmu.edu/depts/rae/archives/VOL13_1_2000/horwitz.pdf)
13. Kley R. Hayek's Social and Political Thought. – Oxford, Clarendon Press, 1994. – 248 p.
14. Shand A.H. Free Market Morality: The Political Economy of the Austrian School. N.Y., 1990.

**Нестеренко О.П.**, канд. экон. наук, доцент, докторант кафедры экономической теории Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

**Неолиберальная концепция социальной справедливости.** В статье доказано, что концепция социальной справедливости австрийского неоліберализма тяготеет к классическим либеральным взглядам, проявляет жесткое критическое отношение к интервенционистским теориям. Подчеркнута чрезвычайная важность неолиберального толкования справедливости в контексте формирования рыночного порядка и защиты первостепенных индивидуальных экономических прав и свобод. Обнаружен критический подход австрийских неолибералов к господствующей концепции «распределительной» справедливости.

**Ключевые слова:** австрийский неоліберализм, концепция социальной справедливости, распределительная справедливость

**Nesterenko O.P.**, Candidate of Economic Sciences, associate professor of Economic Faculty of Kyiv Taras Shevchenko National University

**Neoliberal concept of social justice.** In the article the tendency of similarity of the Austrian neoliberal concept of social justice and classic liberal opinions was proved. In addition, the keen criticism of interventionist theories by Austrian neoliberal concept of social justice was noticed. The vital importance of neoliberal interpretation of justice, within the context of market order development, as well as protection of the primary individual economic rights was highlighted. Austrian neoliberal marginal approach to the dominant concept of “distributive” justice was revealed.

**Key words:** Austrian neo-liberalism, the concept of social justice, distributive justice



УДК 502.13:639.2/.3](045)

**Сокол Л.М.,**

канд. екон. наук, асистент кафедри аграрного консалтингу та сервісу  
Національного університету біоресурсів і природокористування України.

**Мосіюк С.І.,**

канд. екон. наук, доцент кафедри аграрного консалтингу та сервісу  
Національного університету біоресурсів і природокористування України.

## *Аспекти екологічного управління у рибогосподарській діяльності*

*Розглянуто питання екологічного управління у рибогосподарській діяльності, промислового рибальства, аквакультури та охорони водних біоресурсів. Проаналізовано законодавчо-нормативну базу та методичне забезпечення екологічного управління у рибогосподарській сфері.*

*Наведено систему структурно-інституційного забезпечення державного управління у рибогосподарській діяльності. Запропоновано заходи удосконалення організаційно-економічних складових управління водокористуванням у рибогосподарській сфері.*

**Ключові слова:** екологічне управління, рибне господарство, промислове рибальство, аквакультура, водні біоресурси, навколишнє середовище.

Згідно з Законом України «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів», рибогосподарська діяльність – діяльність юридичних осіб і фізичних осіб-підприємців, пов'язана з вивченням водних біоресурсів, їх охороною, відтворенням, спеціальним використанням, переробкою, реалізацією тощо.

Зі зростанням об'ємів рибогосподарського виробництва зростає тиск на екологічну рівновагу водних ресурсів і біоресурсів та безпеку екосистем вцілому.

Питанням управління рибогосподарським водокористуванням, а також його екологічною складовою, присвятили праці так вітчизняні і закордонні науковці та дослідники: Н.М. Вдовенко [1], Г.Г. Матишов, Д.Г. Матишов, Е.Н. Пономрьова [2], М.С. Стасишен [6], І.І. Грициняк, М.В. Гринжевський, О.М. Третяк [7] та інші вчені.

*Мета дослідження.* Розкрити сутність напрямів екологічного управління в рибогосподарській діяльності, його законодавчо-нормативну базу та методичне забезпечення, а також розробити рекомендації щодо удосконалення управлінської інструментарію охорони водних об'єктів та водних біоресурсів.

*Виклад основного матеріалу.* Рибогосподарський водний об'єкт (його частина) є водним об'єктом (його частиною), що використовується або може використовуватися для цілей рибного господарства.

До рибогосподарських водних об'єктів загальнодержавного значення належать:

- внутрішні морські води і територіальне море (з лиманами та естуаріями), виключна (морська) економічна зона України;
- поверхневі води (озера, водосховища, річки, канали), що розташовані і використовуються на території більш як однієї області, а також їх притоки всіх порядків.

До рибогосподарських водних об'єктів (їх частин) місцевого значення належать водні об'єкти (озера, річки та їх притоки всіх порядків, водосховища), що розташовані і використовуються у межах однієї області та не належать до водних об'єктів загальнодержавного значення [5].

Об'єми рибогосподарського виробництва у внутрішніх водоймах та морській економічній зоні України за 2000-2010 роки зросли відповідно на 0,4 та 22,3 відсотки (таблиця 1).



Таблиця 1

**Виллов риби та добування інших водних живих ресурсів  
за видами водоймищ та суб'єктами господарювання, тонн**

Показники	Роки							2010 р. до 2000р,%
	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	
<b>Виллов риби та добування інших водних живих ресурсів – усього</b>	<b>350087</b>	<b>265585</b>	<b>228840</b>	<b>213669</b>	<b>244527</b>	<b>256853</b>	<b>218681</b>	<b>62,5</b>
У внутрішніх водоймах	38210	37396	36701	43207	41229	38364	38364	100,4
У виключній (морській) економічній зоні України	56990	61176	46799	46909	55037	67314	69725	122,3
У виключних (морських) економічних зонах інших держав	175033	149622	122374	123553	140705	147338	110592	63,2
У відкритій частині Світового океану	79854	17391	22966	--	7556	--	--	--

*Розраховано за даними Державної служби статистики України.*

За даними Всесвітнього фонду дикої природи (WWF) сектор ринку зі штучного вирощування риби росте шаленими темпами – на 20 % в рік, відповідно кожна друга рибина на нашому столі – з ферми.

У внутрішніх прісноводних рибогосподарських водоймах України протягом 2011 року збільшено випуск продукції аквакультури, обсяг якої склав 24,6 тис. тонн. Також необхідно враховувати, що доволі значна частка господарств та приватних підприємців, які займаються рибогосподарською діяльністю, не звітують у статистичні органи і можна припустити, що не враховується щороку від 20 до 40 тис. т товарної риби [3].

Негативний вплив на екологічну рівновагу довкілля рибогосподарського виробництва визначається такими основними проблемами: наявність збитків, завданих рибному господарству внаслідок порушень правил рибальства та охорони водних біоресурсів; виробничі відходи завдають шкоди морській екології; будівництво ферм руйнує життєве середовище певних видів рослин і тварин; зменшення доступу до води місцевого населення через масове вирощування риби на фермах тощо.

Як зазначає Н.М. Вдовенко, виробництво продукції аквакультури супроводжується необхідністю екологічного управління на всіх стадіях виробничого процесу, що, в свою чергу, впливає на якість та безпеку продукції: забезпечення епізоотичного та гідротоксикологічного добробуту рибогосподарських підприємств; контроль забруднення водойм неочищеними промисловими, побутовими та сільськогосподарськими стоками; забезпечення належних умов зберігання, переробки та транспортування рибної продукції; мікробіологічний контроль водойм та якість кормів; використання лікарських препаратів та інше [1].

Правові засади щодо охорони водних біоресурсів та державного контролю у галузі рибного господарства регламентуються відповідною нормативно-законодавчою базою: Законами України «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів», «Про аквакультуру», «Про тваринний світ», «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про ліцензування певних видів господарської діяльності», «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» та іншими нормативно-правовими актами.

Розмір екологічних платежів у сфері охорони водних біоресурсів та водних об'єктів визначаються Постановами Кабінету Міністрів України:

- «Про розмір компенсації за незаконне добування, знищення або пошкодження видів



- тваринного і рослинного світу, занесених до Червоної книги України, а також за знищення чи погіршення середовища їх перебування (зростання)» від 7.11.2012 р. № 1030;
- «Про затвердження такс для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок незаконного добування (збирання) або знищення цінних видів водних біоресурсів» від 21.11.2011 р. № 1209;
  - «Про затвердження переліку видів діяльності, що належать до природоохоронних заходів» від 17.09.1996 р. № 1147.

Екологічні збитки, заподіяні рибному господарству розраховуються за затвердженими методиками: Наказ Мінагрополітики України, Мінприроди України «Про затвердження Методики розрахунку збитків, заподіяних рибному господарству внаслідок порушень правил рибальства та охорони водних живих ресурсів» від 12.07.2004 р. № 248/273, а також Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України «Про затвердження Методики розрахунку збитків, заподіяних рибному господарству внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища» від 18.05.1995 р. № 36.

Екологічне управління у рибогосподарській діяльності передбачає контроль якості води, а саме екологічних нормативів якості водогосподарських водних об'єктів – поєднання хімічного і біологічного складу та фізичних властивостей води, яке зумовлює її придатність для використання у рибництві.

Порівняльна таблиця нормативів якості вод водойм рибогосподарського призначення в Україні та в Європейському Союзі має певні відмінності (таблиця 2).

Таблиця 2

**Відмінні значення нормативів якості вод водойм рибогосподарського призначення в Україні та ЄС**

Показник	Нормативи якості вод рибогосподарського призначення				
	Україна	ЄС			
		Лососеві		Карпові	
		G	I	G	I
Температура води, °С	28	-	21,5 10	-	28 10
Завислі речовини, мг/дм <sup>3</sup>	20	≤ 25	-	≤ 25	-
Водневий показник, рН	6,5 – 8,5	6,0 – 9,0	-	6,0 – 9,0	-
Розчинений кисень, мгО <sub>2</sub> /дм <sup>3</sup>	> 6,0	50% > 9 100% > 7	50% > 9 > 6,0	50% > 8 100% > 7	50% > 7 > 4
БСК <sub>5</sub> , мгО <sub>2</sub> /дм <sup>3</sup>	2	≤ 3	-	≤ 6	-
Азот загальний амонійний, мг N/дм <sup>3</sup>	0,05	≤ 0,04	≤ 1	≤ 0,2	≤ 1
Азот амонійний, мг N/дм <sup>3</sup>	0,39	≤ 0,005	≤ 0,025	≤ 0,005	≤ 0,025
Азот амонійний, мг NH <sub>4</sub> /дм <sup>3</sup>	0,5	0,8		0,8	
Азот нітратний, мг N/дм <sup>3</sup>	0,02	≤ 0,01	-	≤ 0,03	-
Азот загальний, мг N/дм <sup>3</sup>	1,0	≤ 0,04	≤ 1,0	≤ 0,2	≤ 1,0
Фосфати, мг P/дм <sup>3</sup>	0,2	0,2	-	0,4	-
Мідь, мкг Cu/дм <sup>3</sup>	1,0	< 0,4 11,2	-	< 0,4 11,2	-
Цинк, мкг Zn/дм <sup>3</sup>	10	≤ 500	300	≤ 2000	1000

Складено за джерелом [4].

Вода рибогосподарського призначення вимагає для більшості неорганічних та органічних речовин жорсткіших гранично допустимих концентрацій. Хоча показники вмісту азоту амонійного, купруму і цинку в Україні значно менші. Особливою відмінністю серед стандартів якості поверхневих вод рибогосподарського призначення України та держав ЄС є поділ відповідно до видового класу риб (лососеві, карпові тощо).

Аналіз існуючої системи екологічного управління рибогосподарським водокористуванням дозволив виявити ряд недоліків: відсутність чіткої науково обґрунтованої концепції



стратегічного управління екологічно стійким сільськогосподарським природокористуванням; надмірна централізація управління природними ресурсами не дозволяє розвивати демократичні засади управління, забезпечити науково обґрунтоване розмежування прав, обов'язків і відповідальності суб'єктів управління, обмежує повноваження органів управління на місцях; система водного менеджменту є застарілою – передбачає управління за адміністративно-територіальним розподілом з окремими елементами басейнового підходу (змішаний режим управління).

Інституційно-структурна складова екологічного управління у рибогосподарській сфері є дуже розгалуженою та складною, що призводить до дублювання та розпорошеності управлінських функцій по всій ієрархічній вертикалі (рис. 1).

Важливими кроками удосконалення екологічного управління у рибогосподарській діяльності є першочергові організаційні заходи його забезпечення, що передбачають перерозподіл функцій і відповідальності державного управління за схемою «знизу-доверху», а також завершення реформування структурних змін у басейнових управліннях – доопрацювання плану створення басейнових рад, які б стали технічно і фінансово незалежними.

Екологізація рибного господарства України повинна здійснюватись з урахуванням пріоритетів сталого розвитку. Досягнення концептуальних завдань сталого сільськогосподарського та рибогосподарського природокористування зокрема, потребує поліпшення інституціонального забезпечення. Національна рада зі сталого розвитку при Кабінеті Міністрів України обмежена консультативно-дорадчими функціями. Тому, Положення про діяльність Національної ради запропоновано доповнити такими функціями як стратегічне планування та розробка концепції сталого розвитку, контроль реалізації державної політики щодо забезпечення сталого розвитку та раціонального природокористування, розробка індикаторів сталого розвитку. Науково-інформаційне забезпечення є важливою умовою ефективності прийняття управлінських рішень. Важлива роль належить створенню системи професійної підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації управлінських органів; створення освітніх програм, інформаційно-освітніх центрів із питань сталого розвитку та екологічного управління в рибогосподарській сфері; створення державних аналітично-інформаційних комплексів на підставі обліку водних об'єктів та водних біоресурсів, екологічного районування, водного кадастру; розвиток дорадчої діяльності тощо.

Питання створення збалансованої за повноваженнями, правами і відповідальністю законодавчої бази національної системи екологічного державного, виробничого та громадського управління може бути висвітлене у проекті Закону України «Про національну систему екологічного управління в Україні».

Недоліком сучасної системи екологічного управління в Україні є рекомендаційний характер дотримання державних стандартів серії ДСТУ ISO 14000 «Настанови з управління навколишнім середовищем».

Економічний механізм управління рибогосподарським сектором вимагає застосування інструментарію економічного стимулювання екологізації діяльності суб'єктів рибного господарства (податкові і кредитні пільги, виплати та відшкодування витрат та інше), а також посилення засобів обмежувального механізму у результаті порушення природоохоронного законодавства.

Розвиток фінансового забезпечення екоуправління неможливе без впровадження сучасних світових тенденцій: удосконалення системи плати за спеціальне використання водних ресурсів, збільшення відповідних коефіцієнтів індексації; впровадження грошової оцінки за економічною цінністю вод, їх кадастровою ціною; утворення ринку прав на забруднення природи, конкурсна торгівля ліцензіями; застосування фінансово-кредитного механізму природокористування; впровадження екологічного страхування, управління ризиками; формування цільових екологічних фондів, наповнення місцевих бюджетів.

*Висновки та перспективи подальших досліджень.* В Україні існує система екологічного управління рибогосподарською діяльністю, зокрема охороною водних об'єктів та водних біоресурсів, яка закріплена відповідною нормативно-законодавчою базою та має розгалужену структурно-інституційну підтримку. Поряд з тим, функціональний аналіз системи екоменеджменту рибогосподарського сектору дозволив виявити проблеми управління та окреслити основні заходи удосконалення організаційно-економічного управлінського механізму.

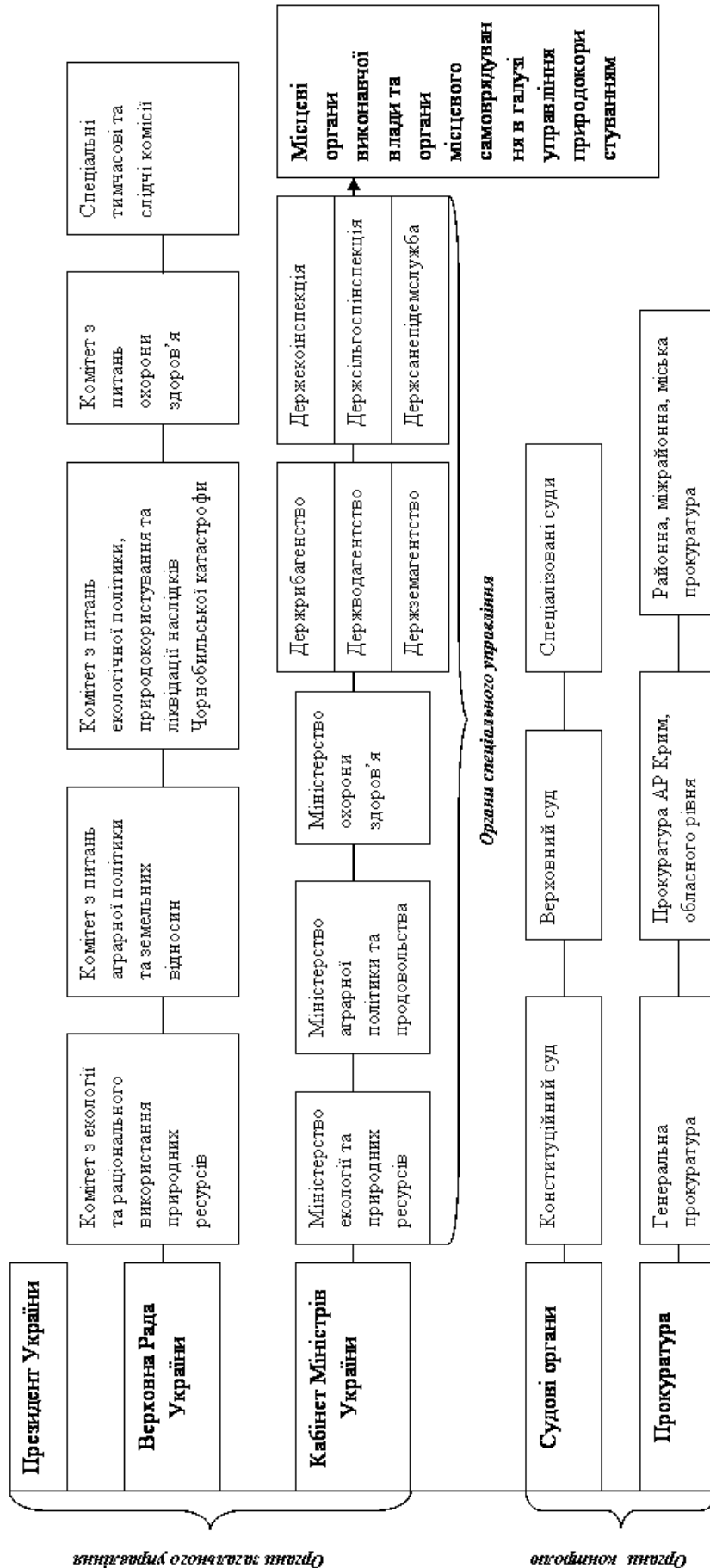


Рис. 1. Система державного екологічного управління у рибогосподарській сфері



Перспективою подальших досліджень можна вважати розвиток збалансованої системи екологічного управління рибогосподарською діяльністю та сталий розвиток рибогосподарського сектору.

### Література:

1. Вдовенко Н.М. Альтернативний підхід до забезпечення якості та безпеки екологічно чистої продукції аквакультури / Вдовенко Н.М. // Вісник Дніпропетровського університету: Серія «Економіка». – 2011. – Вип. 5(3). – С. 10-17.
2. Опыт выращивания осетровых рыб в условиях замкнутой системы водообеспечения для фермерских хозяйств / [Матишов Г.Г., Матишов Д.Г., Е.Н. Пономарьова та ін.]. – Ростов-на-Дону: Изд-во ЮНЦ РАН, 2006. – 72 с.
3. Показники вилову та вселення риби, інших водних біоресурсів підприємствами рибної галузі за 2011 рік. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://main.golovrubvod.kiev.ua/2011-07-27-09-19-23/2011-08-03-12-02-16/1438-2011.html>
4. Порівняльний аналіз нормативів якості поверхневих вод / Клименко М.О., Вознюк Н.М., Вербицька К.Ю. // «Наукові доповіді НУБП України» 2012–8 (30). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://nd.nubip.edu.ua/2012\\_1/12kmo.pdf](http://nd.nubip.edu.ua/2012_1/12kmo.pdf)
5. Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів. Закон України від 08 липня 2011 року N 3677-VI: Законодавство України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1146.937.4&nobreak=1>
6. Стасишен М.С. Екологозбалансований розвиток рибогосподарського комплексу України: монографія / М.С. Стасишен. – К.: РВПС України НАН України, 2010. – 323 с.
7. Фермерське рибництво: монографія / [І. Грициняк, М.В. Гринжевський, О.М. Третяк та ін.]. – К.: Герб, 2008. – 560 с.

**Сокол Л.М.**, канд. экон. наук, ассистент кафедры аграрного консалтинга и сервиса Национального университета биоресурсов и природопользования Украины, **Мосиюк С.И.**, канд. экон. наук, доцент кафедры аграрного консалтинга и сервиса Национального университета биоресурсов и природопользования Украины

**Аспекти екологічного управління в рибохозяйственной діяльності.** *Рассмотрены вопросы экологического управления в рибохозяйственной деятельности, промышленном рыболовстве, аквакультуре и охраны водных биоресурсов. Проанализированы законодательно-нормативная база и методическое обеспечение экологического управления в рибохозяйственной сфере.*

*Приведена система структурно-институционального обеспечения государственного управления в рибохозяйственной деятельности. Предложены меры совершенствования организационно-экономических составляющих управления водопользованием в рибохозяйственной сфере.*

**Ключевые слова:** *экологическое управление, рыбное хозяйство, промышленное рыболовство, аквакультура, водные биоресурсы, окружающая среда.*

**Sokol L.M.**, Candidate of Economics, Assistant of Extension Department of National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, **Mosiyuk S.I.**, Candidate of Economics, Associated Professor of Extension Department of National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

**The aspects of environmental management in fishing.** *The aspects of environmental management in fisheries activities, commercial fishing, aquaculture and protection of water biological resources are considered in the article. The legal and regulatory bases and the methodological support of environmental management in the fisheries sector are analysed.*

*The system of structural and institutional support for governmental management in fisheries activities is proposed. The improving measures of the organizational and economic components in water using management of fisheries sector are proposed.*

**Key words:** *environmental management, fisheries, commercial fisheries, aquaculture, aquatic biological resources, environment.*



УДК 658.114:338.439]:637(045)

Тітенко З.М.,

аспірант кафедри економіки підприємства  
Національного університету біоресурсів і природокористування України

### *Особливості формування та функціонування інтеграційних утворень в м'ясо-молочному скотарстві*

У статті розглянуто сутність виробничо-господарських взаємовідносин, доведено, що формування кластерних об'єднань сприятиме нарощенню обсягів виробництва продукції скотарства. Одним із типів сучасних інтеграційних моделей є кластерні моделі організації економічної діяльності. Тому автором розроблена концептуальна схема організації регіонального м'ясо-молочного кластера. Проведено аналіз індексів конвергенції виробництва молока та м'яса ВРХ в сільськогосподарських підприємствах Полтавської області.

**Ключові слова:** інтеграційні утворення, кластер, складові кластерних об'єднань, індекси конвергенції.

*Актуальність теми дослідження.* Негативні тенденції реформування аграрного сектору економіки особливо вплинули на стан тваринництва, що проявилось у катастрофічному зменшенні поголів'я тварин, особливо ВРХ, відповідно відбулося падіння обсягів виробництва тваринницької продукції та зниження рівня продуктивності праці. Однією з основних причиною занепаду галузі тваринництва є подрібнення майнових комплексів аграрних підприємств, що в багатьох випадках призвело до їх знищення та руйнування міжгосподарських зв'язків. Такі процеси обумовили втрату з одного боку гарантованого збуту, а з іншого – надійних постачальників сировини для переробних підприємств.

*Метою статті* – є аналіз умов формування та функціонування інтеграційних утворень з метою підвищення конкурентоспроможності продукції скотарства.

*Аналіз останніх досліджень.* Питання кластерної співпраці підприємств є предметом дослідження багатьох вітчизняних і закордонних вчених, зокрема: Войнаренка М.П., Ємельянова І.Ф., Кизима Н. А., Кропивка М. Ф., Мельника Д. С., Наумова О. Б., Саблука П.Т., Ульяненко О.В., Шевцової Г.З., Портера М., та інших. Однак питання, пов'язані з функціонуванням кластерних утворень в аграрному секторі, як напрямку підвищення конкурентоспроможності продукції скотарства, ще недостатньо досліджені і потребують подальшого вивчення.

*Виклад основного матеріалу.* Науковці сходяться в думці, що «в умовах сталого економіки, особливо після вступу країни до СОТ, дрібні та середні господарства з вирощування і відгодівлі тварин зможуть вижити й ефективно функціонувати, виробляючи конкурентоспроможну продукцію, тільки об'єднавшись між собою та іншими сільськогосподарськими та промисловими підприємствами в рамках горизонтальної або вертикальної інтеграції» [1, с.58]. Проте, на даний час така ситуація є нетиповою. Насправді, як стверджує І. Б. Яців, «особливістю конкурентних відносин в аграрному секторі економіки є доволі гостре протистояння між сільськогосподарськими товаровиробниками та їх партнерами із суміжних галузей АПК» [2, с.98]. В контексті цього Є. Гончаров також зазначає, що «... в Україні сформувалася інфраструктура аграрного ринку як ринку посередників, котрі на підприємницьких засадах забезпечують процес просування товарів на продуктових ринках. Як наслідок, початкові виробники отримують лише приблизно 25-30% виручки від кінцевої (роздрібною) ціни на вироблену ними продукцію, в той час як в країнах з розвиненим сільським господарством на їх частину припадає до 50-70% і більше» [3, с.36]. Непропорційний розподіл прибутку від реалізації кінцевої продукції між всіма учасниками виробничо-реалізаційного процесу разом із диспаритетом цін призводить до значного недоотримання коштів від реалізації продукції сільськогосподарськими товаровиробниками. Отже, виходячи із цього, науковці, пропонують вдосконалювати систему виробничо-господарських взаємовідносин та механізмів взаємодії між сільськогосподарсь-





кими виробниками, переробними підприємствами та суб'єктами інфраструктури ринку сільськогосподарської, а особливо тваринницької продукції.

Потреба в оптимізації обумовлена реальним станом ринку м'ясної та молочної продукції Полтавської області. Дослідження свідчить, що більшість елементів ринку гостро конкурують між собою, обмежуючи можливість формування доходів, що в найбільшій мірі стосується сільськогосподарських виробників. Бейдик Н.М. вбачає вирішення цієї ситуації у формуванні кластерів, створення яких дасть можливість повною мірою покращити теперішній стан Полтавської області щодо забезпеченості м'ясною та молочною продукцією. На користь такої пропозиції він обґрунтовує наявність сировинного, виробничого та наукового потенціалу в межах регіону [4, с. 76].

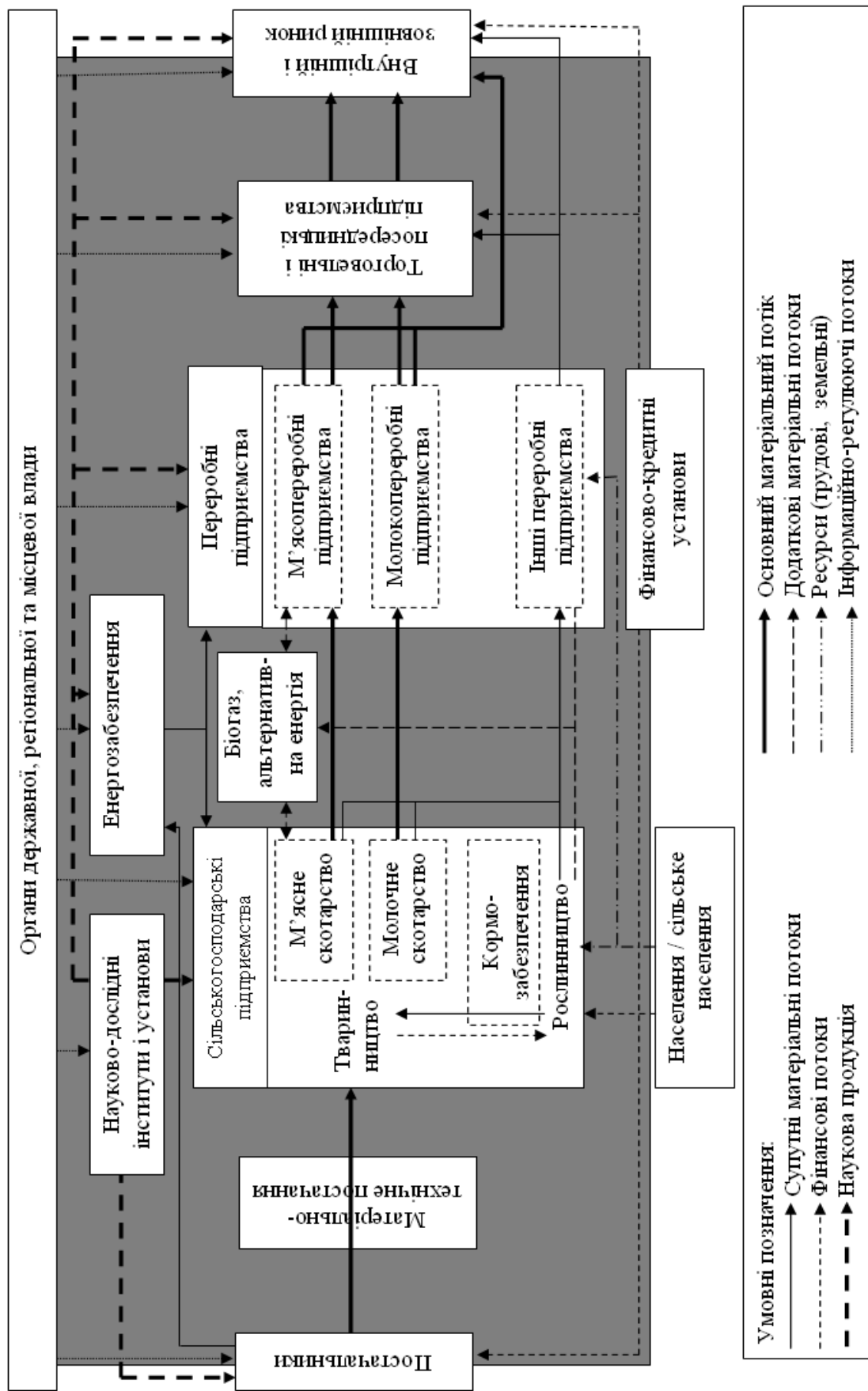
Полтавську область віднесено до регіонів із високим потенціалом створення аграрних кластерів широкого та вузького профілю у ядро яких входять сільськогосподарські підприємства. Крім того, дана область володіє достатнім потенціалом для формування спеціалізованих агропромислових кластерів, чому сприяють екологічна ситуація, рівень розвитку збутової мережі, стан агропромислового виробництва.

Стосовно суб'єктного наповнення кластера, передбачається входження до його складу технологічно пов'язаних підприємств, що забезпечують матеріально-технічне, енергетичне та ресурсне постачання, виробництво сировини та її переробку. Окрім цього, важливою умовою формування кластера є комплексність, що, в нашому випадку передбачає охоплення інших галузей сільськогосподарського виробництва, зокрема рослинництва, а також переробних підприємств іншого профілю. Спрямованість кластера на безвідходне виробництво обумовлює доцільність розвитку альтернативної енергетики, в першу чергу біогазової енергетики як найбільш раціонального механізму утилізації органічних відходів сільськогосподарського та промислового виробництва, побічними продуктами якого є органічні добрива і біогаз. Останній може бути використаний для опалювання тваринницьких приміщень або виробництва електроенергії.

Інноваційна спрямованість кластерів формується на основі тісної співпраці підприємств-членів кластерів із науково-дослідними установами. Роль таких установ, окрім розробки і впровадження технологічних нововведень часто зводиться до забезпечення координації інноваційної діяльності кластера, нівелювання різниці в розвитку тощо. Участь органів державної, регіональної та місцевої влади в роботі кластера обумовлена прагненням до забезпечення ефективного розвитку регіону.

Концептуальна схема організації м'ясо-молочного кластера в Полтавській області відображає рух матеріальних, інформаційних і фінансових потоків, які забезпечують ефективне функціонування кластера. Окрім основного матеріального потоку, який бере початок на стадії матеріально-технічного постачання, перетворюється у сировину для м'ясної і молочної промисловості, а також надходить на внутрішній та зовнішній ринок (напрямую або опосередковано) у вигляді готової м'ясної чи молочної продукції нами виділено супутні матеріальні потоки і додаткові матеріальні потоки. Перші передбачають альтернативне використання тваринницької та рослинницької продукції в переробній промисловості. Другі – включають в себе використання відходів або побічної продукції виробництва у господарських цілях кластера: гній – у якості органічного добрива, органічні відходи рослинництва і переробної промисловості – у якості сировини для виробництва біогазу або інших видів альтернативного палива (біоетанолу, біодизелю) тощо. За рахунок цього виникає економія коштів, що позитивно відображається на собівартості продукції (рис.1). Інші елементи кластера реалізують комплексну співпрацю із усіма партнерами, що передбачає підвищення сукупного виробничого потенціалу (наукова продукція використовується не лише сільськогосподарськими підприємствами, але й переробними підприємствами, постачальниками, торговельними посередниками тощо).

Основною метою створення кластера є нарощення обсягів виробництва, використовуючи можливості ефекту масштабу і вирівнювання показників продуктивності та ефективності підприємств – елементів кластера. Коефіцієнт варіації виробництва молока та м'яса врх має позитивну динаміку, тобто зменшується. При цьому, зменшення по молоку є значно суттєвішим, ніж по м'ясу врх. Аналогічні результати дають й Індeksi Тейла. Відповідно до їх динаміки, зменшення нерівномірності виробництва молока і м'яса відбувається в більшій мірі за рахунок зростання продуктивності регіонів із нижчими виробничими показниками. Така конвергенція є сприятливою для формування кластера (табл. 1).



Джерело: самостійна розробка автора.



Таблиця 1

**Індекси конвергенції виробництва молока та м'яса ВРХ в сільськогосподарських підприємствах Полтавської області за районами**

Показники	Роки						2012 р., до 2007 р., +/-
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	
<b>Молоко</b>							
T <sub>T</sub>	0,044	0,025	0,017	0,025	0,014	0,014	-0,03
T <sub>L</sub>	0,051	0,023	0,019	0,028	0,012	0,014	-0,037
Коефіцієнт варіації надоїв молока на 1 корову	30,158	23,480	18,710	20,546	17,593	16,689	-13,47
<b>М'ясо ВРХ</b>							
T <sub>T</sub>	0,040	0,024	0,026	0,015	0,035	0,035	-0,005
T <sub>L</sub>	0,022	0,012	0,018	0,017	0,012	0,015	-0,007
Коефіцієнт варіації середньодобового приросту ВРХ	24,209	24,108	19,636	15,234	21,068	22,241	-1,968

Світовий досвід свідчить, що кластери утворюються на основі спільної мети, у нашому випадку, – досягнення максимальної економічної та соціальної ефективності тваринницької галузі. При цьому інтереси елементів кластера на перших порах можуть відрізнятися. Так, для сільськогосподарських виробників найвагомими мотивами вступу до кластера є стабілізація грошових надходжень, залучення інвестицій, формування ціни, що відшкодовує витрати і дає можливість отримувати прибуток. Для переробних підприємств – якісна сировина за доступною ціною, надійність постачальників. Для торговельних підприємств – ціна, надійність, якість продукції, документальний супровід. Для споживачів найвагомими залишаються такі параметри як ціна та якість.

*Висновки.* Отже, розвиток м'ясо-молочного кластера в Полтавській області передбачає об'єднання елементів ринку, пов'язаних технологічним циклом та їх інфраструктури. В процесі такого об'єднання виникають синергетичні ефекти, які містять потенціал росту. Розкриття цього потенціалу в умовах раціонального управління та організації моделі розвитку кластера дозволяють отримувати значний приріст економічної ефективності експортно-орієнтованої продукції скотарства. Окрім суто економічних аспектів, перехід на кластерну організацію розвитку агропромислового виробництва та сільських територій повинен знайти відображення в аграрній та соціальній політиці держави як довгострокове програмне завдання.

### Література:

1. Бейдик Н. М. Формування продовольчих кластерів у регіональному аспекті / Н. М. Бейдик // Академічний огляд. – 2010. – № 1 (32). – С. 73-77.
2. Гончаров Є. В. Організаційно-економічні інструменти вирішення екологічних проблем АПК регіону / Є. В. Гончаров // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля: наук. журнал. – Луганськ, 2012. – № 15 (186), ч. 1. – С. 36-39
3. Пуцентейло П. Р. Розвиток інтеграційних відносин – чинник підвищення конкурентоспроможності підприємств галузі тваринництва / П. Р. Пуцентейло // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія «Економіка і менеджмент». – 2012. – випуск 8 (53). – С. 57-62.
4. Яців І. Б. Аграрні кластери як чинник трансформації конкурентних відносин / І. Б. Яців // Інноваційна економіка. – 2012. – № 12 [38]. – С. 96-99.

**Титенко З. М.**, аспірант кафедри економіки підприємства ім. проф. І. Н. Романенка Національного університету біоресурсів і природопольовання України

**Особенности формирования и функционирования интеграционных образований в мясомолочном скотоводстве.** В статье рассмотрена сущность производственно-хозяйственных взаимоотношений, доказано, что формирование кластерных объединений будет способствовать наращиванию объемов производства продукции скотоводства. Одним из типов современных интеграционных моделей является кластерные модели организации экономической деятельности. Поэтому автором разработана концептуальная схема организации регионального мясомолочного кластера. Проведен анализ индексов конвергенции производства молока и говядины в сельскохозяйственных предприятиях Полтавской области.

**Ключевые слова:** интеграционные образования, кластер, составляющие кластерных объединений, индексы конвергенции.



*Titenko Z.M., Post-graduate student of Economy of Enterprise Department, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine*

**Features of formation and functioning of integration units in meat and dairy cattle farming.**

*The nature of industrial and economic relations are revealed in the article. It is proved that the formation of cluster groups will support the volume of cattle production increase. Special modern types of integration models are the cluster models of economic activity. Therefore a conceptual scheme of regional meat and dairy cluster is developed by author. The convergence indexes of producing milk and meat at cattle farms in Poltava region is analysed.*

**Key words:** *integration formation, cluster, cluster merger components, convergence indexes.*

УДК 339.138:664.12](045)

**Четверик О.В.,**

аспірант кафедри маркетингу та міжнародної торгівлі  
Національного університету біоресурсів і природокористування України

*Аналіз ринку основної та побічної продукції бурякоцукрового виробництва: стан та перспективи розвитку*

*У статті наведено визначення таких понять як маркетинг, маркетинг в агропромисловому комплексі, кон'юнктура ринку. Зазначено важливість застосування маркетингу на підприємствах агропромислового комплексу та підприємствах бурякоцукрового підкомплексу. Проаналізовано кон'юнктуру ринку основної та побічної продукції бурякоцукрового виробництва, включаючи аналіз пропозиції та попиту на цукор. Розглянуто динаміку оптових та роздрібних цін на цукор. Зазначено можливості використання побічної продукції бурякоцукрового виробництва.*

**Ключові слова:** *маркетинг, маркетинг в агропромисловому комплексі, кон'юнктура ринку, бурякоцукрове виробництво, основна та побічна продукція, цукор, жом, меляса.*

*Постановка проблеми.* Розвиток економіки України передбачає орієнтацію виробництва на чинники, які забезпечили б стабілізацію та подальше зростання всіх складових національної економіки, зокрема агропромислового комплексу та однієї з її важливих складових – бурякоцукрової галузі. Сучасна ситуація в економіці країни потребує розв'язання низки проблем, пов'язаних з переходом бурякоцукрових підприємств від орієнтації на виробництво (від умов адміністративно-планової економіки) до ринкової економіки, тобто інтенсифікації комерційних зусиль шляхом застосування маркетингової концепції в управлінні.

Україна – традиційно цукрова держава. Цьому сприяють як ґрунтово-кліматичні умови, так і економічні фактори розвитку галузі буряківництва, цукрової промисловості та інших переробних галузей харчової промисловості (кондитерської, спиртової, дріжджової, хлібобулочної та інших), для яких сировиною є цукор. Проте тривала економічна криза у цукровому виробництві призвела до занепаду галузі. Останніми роками спостерігалися негативні тенденції розвитку кон'юнктури як внутрішнього, так і зовнішнього ринку цукру України.

В останні роки кон'юнктура ринку цукру залишається несприятливою як для вітчизняних виробників, так і для торговців цукром. Низький внутрішній попит споживачів і втрачені зовнішні ринки збуту негативно впливають на попит, який склався на товарний цукор та побічну продукцію бурякоцукрового виробництва, що у свою чергу зумовлює зменшення пропозиції цукросировини – цукрових буряків, що в результаті породжує скорочення пропозиції цукропродукції, яка активно спостерігається протягом останніх п'яти років. Також загострює ситуацію і несприятлива кон'юнктура на ринку цукру – ціни на цукор на внутрішньому ринку та світові ціни на білий та тростинний цукор продовжують знижуватися, скорочуються пропозиція та попит цукропродукції, загострюються протиріччя між учасниками процесу цукровиробництва у результаті скорочення кількості сировини, подорожчання палива та електроенергії тощо. Внаслідок чого дослідження стану та тенденцій розвитку ринку цукру є актуальними й важливими, асвоечасна та раціонально



проведена характеристика ринку продукції бурякоцукрового виробництва дає можливість здійснювати раціональне управління виробничо-господарською діяльністю та процесом реалізації продукції з ефективним застосування маркетингової концепції. [2]

*Аналіз останніх досліджень і публікацій.* Становленню та розвитку маркетингу та маркетингових досліджень аграрних ринків сприяли наукові розробки вітчизняних вчених: О.Д. Гудзинського, Т.Г. Дудара, О.Т. Дудар, М.Й. Маліка, І.О. Соловійова та інших. Вагомий внесок у дослідження проблем бурякоцукрової галузі, зокрема аналізу ринкової ситуації, вивченню попиту й пропозиції, та пов'язаних з ними категорій внесли вітчизняні фахівці, серед яких С.В. Бондар, П.І. Гайдуцький, В.П. Галушко, О.Ю. Грищенко, С.Л. Дусановський, М.Я. Дем'яненко, О.С. Заєць, Є.В. Імас, М.Ю. Коденська, І.І. Лукінов, В.Я. Месель-Веселяк, П.Т. Саблук, С.А. Стасіневич, А.В. Фурса, О.М. Шпичак, О.М. Шутенко, М.М. Ярчук та ін., а також зарубіжні вчені – В.Р. Боев, А.Г. Зельднер, В.А. Клюкач, І.Г. Ушачов та ін.

*Метою статті* є виявлення тенденцій розвитку кон'юнктури ринку основної та побічної продукції бурякоцукрового виробництва, включаючи аналіз динаміки оптових та роздрібних цін на цукор, а також визначення перспектив подальшого розвитку бурякоцукрової галузі.

*Виклад основного матеріалу.* Кон'юнктура ринку цукру — це основна характеристика функціонування ринку та ситуації, що складається на ньому, що відображає величини попиту і пропозиції, обсяги продажів, ринкову активність продавців і покупців[7]. Аналіз кон'юнктури ринку цукру та побічних продуктів бурякоцукрового виробництва в Україні є головною передумовою формування та розвитку ефективної стратегії й тактики маркетингу для підприємств бурякоцукрової галузі. Так як одними з головних параметрів функціонування бурякоцукрової галузі є співвідношення попиту та пропозиції, тому саме вони є головними критеріями вкладання інвестицій, що зумовлює переливання капіталу та переміщення ресурсів між галузями, підгалузями та регіонами виробництва цукру та побічної продукції бурякоцукрового виробництва, має безпосередній вплив на рівень та динаміку цін і, отже, є ключовим чинником формування попиту та доходів цукровиробників та запровадження маркетингових елементів управління підприємствами.

Одним з найвідоміших визначень є трактування сутності маркетингу відомим бельгійським вченим Ж.Ж. Ламбенем, який розглядає маркетинг як всебічний процес і зазначає, що маркетинг — це одночасно філософія бізнесу та управлінський процес; а також «маркетинг — це реклама, стимулювання збуту і нав'язування товару споживачеві, тобто комплекс досить агресивних інструментів збуту, які використовуються для проникнення на ринки».[8. с.5].

Маркетинг в агропромисловому виробництві — це ефективна система діяльності агропромислових формувань по виробництву, зберіганню, переробці і реалізації продукції на основі комплексного вивчення споживчих ринків з метою одержання максимального прибутку, задоволення потреб і запитів покупців. [3 с.18]

Важливою складовою застосування маркетингу та проведення аналізу ринку продукції бурякоцукрового виробництва є визначення категорії «кон'юнктура ринку». Відповідно до економічного енциклопедичного словника кон'юнктуру ринку визначають як економічну ситуацію, що складається на ринку (товарів та послуг, робочої сили тощо) і характеризується рівнями попиту і пропозиції, рівнем та динамікою цін, товарними запасами та іншими показниками. [12, с.370] Кон'юнктура ринку цукру — це основна характеристика його функціонування і тому для оцінки стану кон'юнктури ринку цукру та побічної продукції бурякоцукрового виробництва в Україні та прийняття рішень щодо впровадження та розвитку маркетингової діяльності, прийняття рішень щодо привабливості галузі та визначення подальших перспектив її розвитку використовуються відповідні показники, зокрема обсяг попиту, пропозиція, обсяги товарних запасів, рівень цін тощо, а також враховуються інтереси виробників, продавців, покупців та споживачів основної й побічної продукції бурякоцукрового виробництва.

Важливою умовою дослідження кон'юнктури ринку основної та побічної продукції бурякоцукрової галузі є наведення даних щодо кількості посівних площ під цукросировиною, її урожайність і, як результат, обсяг валового збору цукрового буряка. Обсяг вирощеного цукрового буряка прямо залежить від кількості посівних площ під даною культурою (рис.1)

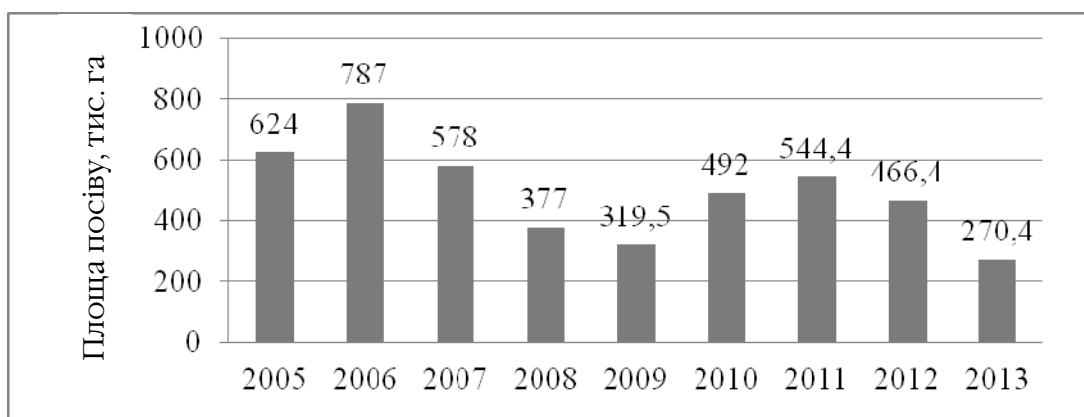


Рис.1. Площа посіву цукрового буряка в Україні

Джерело: побудовано автором на основі [5]

У результаті аналізу наведеного графічного матеріалу варто зазначити, що протягом аналізованого періоду площа посіву цукрових буряків зазнає значних коливань. Протягом 2005 – 2013 років площа посіву скоротилася з 624 тис. га до 270,4 тис. га у 2013 році. Протягом аналізованого періоду найбільша площа посіву була у 2006 році і становила 787 тис. га, а найменша – у 2013 році і її розмір складав 270,4 тис. га, що майже втричі менше ніж на початку аналізованого періоду. Значне скорочення площі посіву цукросировини пояснюється великою трудомісткістю та матеріаломісткістю у процесі вирощування, високими витратами та низькою вартістю реалізації цукрового буряка, що викликає переорієнтацію на менш затратні та більш високорентабельні сільськогосподарські культури (ріпак, кукурудза, соняшник, соя тощо).

Другим важливим показником, який характеризує розвиток даного ринку є валовий збір цукрового буряка. Саме від кількості зібраного цукрового буряка та рівня його цукристості залежить кількість виробленого цукру цукровими заводами. Тому для кращого відображення кількості вирощеного цукрового буряка відобразимо валовий збір цукрового буряка у графічному вигляді.

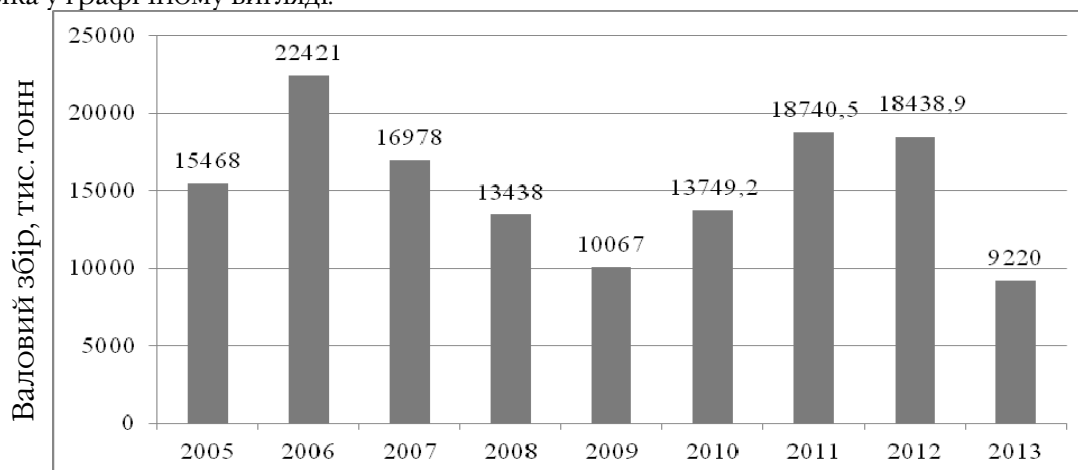


Рис. 2 Валовий збір цукрового буряка в Україні

Джерело: побудовано автором на основі [4,5]

З наведених даних діаграми зрозуміло, що протягом 2005 – 2013 років валовий збір цукрового буряка значно коливається. Так, якщо у 2005 році він становив 15468 тис. тонн, то у 2013 році він скоротився на 6248 тис. тонн і становив 9220 тис. тонн. Протягом аналізованого періоду найбільша кількість цукрового буряка була зібрана у 2006 році і становила 22421 тис. тонн, а найменша у 2013 році – 9220 тис. тонн цукрового буряка. Загалом, валовий збір цукрового буряка скоротився на 58,9%. Зменшення валового збору цукрового буряка пояснюється, в першу чергу, скороченням площі посіву цукрових буряків



(рис.1), по-друге, високими затратами товаровиробників, що супроводжують процес вирощування цукрового буряка.

Наступним показником, який характеризує розвиток основної та побічної продукції цукрового виробництва є урожайність цукрового буряка, що безпосередньо впливає на якість та кількість виробленого цукру (рис.3).

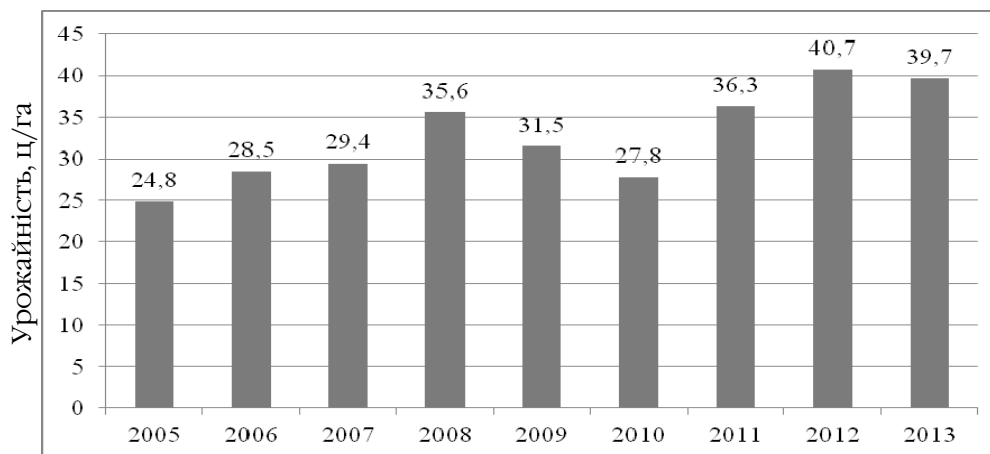


Рис. 3 Урожайність цукрового буряка в Україні

Джерело: побудовано автором на основі [5]

Аналіз динаміки урожайності цукрових буряків показав, що протягом 2005 – 2013 років рівень урожайності цукросировини значно коливається. За результатами аналізу варто зазначити, що в період з 2005 до 2008 року рівень урожайності мав стійку тенденцію до збільшення, проте у 2009 та 2010 роках він зменшився до 31,5 та 27,8 ц/га, а починаючи з 2011 року знову прослідковується зростання урожайності і вже у 2013 році вона складала 39,7 ц/га. Варто зазначити, що на фоні щорічного зменшення площі посіву та валового збору цукрових буряків, їх рівень урожайності має тенденцію до збільшення, що пояснюється правильним передпосівним та післяпосівним обробітком ґрунту, раціональним застосуванням добрив, ефективним використанням засобів захисту рослин, техніки та технології під час догляду за посівами та збиранням цукросировини.

Площа посіву, валовий збір та урожайність цукрових буряків мають безпосередній вплив на кількість та якість отриманого цукру, який виробляють цукрові заводи (рис.4).



Рис. 4. Обсяг виробництва цукру з цукрового буряка в Україні

Джерело: сформовано автором з використанням [4,5]



Аналіз обсягу виробництва цукру показав, що протягом аналізованого періоду кількість виробленого цукру цукровими заводами з цукрового буряка постійно змінюється. Якщо протягом 2003/2004 – 2006/2007 років обсяг виробництва зростає з 1456 тис. тонн до 2574 тис. тонн, то вже у 2007/2008 МР він зменшується з 1867 тис. тонн до 1271 тис. тонн у 2009/2010 МР. Протягом наступних двох років його кількість знову зростає до 2330,95 тис. тонн і починаючи з 2012/2013 МР знову зменшується і у 2013/2014 МР цукрові заводи виробили найменшу кількість цукру за часів розвитку цукрової галузі в Україні – 1212,14 тис. тонн цукру.

У результаті наведених обсягів виробництва цукру варто навести стан попиту на солодкий продукт в Україні, який спостерігається протягом останніх років.

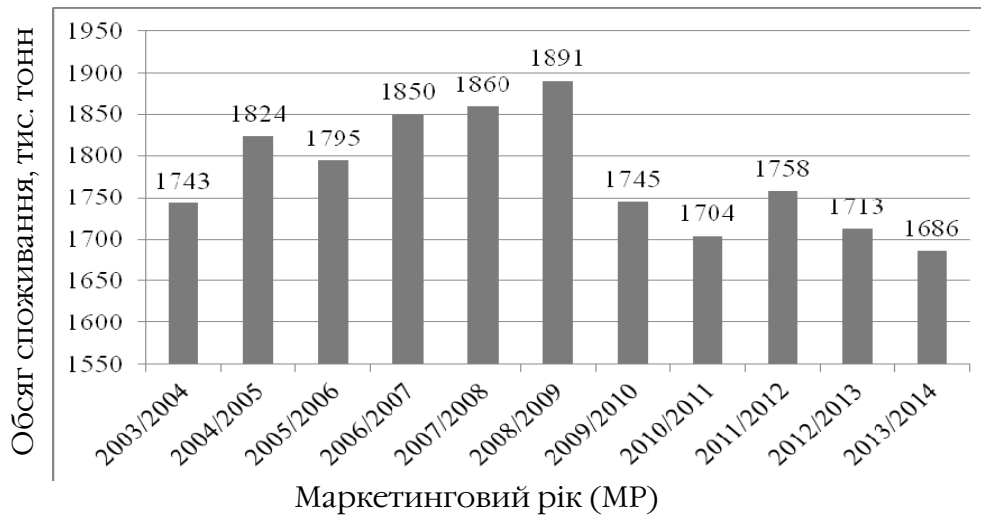


Рис.5 Обсяг споживання цукру в Україні

Джерело: сформовано автором з використанням [5]

За даними рис.5 можна стверджувати, що обсяг споживання цукру в Україні протягом 2003/2004 -2013/2014 маркетингових років зазнає значних коливань і в цілому має тенденцію до зменшення.Щорічне коливання попиту на цукор викликане постійними та пропорційними коливаннями в обсягах його пропозиції (рис.6), а також наявність на ринку протягом останніх років цукрозамінників та синтетичних інтенсивних підсолоджувачів (цикламат, сахарин, ацесульфам калію, аспартам, сукралоза). [14, с.185]

Важливою та актуальною складовою аналізу кон'юнктури ринку основної продукції бурякоцукрового виробництва є аналіз динаміки оптових (рис. б) та роздрібних цін (табл.1) на цукор протягом останніх років. Отже, розглянемо динаміку оптових та відпускних цін на цукор.

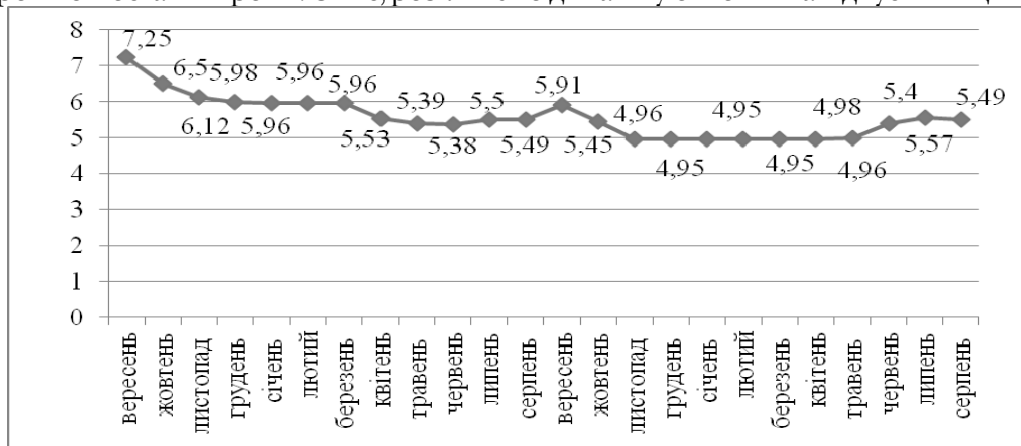


Рис.б.Динаміка середніх оптових цін на цукор на внутрішньому ринку України протягом 2011/2012 та 2012/2013 МР

Джерело: [11, с.64]





Аналіз динаміки середніх оптових цін на цукор протягом маркетингового року показав, що найвища ціна на цукор прослідковується на початку маркетингового року, найнижча оптова ціна на цукор встановлена протягом грудня – вересня 2012\2013 МР і становить 4,95 грн/кг. Протягом аналізованого періоду оптова ціна на цукор постійно знижується, що в кінцевому результаті призводить до недоотримання прибутку цукровими заводами.

Розмір оптових цін на цукор прямо впливає на величину роздрібних цін на солодкий продукт. Отже, розглянемо роздрібні ціни на цукор, які склалися вже у 2014/2015 маркетинговому році в розрізі областей України на підприємствах торгівлі станом на 20 серпня 2014 року (табл. 1). Роздрібна ціна на цукор у 2014/2015 маркетинговому році зросла в середньому до 10,25 грн/кг, що на 3,77 грн/кг більше порівняно з 2013 роком. Таке зростання пояснюється зростанням ціни на паливо та електроенергію для промисловості, а також транспортних витрат на його доставку від місць виробництва до місць кінцевої реалізації.

Розглянемо кон'юнктуру ринку побічної продукції бурякоцукрового виробництва. Основними побічними продуктами цукровиробництва є жом буряковий та меляса бурякова. У зв'язку з тим, що виробництво та споживання жому бурякового та меляси не підлягає даним обов'язкового обліку в органах статистики, тому існує недоотримання прямих даних щодо обсягів пропозиції та попиту у бурякоцукровій галузі.

Таблиця 1

**Оперативні дані моніторингу середніх рівнів роздрібних цін на цукор на підприємствах торгівлі станом на 20 серпня 2014 року**

Найменування регіонів	Станом на			У% до середньої ціни станом на	
	30.12. 2013	20.07. 2014	20.08. 2014	30.12. 2013	20.07. 2014
АР Крим	7,20	-	-	-	-
Вінницька	6,26	9,94	10,28	164,2%	103,4%
Волинська	6,26	10,00	10,00	159,7%	100,0%
Дніпропетровська	6,20	10,00	10,20	164,5%	102,0%
Донецька	6,49	9,89	9,91	152,7%	100,2%
Житомирська	6,70	9,99	10,06	150,1%	100,7%
Закарпатська	6,25	9,92	10,05	160,8%	101,3%
Запорізька	7,08	10,09	10,22	144,4%	101,3%
Івано-Франківська	6,05	9,95	10,15	167,8%	102,0%
Київська	6,86	9,74	9,93	144,8%	102,0%
Кіровоградська	6,50	10,00	10,10	155,4%	101,0%
Луганська	6,60	11,02	11,29	171,1%	102,5%
Львівська	6,84	10,13	10,49	153,4%	103,6%
Миколаївська	6,58	9,98	10,25	155,8%	102,7%
Одеська	6,71	11,18	10,86	161,8%	97,1%
Полтавська	6,45	10,25	10,55	163,6%	102,9%
Рівненська	6,15	9,70	10,04	163,3%	103,5%
Сумська	6,17	10,10	10,10	163,7%	100,0%
Тернопільська	6,50	10,00	10,11	155,5%	101,1%
Харківська	6,50	10,00	10,12	155,7%	101,2%
Херсонська	6,55	10,75	10,62	162,1%	98,8%
Хмельницька	6,12	9,68	9,94	162,4%	102,7%
Черкаська	6,27	9,94	9,94	158,5%	100,0%
Чернівецька	6,28	9,80	10,10	160,8%	103,1%
Чернігівська	6,15	9,77	10,07	163,7%	103,1%
м.Київ	7,79	10,78	11,08	142,2%	102,8%
По Україні	6,48	10,10	10,25	158,2%	101,5%

Джерело: за даними НДІ «Укראгропромпродуктивність»



Враховуючи обсяги переробки цукрових буряків, а також те, що вихід сирого бурякового жому на цукрових заводах становить 80-83% до маси перероблених буряків, можна вирахувати обсяг вироблено бурякового жому цукровими заводами. [13]. Для обрахунку кількості виробленого бурякового жому доцільно взяти середнє значення виходу на рівні 82% від кількості переробленого цукрового буряка. Існують дослідження вчених, що середній вихід меляси на цукрових заводах становить 4,7%, [15] тому доцільно розглянути пропозицію жому бурякового (рис. 7) та меляси (рис. 8) на внутрішньому ринку.

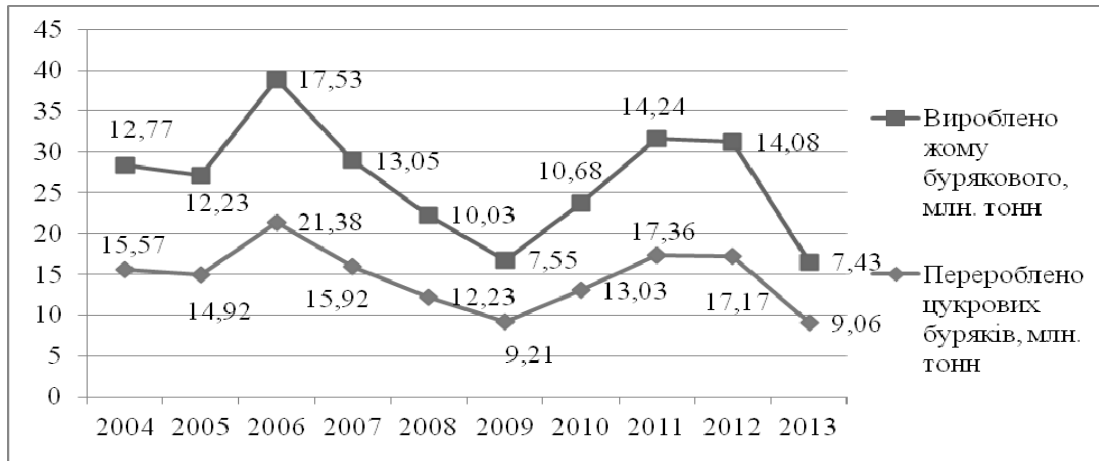


Рис. 7 Динаміка виробництва жому бурякового в Україні, млн. тонн  
Джерело: розраховано автором на основі [9,10,13]

Аналіз динаміки виробництва жому бурякового показав, що протягом аналізованого періоду обсяг виробництва жому досить значний. Оскільки цей обсяг прямо залежить від кількості перероблених цукрових буряків, то його виробництво збільшується пропорційно збільшенню промислової переробки цукрового буряка. Якщо у 2004 році було перероблено 15,57 млн. тонн цукрового буряка, то відповідно жому вироблено 12,77 млн. тонн, аналогічно у 2005 році вироблено 12,23 млн. тонн, у 2006 році – 17,53 млн. тонн жому. У 2007 – 2009 роках виробництво скорочувалося і у 2009 році становило 7,55 млн. тонн, але найменшу кількість жому вироблено у виробничому сезоні цукроваріння 2013 року – 7,43 млн. тонн.

Проаналізувавши пропозицію жому бурякового варто зазначити, що переробка, зберігання та утилізація бурякового жому являє собою серйозну проблему. Інтенсивно мінливі економічні умови господарювання у регіонах обробітку цукрових буряків і розташування заводів з їх переробки надають особливий вплив на вирішення цієї проблеми. Основними перспективними напрямки використання та утилізації бурякового жому є біогаз, цінний корм для великої рогатої худоби, пектиновий концентрат та пектиновий клей, харчові волокна, паливо для ТЕЦ цукрового заводу.

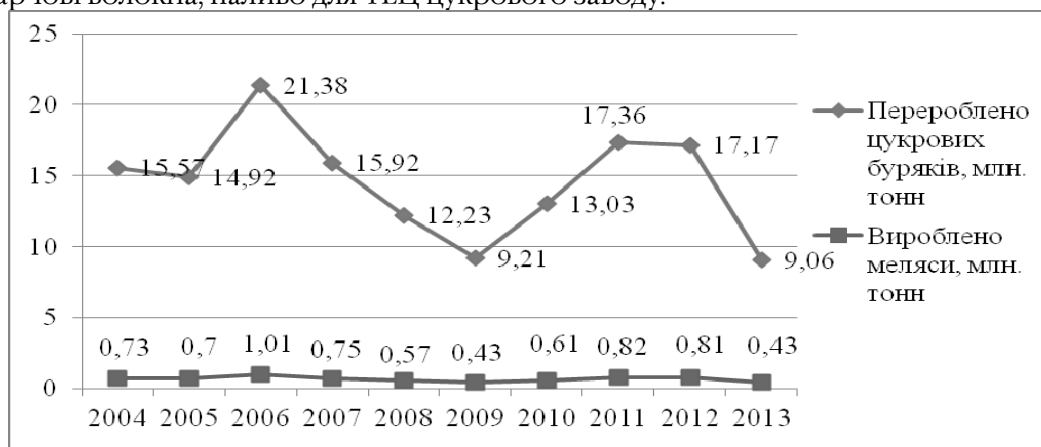


Рис. 8. Пропозиція меляси бурякової на внутрішньому ринку України  
Джерело: розраховано автором на основі [9,10, 15]



Аналіз динаміки виробництва меляси бурякової показав, що обсяги пропозиції на внутрішньому ринку набагато менший, ніж зому. Протягом 2004 – 2013 років обсяг виробництва меляси скоротився на 58,9% з 0,73 млн. тонн у 2004 році до 0,43 млн. тонн у 2013 році. Найбільшу кількість меляси було вироблено у сезоні цукроваріння 2006 року 1,01 млн. тонн, відповідно найменше меляси було вироблено у 2013 році – 0,43 млн. тонн.

Що стосується попиту на мелясу буряка значимі, в Україні основними споживачами її є великі підприємства-виробники біоетанолу такі як:

- 1) ТОВ «Група Компаній «Техінсервіс» (підрозділ «Техінсервісбіоетанол» (щорічна закупівля 200 тис.тонн, 45% промислової закупівлі в Україні);
- 2) державними спиртовими заводами;
- 3) приватними заводами з виробництва біоетанолу (ТДВ «Узинський цукровий комбінат» (10000 тонн в рік), ТОВ «Агро-Хім Груп» та ТОВ «Біохім Груп»). [13]

*Висновки і перспективи подальших досліджень.* Проведені дослідження дають можливість стверджувати, що бурякоцукровий підкомплекс України, незважаючи на значне поліпшення ряду показників – ріст середньої врожайності цукрових буряків та прибутковості буряківництва загалом, все ще знаходиться в зоні нестабільності. Відбуваються щорічні коливання в обсягах посіву цукросировини, валового збору урожаю, обсягів виробництва та реалізації цукру, що має безпосередній вплив на розмір оптових та роздрібних цін, особливо у сфері виробництва та реалізації основної продукції.

Основним причинами такого стану можна вважати недосконалість ринкового механізму регулювання бурякоцукрового виробництва, недосконалість застосування маркетингової концепції управління бурякоцукровими підприємствами, наявність дисбалансу між виробничими потужностями цукрових заводів та їх сировинними зонами, постійне скорочення кількості працюючих цукрових заводів

Бурякоцукрова галузь залишається низькорентабельною та поступається іншим напрямкам аграрного бізнесу, але є вкрайне необхідною для розвитку сільських територій та державного устрою в цілому, тому забезпечити її ефективний розвиток є першочерговим завданням владних структур за активної підтримки суб'єктів аграрного бізнесу. Покращення ситуації на ринку основної та побічної продукції бурякоцукрового виробництва варто із запровадження сучасних високоінтенсивних ресурсоощадних технологій, удосконалення структури управління бурякоцукровими підприємствами на основах маркетингу, в тому числі цукровими заводами, застосування новітніх техніки та технології для покращення зборів та врожаїв цукросировини, всебічне використання побічних продуктів бурякоцукрового виробництва (жому бурякового та меляси) для їх промислової переробки з метою розширення товарного асортименту бурякоцукрових підприємств та збільшення поточних прибутків.

### Література:

1. Бутенко Н.В. Система маркетингового планування відродження бурякоцукрового виробництва. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук. /Н.В. Бутенко // [Текст] КНЕУ, К. – 2001. Режим доступу: [www.irbis-nbuv.gov.ua](http://www.irbis-nbuv.gov.ua)
2. Василенко Ю. Модельний аналіз ринків цукрових буряків та цукру / Ю. Василенко, Н. Сеперович, О. Шевцов. Режим доступу: [http://www.undp.org.ua/agro/pub/ua/P2003\\_01\\_051\\_03.pdf](http://www.undp.org.ua/agro/pub/ua/P2003_01_051_03.pdf)
3. Дудар Т.Г. Маркетинг в агропромисловому комплексі: теорія і практика. Навчальний посібник для студентів економічних спеціальностей вузів. /Т.Г. Дудар// [Текст]. – Тернопіль: «Горлиця»; 1999. – 184с.
4. Офіційний сайт асоціації цукровиків України «Укрцукор». Режим доступу: <http://sugarua.com>
5. Офіційний сайт Державного комітету статистики. Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
6. Офіційний вісник цукровиків України. №8 (99) серпень 2014. Інформаційний бюлетень.
7. Красняк О.П. Тенденції розвитку ринку цукру України: проблеми та перспективи. Режим доступу: [http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc\\_gum/znptdau/2012\\_2\\_4/18-4-35.pdf](http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/znptdau/2012_2_4/18-4-35.pdf)
8. Ламбен Ж.Ж. Менеджмент, ориентированный на рынок. Стратегический и операционный маркетинг/ Ж.-Ж. Ламбен.// [Текст]. – СПб: Питер, 2010. – 800с.
9. Матеріали науково – технічної конференції цукровиків України «Підвищення конкурентоспроможності цукрового виробництва» 25-27 березня 2008 року. – К: «Цукор України», 2008. – 196с.
10. Матеріали міжнародної науково-технічної конференції цукровиків України «Шляхи диверсифікації виробництва продукції на цукрових заводах України» 26-27 березня 2013 року. – К: «Цукор України», 2013. – 206с.



11. Матеріали міжнародної науково-технічної конференції цукровиків України «Конкурентоспроможність українського цукру на національному та світовому ринках — вимога часу» 25-27 березня 2014 року. — К.: «Цукор України», 2014. — 212 с.
12. Мочерний С.В., Економічний енциклопедичний словник: у 2 т. Т.1. / С.В. Мочерний, Я.С. Ларіна, О.А. Устенко, С.І. // [Текст]. — За ред. С.В. Мочерного. — Львів: Світ, 2005. — 616с.
13. Семенова О.І. Вирішення економічних проблем цукрових промисловості. / О.І. Семенова, Н.О. Бублиєнко, І.В. Лаврененко // [Текст]. — Електронний ресурс. Режим доступу: <http://dspace.nuft.edu.ua/jsru/bitstream/123456789/13782/1/2.pdf>
14. Українець А.А. Технології цукропродуктів і цукрозамінників. Навчальний посібник. / А.А. Українець, Н.І. Штангеева, Л.С. Клименко // [Текст] — К.: НУХТ, 2009. — 231 с.
15. Хомічак Л.М. Перспективний підхід до виробництва цукру та біостанолу в умовах цукрового заводу. Матеріали міжнародної науково-технічної конференції цукровиків України «Бурякоцукрова галузь в умовах національного та світового ринків» 22-23 березня 2011 року. — К.: «Цукор України», 2011. — 272 с.

**Четверик Е.В.**, аспірант кафедри маркетинга і міжнародної торгівлі Національного університету біоресурсів і природодопольовання України

**Анализ рынка основной и побочной продукции свеклосахарного производства: состояние и перспективы развития.** В статье наведены определения таких понятий как маркетинг, маркетинг в агропромышленном комплексе, конъюнктура рынка. Указано важность применения маркетинга на предприятия агропромышленного комплекса и предприятия свеклосахарного подкомплекса. Проанализированы конъюнктуру рынка основной и побочной продукцию свеклосахарного производства, включая анализ предложения и спроса на сахар. Рассмотрена динамика оптовых и розничных цен на сахар. Указано возможности использования побочной продукцию свеклосахарного производства.

**Ключевые слова:** маркетинг, маркетинг в агропромышленном комплексе, конъюнктура рынка, свеклосахарное производство, основная и побочная продукция, сахар, жом, патока.

**Chetveryk O.V.**, Post-graduate student of the Department of Marketing and International Trade, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

**Analysis of the market conditions of the main and by-products beet sugar production: state and development prospects.** The definition of concepts such as marketing, marketing in agriculture, market conditions are presented in the article. The importance of marketing in agricultural enterprises and enterprises of beet sugar sub-complex is proved. The market conditions of the main and by-product beet sugar production, including analysis of supply and demand for sugar are analyzed. The dynamics of wholesale and retail prices for sugar are analyzed. The opportunities of using beet sugar production by-products are described.

**Key words:** marketing, marketing in the agricultural sector, market conditions, beet-sugar industry, the main and by-products, sugar, pulp, molasses.



УДК 331.5:338.2](045)

Юрчик І.Б.,

здобувач кафедри міжнародних економічних відносин  
Хмельницького національного університету

## *Аналіз інституційного забезпечення національного ринку праці*

Аналізується сучасний стан інституційного забезпечення національного ринку праці. Зазначається, що за відсутності якісного інституційного забезпечення вітчизняний ринок праці продовжуватиме відставати у своєму ефективному розвитку та стримуватиме одержання бажаних результатів. Назріла потреба інноваційної організації діяльності інститутів ринку праці, які б продукували населенню традиції самоосвітньої діяльності, неперервної освіти упродовж життя та інноваційної активності. Особлива увага відведена проблемі скорочення робочої сили і старіння населення як серйозній загрози для майбутнього розвитку країни. Доводиться потреба миттєвого реагування та вдосконалення роботи всіх інститутів ринку праці, перш за все, в напрямку модернізації системи їх якісного функціонування, організації, координації, реагування та фінансового забезпечення, оскільки за часом та можливістю вирішення проблем вона є відсталою. Пропонується переймати досвід розбудови інституційного забезпечення ринку праці у високорозвинених країнах світу.

**Ключові слова:** ринок праці, інституційне забезпечення ринку праці, інститути та інституції ринку праці.

*Постановка проблеми.* Важливим етапом формування ефективного національного ринку праці є створення такого інституційного забезпечення, яке б активно сприяло переходу економіки регіонів України на інноваційний шлях розвитку. Якісне інституційне забезпечення ринку праці, наповнення його інститутів інноваційною активністю та неординарним способом мислення, новітніми звичками та традиціями й використання їх у інноваційних процесах на різних рівнях управління є ключовою умовою економічного зростання. Отже, на даний час надзвичайно актуальним є питання аналізу інституційного забезпечення національного ринку праці, що дасть змогу визначити ступінь його розвиненості, виокремити проблеми його формування та запропонувати заходи щодо його вдосконалення.

*Аналіз останніх досліджень і публікацій.* Аналіз інституційного забезпечення ринку праці був і залишається важливою науково-методичною проблемою, найвагоміший здобуток у вирішенні якої належить таким науковцям, як С. Бандуру, З. Бараник, Л. Безтелесній, Д. Богині, О. Васильєву, А. Гальчинському, В. Гейцю, С. Гончаровій, Ф. Зінов'єву, С. Злупко, Є. Качану, А. Колоту, Л. Лісогор, Е. Лібановій, П. Мазурок, Ю. Маршавіну, В. Нижнику, В. Онікієнку, В. Онищенко, В. Петюху, А. Ткачу, О. Чернявській, М. Шаленко, Л. Щетиніній та ін. Проте, питання розвитку інституційного забезпечення формування ефективного ринку праці в сучасних умовах досліджені недостатньо.

*Метою статті* є аналіз інституційного забезпечення національного ринку праці, характеристика проблем його формування та обґрунтування незворотності інноваційної розбудови інститутів ринку праці в Україні.

Основними завданнями статті є: охарактеризувати діючі елементи інституційного забезпечення функціонування національного ринку праці в Україні; виявити окремі елементи інституційного забезпечення, які необхідно модернізувати, зорієнтувавшись на інноваційний вектор розвитку ринку праці; обґрунтувати необхідність створення нових елементів інституційного забезпечення для підвищення ефективності функціонування національного ринку праці.

*Виклад основного матеріалу.* Розвиненість інституційного забезпечення є найдієвішою складовою ефективного функціонування національного ринку праці, яке, з одного боку, зорієнтоване на якомога ширше врахування регіональних особливостей та трудового потенціалу певної території, з іншого, — на забезпечення конкурентоспроможності робочої сили в регіонах як на національному, так і світовому рівнях.



Багато елементів інституційного забезпечення функціонування національного ринку праці вже діє. Так, прийнятими є основні закони, які регулюють питання та цілі політики зайнятості населення в Україні, а саме: Конституція України, Закони України «Про зайнятості населення», «Про оплату праці», «Про прожитковий мінімум», «Про Державний бюджет України на 2014 рік» та ін. [1; 2; 3]. Система соціального захисту та соціального забезпечення в Україні охоплює дев'ять основних видів соціального забезпечення, наведених у Конвенції МОП №102 від 1952 р. про мінімальні норми соціального забезпечення. Це медична допомога, допомога у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності, допомога по безробіттю [3; 4]. Система страхування на випадок безробіття врегульована Законами України «Про зайнятості населення», «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» та «Про розміри внесків на деякі види загальнообов'язкового державного соціального страхування» [2; 3; 4] тощо.

Загальна політична координація в даній сфері здійснюється Міністерством соціальної політики України. Важливу роль при цьому відіграють такі установи як Національна академія праці, Центральне бюро нормативів з питань праці, Інститут підготовки та підвищення кваліфікації кадрів, Державна служба зайнятості, Фонд стимулювання економічної активності населення та Фонд страхування на випадок безробіття, Державна міграційна служба України, кадрові агенції, кадрові служби підприємств тощо.

На думку представників територіальної тристоронньої соціально-економічної ради, важливим і дієвим чинником реалізації в області конституційних прав і гарантій працюючих, колективно-договірного врегулювання соціально-економічних і трудових відносин залишається укладання сторонами соціального діалогу – Регіональної угоди [5]. Україна ратифікувала більшість міжнародних трудових конвенцій, що стосуються соціального діалогу, зокрема – Конвенцію МОП № 87 від 1948 р. про свободу асоціації та захист права на організацію і Конвенцію МОП № 98 від 1949 р. про застосування принципів права на організацію та ведення колективних переговорів, а також Конвенцію МОП № 144 від 1976 р. про тристоронні консультації для сприяння застосуванню міжнародних трудових норм, котра є важливою конвенцією щодо процедур проведення консультацій [3]. Отже, робота щодо забезпечення робочими місцями і відповідно заробітною платою і владою, і роботодавцями, і профспілками – ведеться. Однак, фахівці світового рівня вважають, що соціальний діалог в Україні залишається недосконалим як у двосторонній, так і тристоронній формі [4].

Ратифікованими є Конвенція 1970 р. про встановлення мінімальної заробітної плати (№ 131) [3]. Що стосується мінімального рівня оплати праці, то варто наголосити, що він упродовж всього 2014 р. становитиме — 1218 грн. Тобто, урядом було запропоновано у законодавчому порядку даний показник не змінювати (в зв'язку з локальною політико-економічною кризою в Україні).

Як вважають фахівці, мінімальна заробітна плата в Україні довгий час була значно нижчою порівняно з відповідними стандартами ЄС [4]. Європейська практика свідчить про достатність соціальних дій Уряду по відношенню до мінімальних заробітних плат лише тоді, коли показник відношення мінімальної зарплати до середньої зарплати перебуває у діапазоні від 50 до 60%. Середньомісячна номінальна заробітна плата в Україні за I квартал 2014 року становила — 3244 гривень; індекс реальної заробітної плати у % до відповідного періоду попереднього року — 103,5% [6]. Отже, в нашому випадку, коефіцієнт відношення мінімальної зарплати до середньої зарплати сягає 38%.

На наш погляд, деякі з елементів інституційного забезпечення необхідно модернізувати, зорієнтувавшись на інноваційний вектор розвитку національного ринку праці та ситуацію, яка складається останнім часом в різних сферах політичного та економічного життя країни. Зазначимо, що сучасна політика у галузі зайнятості викладена в Постанові Кабінету Міністрів України «Деякі питання державного управління в сфері зайнятості населення» від 5 березня 2014 р. № 90 [3]. Указом Президента України «Про забезпечення впровадження єдиної державної політики реформ в Україні» від 23.07.2014 № 614/2014 утворено Національну раду реформ, основним завданням якої буде внесення пропозицій про здійснення в Україні реформ на основі кращого міжнародного досвіду та сприяння їх впровадженню [3].

Відповідно Постанови КМУ [3], одним із перших інститутів, які піддалися модернізації останнім часом можна вважати Державну службу зайнятості. Державна служба зайнятості функціонує як централізована система державних установ і її діяльність спрямовується та



координується Міністерством соціальної політики. Ефективність ДСЗ у працевлаштуванні зареєстрованих шукачів роботи на нову роботу за останнє десятиріччя значно підвищилась [4; 7].

Сьогодні ДСЗ працює в умовах загострення ситуації на ринку праці і продовжує виконувати свою основну функцію — надавати увесь спектр послуг, пов'язаних із працевлаштуванням людей [7]. Так, за сприяння державної служби зайнятості у січні- березні 2014 р. було працевлаштовано 121,9 тис. осіб, або 16,5% громадян, які мали статус безробітного у цьому періоді, у т.ч. у березні поточного року — 62,2 тис. осіб. Рівень працевлаштування безробітних в середньому по Україні зріс з 10,8% у січні-березні 2013 року до 16,5% у січні-березні 2014 року [8]. Серед зареєстрованих безробітних, що отримали роботу в березні 2014 р., понад третину становили жінки або молодь у віці до 35 років. Частка працевлаштованих осіб порівняно з лютим 2014 року збільшилася на 4,5% і в березні поточного року становила 10,1% громадян, які мали статус зареєстрованого безробітного в цьому місяці [9].

Кількість безробітних, які започаткували власну справу за рахунок отримання допомоги по безробіттю одноразово, збільшилася з 2,9 тис. осіб у січні-березні 2013 року до 4,3 тис. осіб у січні-березні 2014 року. Кількість працевлаштованих безробітних з числа осіб, які мають додаткові гарантії у сприянні працевлаштуванню, зросла в 1,4 рази та становила 28,9 тисяч [8].

Незважаючи на складну ситуацію на ринку праці, завдяки розгортанню активних програм сприяння зайнятості у I півріччі 2014 року на нові робочі місця з компенсацією працевлаштовані 3,7 тис. безробітних, в тому числі 1,5 тис. осіб, які недостатньо конкурентоспроможні на ринку праці та 2,2 тис. осіб, які працевлаштовані на нові робочі місця в пріоритетних видах економічної діяльності. Крім того, за направленням служби зайнятості було працевлаштовано 50,8 тис. осіб з числа інших категорій громадян (осіб, які навчаються, бажають змінити роботу, пенсіонерів тощо) [8].

Державна служба зайнятості тісно співпрацює з наступними інститутами ринку праці: Федерацією роботодавців, Федерацією профспілок, місцевими держадміністраціями, органами вищої та технічної освіти та ін. Так, роботодавцями у січні-березні 2014 року було заявлено — 300,7 тисяч вакансій, з яких чисельність для укомплектування державною службою зайнятості становила — 287,8 тис. вакансій [8].

Для забезпечення відповідності професійно-кваліфікаційного рівня вимогам роботодавців протягом січня-березня 2014 року за направленням служби зайнятості професійне навчання проходили 88,8 тис. безробітних. Рівень працевлаштування після закінчення профнавчання зріс з 43,7% у січні-березні 2013 року до 59,5% у січні-березні 2014 року [8]. Однак, статистика свідчить, що підвищення кваліфікації працівника в Україні проводиться в середньому раз на 11 років, тоді як європейська практика вимагає кожні 3-4 роки [7].

Упродовж січня-березня 2014 року у громадських роботах та інших роботах тимчасового характеру взяли участь 54,2 тис. безробітних. Станом на 1 квітня 2014 року, кількість зареєстрованих безробітних становила 512,8 тис. осіб, з них отримували допомогу по безробіттю 415,2 тис. осіб. Середній розмір допомоги по безробіттю у березні 2014 року становив 1 268 грн. Кількість вакансій у базі даних державної служби зайнятості становила 68,2 тисяч осіб [8].

Експерти Дослідницького центру Міжнародного кадрового порталу «HeadHunter Україна» під час дослідження з'ясували, що тільки 36% українських працівників трудяться за спеціальністю. В той же час, 20% опитаних українців зауважують, що їхня робота пов'язана з отриманим фахом лише частково, а 44% довелось змінити професію.

Для підтримання конкурентоспроможності осіб старше 45 років на ринку праці у січні-березні 2014 року ваучер на навчання та підвищення кваліфікації отримали 1,2 тис. осіб [8].

Державна міграційна служба (ДМС) України, з метою розбудови суверенної держави та її євроінтеграційного спрямування, спрямовує свою діяльність на реалізацію політики у сферах міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб та біженців. ДМС України та Державне підприємство «Документ» започаткували пілотний проект, спрямований на вирішення проблем людей, які були вимушені покинути свої домівки у АР Крим та м. Севастополь, Донецькій та Луганській областях. Задля забезпечення дотримання прав людини у Центрах обслуговування громадян «Паспортний сервіс» відкрито спеціалізовані кімнати (місця) допомоги вимушеним переселенцям [3].

Державна служба зайнятості робить усе можливе, щоб забезпечити підтримку громадян, які прибувають з окупованих територій і регіонів проведення антитерористичної операції [7]. Чинне законодавство надає можливість здійснювати реєстрацію безробітних у центрах зайнятості незалежно від зареєстрованого місця проживання чи перебування



особи та отримувати там увесь комплекс послуг, спрямованих на працевлаштування. Існує єдина база вакансій, де кожен відвідувач має можливість ознайомитися з наявними вакансіями як конкретної області, так і України в цілому, в тому числі підібрати варіанти тимчасового працевлаштування. Також можна отримати консультації щодо потреб і вимог роботодавців у певному регіоні.

У ЦЗ індивідуально працюють з кожним вимушеним переселенцем зі сходу, який звертається з питань зайнятості. Крім того, центрами зайнятості проводяться виїзні заходи. Тимчасово переміщеним особам надаються інформаційно-консультаційні та профорієнтаційні послуги, організуються ярмарки та міні-ярмарки вакансій. В усіх центрах зайнятості забезпечено роботу «гарячої» телефонної лінії служби зайнятості та визначено відповідальних фахівців для надання потрібних роз'яснень. У центрах зайнятості також розміщено інформацію про державні соціальні установи, громадські організації, які надають допомогу та підтримку вимушеним переселенцям [7].

В Україні прийнято закон «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення оборонно-мобілізаційних питань під час проведення мобілізації», який передбачає закріплення за мобілізованими працівниками робочих місць і середньої заробітної плати з моменту мобілізації на строк до 1 року [3]. Оплата за середнім заробітком у зв'язку з мобілізацією звільнена від оподаткування.

Як підтверджують дані спостережень фахівців рекрутингової компанії «EDELWEISS Management Consulting GmbH», можливості щодо зайнятості в Україні в I кварталі 2014 року дещо скоротилися.

Згідно опитування підприємств щодо «ділових очікувань підприємств України», також прогнозується погіршення перспектив розвитку підприємств у наступні 12 місяців за більшістю напрямів ділової активності, що зумовило зниження індексу ділових очікувань (ІДО) у I кварталі 2014 р. до 104,5% порівняно зі 111,4% у IV кварталі 2013 р. Спроможність підприємств збільшувати виробництво найбільше обмежує: нестабільна політична ситуація (49,3%), занадто високі ціни на енергоносії (48,0%) та на сировину і матеріали (38,4%) респондентів. Фахівці МОП вважають, що створення додаткових робочих місць в Україні у поточному десятиріччі буде обмежено, і наголошують на низькому включенні робочої сили [10, с. 14]. Роботодавцями України заявлено про заплановане масове вивільнення понад 130 тис. працівників [7].

Результати суцільного експертного опитування керівників базових центрів зайнятості, які були проведені Інститутом підготовки кадрів державної служби зайнятості України, показали, що до кінця 2014 і в 2015 роках на вітчизняному ринку праці слід очікувати загострення негативних процесів. Так, до кінця 2014р., за ймовірним сценарієм функціонування ринку праці, експерти очікують збільшення кількості зареєстрованих безробітних до 600 тис. осіб, за кризовим сценарієм — до 800 тис. осіб [8].

Інституційне забезпечення національного ринку праці тісно взаємопов'язане з його інфраструктурним забезпеченням. Так, однією з основних сфер, що демонструє погану якість роботи в сприйнятті населення можна вважати — сектор охорони здоров'я [11, с. 5]. За період із 2012 року по 2013 рік загальна кількість захворювань зросла на 100 тис. населення на 0,7%, у тому числі такі грізні недуги, як новоутворення, — на 6,8%, хвороби системи кровообігу — на 5,5%, хвороби нервової системи — на 3,8% [12, с. 493]. У 2012 році загальні витрати на охорону здоров'я в Україні були на рівні 7,72 відсотка ВВП (у середньому по ЄС 9,8 відсотка), або приблизно 299,3 дол. США на душу населення по середньому обмінному курсу 2012 року [11, с. 7]. Вчені неодноразово наголошували, що реальна тривалість трудового життя по регіонах нашої держави складає від 38 до 40 років у чоловіків та від 38 до 39 років у жінок, що обумовлює значні втрати трудового потенціалу [13, с. 14].

За прогнозом Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, до початку 2061 року чисельність населення країни очікує скорочення з нинішніх 45,4 до 36,9 мільйона осіб (на 18,7%), і відбуватиметься воно майже виключно за рахунок людей працездатного віку. Водночас чисельність осіб віком 60 років і старших збільшиться на 2,8 мільйона, а їхня частка в загальній чисельності населення зросте із сучасних 21,4% до 31,9% [14]. Протягом усього прогнозованого періоду чисельність поколінь, що досягають пенсійного віку, значно перевищуватиме чисельність тих, які вступають на ринок праці. Пік перевищення (близько 1 мільйона осіб) спостерігатиметься у 2019-2022 роках і згодом у 2041-2048 роках.

На думку фахівців та експертів Світового банку, якщо показники робочої сили у розрізі





віку та статі залишаться як сьогодні, робоча сила в Україні, за прогнозами, скоротиться більш ніж на 15% в період між 2012 і 2035 роками. Скорочення робочої сили і старіння населення становить серйозну загрозу для майбутнього розвитку країни. Щоб компенсувати скорочення робочої сили і забезпечити підвищення рівня життя, необхідно постійно збільшувати продуктивність праці (0,36 відсотка в рік відповідно до дослідження в Україні [11, с. 9]).

Одним із соціально-економічних викликів демографічного старіння в Україні слід вважати також старіння робочої сили за умов її недостатньої освітньо- професійної гнучкості та за слабого розвитку інститутів і традицій самоосвітньої діяльності, неперервної освіти упродовж життя, що загрожує уповільненням оновлення знань та ідей, гальмуванням науково-технічного прогресу [15]. Отже, проблема демографічного старіння та швидкого старіння робочої сили посилюється низьким рівнем життя населення, проблемами системи охорони здоров'я та незавершеністю формування таких інститутів як наука та освіта.

Низька мобільність робочої сили, на наш погляд, пояснюється, перш за все, неефективною житловою політикою. Незначною є забезпеченість населення житлом, яке у середньому на 1 жителя у 2012 році в Україні становило 23,7 м<sup>2</sup> загальної площі [16, с. 27] та відсутність будівництва соціального житла. В 2012 році, кількість сімей, які мають житлову площу в розрахунку на одну особу нижче санітарної норми (13,65 м<sup>2</sup>) становила — 6878 тис. сімей, або 40,5% до загальної кількості. У 2012 році 693 тис. сімей, або 67,9% від загальної кількості черговиків, чекали поліпшення своїх житлових умов 10 років і більше (у 1990 році відповідно 285 тис. сімей, або 11%). Одержали житло протягом 2012 року 7 тис. сімей, перебувало у черзі на кінець 2012 року — 1022 тис. сімей. Значну частину (60,5%) загальної площі житла, або 6787,7 тис.м<sup>2</sup> прийнято в експлуатацію в одноквартирних будинках. У будинках із двома і більше квартирами прийнято відповідно 38,9%, або 4361,7 тис. м<sup>2</sup>, у гуртожитках — 0,6% або 67,8 тис. м<sup>2</sup> загальної площі житла [16, с. 28].

Незначним є приріст прямих інвестицій (акціонерного капіталу) за 2013 рік склав 2860,1 млн. дол. США (за 2012 — 4962,9 млн. дол.), або у % до попереднього року — 57,6% [16, с. 14]. Прямі інвестиції на одну особу населення у 2013 році становили — 1283,6 (дол. США, наростаючим підсумком). Найбільшими країнами- інвесторами для України на 31 грудня 2013 року були: Кіпр — 19035,9 млн. дол. (32,7%), Німеччина-6291,8 млн. дол. (10,8%), Нідерланди — 5561,5 млн. дол. (9,6%), Російська Федерація — 4287,4 млн. дол. (7,4%). Отже, зниження обсягів інвестицій може викликати зменшення введення нових робочих місць та падіння продуктивності праці, в основному, через створення нових робочих місць на старій технологічній та технічній основі.

На жаль, Конвенція 1952 р. про мінімальні норми соціального забезпечення (№102) та Конвенція 1988 р. про сприяння зайнятості та захист від безробіття (№ 168) в Україні не ратифіковані. Фахівці світового рівня наголошують, що Проект Трудового кодексу України ще не прийнято, що заважає системі соціально-трудова відносин функціонувати на міцній правовій та інституціональній основі [4]. Отже, окремі елементи інституційного забезпечення ринку праці в Україні необхідно буде перебудувати та створювати заново.

Висновки. Отже, можна вважати, що інституційне забезпечення національного ринку праці порівняно сформоване, однак деякі його елементи мають доволі суперечливий і нестабільний характер. Недостатньо сформований рівень, відсутність чіткої взаємодії та якісної роботи різних інститутів та інституцій ринку праці при вирішенні низки проблем правового, організаційного та економічного характеру в Україні, які пов'язані з глобалізаційними викликами, євроінтеграційним наміром влади та вимогами громадянського суспільства, не сприяє його ефективному розвитку та стримує одержання бажаних результатів. З'ясовано, що координація між інститутами ринку праці є недостатньою; вповільнюється ділова активність суб'єктів підприємництва; ринок реального житла та соціального житла є слабозрозвиненим; рівень впровадження та стимулювання безперервної освіти серед працюючих на підприємствах є низьким; інформаційне забезпечення, особливо щодо наявності вакансій та потреби в висококваліфікованій робочій силі є недостатнім тощо. Назріла потреба запровадження нових засад до інноваційної організації роботи інститутів ринку праці, які б продукували населенню традиції самоосвітньої інноваційної діяльності та неперервної освіти упродовж життя. Окреслені тенденції вимагають миттєвого реагування та вдосконалення діяльності всіх інститутів ринку праці, перш за все, в напрямку модернізації системи їх організації, координації та фінансового забезпечення; вдосконалення законодавчого регулювання, інформаційного забезпечення; підвищення



ефективності функціонування центрів зайнятості та співробітництва між організаційно та функціонально різними його елементами.

Перспективи подальших досліджень. Україна має будувати ефективний ринок праці, орієнтований на інноваційність. Тому актуальними вважаються подальші дослідження особливостей розбудови інституційного забезпечення ринку праці у високорозвинених країнах світу.

### Література:

1. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>.
2. Про зайнятість населення [Електронний ресурс]: закон України від 5.07.2012 р. № 5067-УІ. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
3. Матеріали правового порталу «ЛІГА:ЗАКОН»: <http://www.ligazakon.ua>.
4. Профіль гідної праці в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ua.fru.org.ua>.
5. Застосування регіональної угоди є чинником реалізації конституційних прав та свобод працюючих [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.adm.km.ua>.
6. Основні показники ринку праці (квартальні дані) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
7. Рубан Т. Розмова з директором державного Центру зайнятості України Ю. Харченком [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.psv.org.ua>.
8. За направленням державної служби зайнятості у січні-березні 2014 року працевлаштовано 121,9 тис. зареєстрованих безробітних [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://trud.gov.ua>.
9. Соціально-економічне становище України за січень-березень 2014 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ukrstat.org/uk>.
10. Ділові очікування підприємств України Національний банк України І квартал 2014 року Випуск №1 (33). 2014. — 58 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua>.
11. Партнерство Світовий банк — Україна. Огляд програм для країни. Квітень 2014 року [Електронний ресурс].-Режим доступу: <http://www.worldbank.org.ent>.
12. Статистичний щорічник України за 2014 рік / [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ukrstat.org>.
13. Якість трудового потенціалу та управління трудовою сферою в Україні: соціальна експертиза: Монографія / О. І. Амоша, О. Ф. Новікова, В. П. Антонюк, Л.В. Шаульська, та ін. / НАН України. Ін-т економіки промисловості. — Донецьк, 2006.- 208 с.
14. Ткаченко Л. Г. Робоча сила може стати дефіцитом / Л. Г. Ткаченко. // Урядовий кур'єр. -2013. -№236 (5122).
15. Концепція соціального розвитку України на 2013-2023 роки. Проект. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://yandex.ua>.
16. Соціально-економічний розвиток України за січень-квітень 2014 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ukrstat.org>.

**Юрчик І.Б.**, соискатель кафедры международных экономических отношений Хмельницкого национального университета

**Анализ институционального обеспечения национального рынка труда.** *Анализируется современное состояние институционального обеспечения национального рынка труда. Отмечается, что при отсутствии качественного институционального обеспечения отечественный рынок труда будет продолжать отставать в своем эффективном развитии и будет сдерживать получение желаемых результатов. Назревшая потребность инновационной организации деятельности институтов рынка труда, которые бы продуцировали населению традиции самообразовательной деятельности, непрерывного образования на протяжении жизни и инновационной активности. Особенное внимание отведено проблеме сокращения рабочей силы и старение населения как серьезной угрозе для будущего развития страны. Приходится потребностью мгновенного реагирования и совершенствование работы всех институтов рынка труда, прежде всего, в направлении модернизации системы их качественного функционирования, организации, координации, реагирования и финансового обеспечения, поскольку по времени и возможностью решения проблем она является отсталой. Предлагается перенимать опыт перестройки институционального обеспечения рынка труда в высокоразвитых странах мира.*

**Ключевые слова:** рынок труда, институциональное обеспечение рынка труда, институты и институции рынка труда.

**Yurchyk I.B.**, Researcher of the Department of International Economic Relations, Khmelnytsky National University

**Analysis of institutional support for national labor market.** *The subject of analysis is the condition of institutional support for the national labor market. It is stressed out that in the absence of high-quality institutional support, the domestic labor market will continue to fall in its effective development and restrain obtaining the desired results. Now we have come up to the necessity of innovative organization of labor market institutions, which would have produced a tradition of public self education, lifelong education and innovation activity. Special attention is paid to the problem of reducing the workforce and ageing of population as major threats to future development. It is proved the necessity in immediate response and improvement of all labor market institutions, first of all, in the sphere of modernization of their quality performance, organization, coordination, response and financial support, as far as the system is still backward in terms of time requirements and problem-solving ability. It is proposed to adopt the experience of building institutional support for the labor market in developed countries.*

**Key words:** labor market, institutional support for labor market, labor market institutions and institutes.



# Політика, історія, культура

УДК 377.36:62/69](477-25)"1950/1966"(045)

**Ворона Ю.В.,**

завідувач лабораторії науково-дослідної роботи  
Науково-методичного центру професійно-технічної освіти та підвищення  
кваліфікації інженерно-педагогічних працівників у Хмельницькій області

## *Діяльність Київського індустріального технікуму (1950–1966 рр.)*

У статті розкрито діяльність Київського індустріального технікуму з підготовки майстрів виробничого навчання для ремісничих, залізничних училищ і шкіл ФЗН. З'ясовано його структуру, керівництво, спеціальності, за якими готували, фаховий склад викладачів і майстрів виробничого навчання. Висвітлено роботу студентів і викладачів щодо відбудови зруйнованого війною міста. Проаналізовано загальноосвітнє, спеціальне й виробниче навчання студентів, їх виховання, матеріально-технічне базу технікуму. З'ясовано соціальне забезпечення викладачів, майстрів і студентів, їх побутові умови проживання в гуртожитку. Простежено участь студентів у спортивному житті та художній самодіяльності.

**Ключові слова:** викладач, гуртожиток, директор, слюсар, майстер виробничого навчання, механік, реорганізація, станок, технікум, урок, устав.

Будучи найбільшим за кількістю населення містом України, з чисельними підприємствами, фабриками і заводами, Київ 1950 – першої половини 1960-х років являв собою справжній «будівельний майданчик». Очевидно, для цього необхідні були кваліфіковані робітники, яких готували професійно-технічні училища. У свою чергу, педагогів для них «випускав» заснований у 1944 р. Київський індустріальний технікум.

Попри це, технікум не склав окремих предмет наукового дослідження. Тому ставимо за мету дослідити діяльність Київського індустріального технікуму в 1950–1966 рр.

З початку 1950-х років Київський індустріальний технікум продовжував готувати молодих спеціалістів (майстрів виробничого навчання для ремісничих, залізничних та спеціальних училищ). Впродовж I–IV курсів студенти навчались за спеціальностями: «обробка металів різанням» (спеціалізація «токар») і «ремонт промислового устаткування» (спеціалізація «слюсар»). З 1952 р. почав приймати за спеціальністю «ремонт судових машин і механізмів» (спеціалізація «слюсар»). А в січні 1958 р. у технікумі створили «вечірнє відділення».

Абітурієнти складали вступні випробування. Їх зараховували у студенти за конкурсом, який тоді складав у середньому 5 осіб на місце. Так в 1956 р. заяви для вступу подало 472 особи (випускники 7 кл. і 10 кл. середніх шкіл, училищ, робітники), а студентами зарахували 90 осіб (усі з 7 класною освітою), з них 52 демобілізованих строкових військовослужбовців.

Щороку за направленням до технікуму намагались вступити випускники училищ інших управлінь трудових резервів республіки (Вінницьке, Львівське, Полтавське, Сталінське, Херсонське), а також з Росії, Білорусі, Казахстану, Литви. Проте більшість з них не проходили вступні випробування.



Сталої кількості студентів, через відрахування за «прогули», академічну неуспішність, за станом здоров'я, призов на військову службу, не було. Їх кількість завжди варіювалась. Але на кінець кожного навчального року становила: в 1952/1953 н/р. – 335, 1953/1954 н/р. – 391, 1954/1955 н/р. – 557, 1955/1956 н/р. – 544, 1956/1957 н/р. – 549, 1958/1958 н/р. – 491, 1958/1959 н/р. – 429, 1960/1961 н/р. – 564 (417 денного і 147 вечірнього відділень); 1961/1962 н/р. – 487 (357 денного і 130 вечірнього відділень), 1963/1964 н/р. – 270 (180 денного і 90 вечірнього відділень) [1, спр. 63, арк. 77; спр. 72, арк. 2-3; спр. 90, арк. 1, 8; спр. 91, арк. 6; спр. 99, арк. 2, 7-8, 22; спр. 100, арк. 5; спр. 109, арк. 3, 19; спр. 118, арк. 3-4; спр. 120, арк. 2; спр. 139, арк. 2, 18-19; спр. 150, арк. 2, 12; спр. 167, арк. 2, 29].

Впродовж чотирьох років навчання студенти вивчали всього 41 предмет. Серед них: історія СРСР (I–IV курси), російська мова та література (I–III), математика (I–II), фізика (I), хімія (I), німецька мова (I–III), англійська мова (I–III), українська мова та література (I–III), креслення (I–II), технологія металів (I–II), холодні обробки (II), технічна механіка (II–III), деталі машин (III), методика виробничого навчання (III–IV), електротехніка (II–III), промислове устаткування (III–IV), технологія машинобудування (III–IV), ремонт промислового устаткування (III–IV), допуски й технічні виміри (II–III), різання металів (II–III), ремонт машин і механізмів човнів (III–IV), головні двигуни човнів (III–IV), допоміжні двигуни човнів (III), організація виробництва (III–IV), основи зварювального виробництва (IV), системи човнів і трубопроводи (III), парові котли човнів (III), загальна будова човнів (II), психологія (II), анатомія (II), педагогіка (III), опір матеріалів (III), технічна термодинаміка (II), машинознавство (II), техніка безпеки (IV), кувально-пресове устаткування (IV), автоматизація і механізація (IV), підйомно-транспортне устаткування (IV), технічне нормування (IV), основи проектування човнів (III), спецпідготовка (I), фізичне виховання (I–III), військова допризовна підготовка (II–III курси), ін. [1, спр. 63, арк. 70-72; спр. 72, арк. 50-51; спр. 120, арк. 6, 39].

Під час виробничого навчання студенти вивчали токарну (I–IV курси), слюсарну (I–II), слюсарно-збиральну (II), слюсарно-ремонтну (III–IV), ковальську (I), термообробну (I), фрезерну (II), фрезерно-зуборізна (III), шліфувально-заточувальна (II), зварювальна (IV) справи, ремонтно-суднопоміжні механізми (II), ремонт двигунів внутрішнього згоряння (III), ремонт двигунів різноманітних систем (IV курс), ремонт і збір вузлів (I–III), капітальний і середній ремонт промислового устаткування (III). Окрім цього студенти проходили «плавальну» (III), виробничу (III–IV), переддипломну (IV) та педагогічну (IV курс) практику. Двічі на рік (взимку й улітку) вони складали заліки й екзаменаційні сесії.

З жовтня 1963 р. технікум перейшов на 36 годинне педагогічне навантаження. Через «плановість» керівництво суворо стежило, щоб абсолютне відвідування студентами занять складало не менше 98-99%. Попри низькі «поточні оцінки», також забезпечували, щоб абсолютна успішність в 85-92% у студентів I–III курсів, склала 99% у студентів IV курсу. У середньому близько 25-30% випускників закінчували технікум із атестатом з відзнакою. Вони рекомендувались для навчання у вищих навчальних закладах [1, спр. 106, арк. 2; спр. 109, арк. 22, 24; спр. 118, арк. 3-4; спр. 169, арк. 12].

За віком в 1953/1954 навчальному році у технікумі навчалися: 2 студенти – 1937 р/н., 14 – 1936 р/н., 44 – 1935 р/н., 42 – 1934 р/н., 41 – 1933 р/н., 42 – 1932 р/н., 36 – 1931 р/н., 170 студентів – 1930 р/н. та раніше. За статтю це були: 386 хлопців та 5 дівчат, а за національністю: 229 студентів – українці, 133 – росіяни, 16 – білоруси, 6 – євреї, 7 – інших національностей.

Українці й надалі у технікумі складали більшість. В 1955/1956 н/р. з 544 студентів їх було 319, у той час як 206 росіян, 12 євреїв, 1 литовець, 1 татарин, 1 мордовець, 2 поляків, 2 інших національностей. В 1956/1957 н/р. з 549 студентів навчалось: 304 українці, 194 росіян, 27 білорусів, 3 литовців, 2 естонців, 12 євреїв, 1 татарин, 1 мордовець, 1 чуваш, 3 поляків і 1 німець [1, спр. 72, арк. 4; спр. 90, арк. 1зв., спр. 99, арк. 2, 8зв.].

На IV курсі студенти в училищах міста Києва проходили «педагогічну практику». Під час неї повинні були спостерігати за тим, як уроки проводить майстер виробничого навчання, кілька уроків (на теми «нарізання різьби», «обробка фасонної поверхні», «шабріння», «паяння», «ремонт навчального устаткування» та ін.) провести самостійно 15-20 уроків під наглядом того ж майстра, а також провести «відкритий урок». З кінця 1950-х років кращі студенти направлялись на «педпрактику» в училища Вінницького, Ворошиловградського, Дніпропетровського, Запорізького, Кримського, Львівського, Миколаївського, Одесь-



кого, Сталінського, Харківського, Черкаського управлінь трудових резервів [1, спр. 106, арк. 2; спр. 109, арк. 13-15; спр. 139, арк. 7].

На закінчення навчання у технікумі студенти-випускники успішно захищали дипломні проекти. Їх теми розглядалися предметною комісією і затверджувались навчальною частиною. Для успішної підготовки студентами дипломних проектів в гуртожитку було обладнано «креслярський зал», забезпечений необхідними матеріалами та інструментами (папір, олівці, навчальні посібники, довідники).

Для прикладу теми дипломних проектів були такими: «Проект черв'ячного редуктора», «Проект ступінчато-шківного приводу», «Проект редуктора з циліндричними прямозубими колесами», «Проект редуктора з шевронними колесами», «Проект редуктора з косими зубцям», «Проект коробки швидкостей станка». Темі дипломних проектів підбирались з врахуванням номенклатури виробів, які випускались заводами. Здебільшого це були роботи пов'язані зі станками: карусельним-153, токарно-гвинторізним-1Т61, універсально-фрезерним-УФ-09. Так в 1952 р. кількість студентів, які захистили роботи на оцінки «5» і «4» склала 78,8%, а у 1953 р. – 83,4%, 1954 р. – 95,2%, 1957 р. – 96%, 1958 р. – 95,3%, 1959 р. – 95,3%. Проте як зауважувало керівництво самого технікуму, що дипломні проекти й надалі не мали прикладного характеру, не були «прив'язані» до тематики заводів. Рецензії на них були формальними. Рецензентами виступали: канд. тех. наук, доцент КПП Д. П. Скрипниченко, головний інструктор відділу типізації засобів автоматизації ПКТИ М. З. Меламед, канд. тех. наук, зав. кафедри педінституту Степанко [1, спр. 139, арк. 12].

Викладачами визначались найкращі роботи. В 1953 р. ними стали: «Підвищення швидкості і міцності переведення план-шайби карусельного станка типу «153» (студент М. Поздняков), «Розробка причіпного пристрою для електрошарової обробки металів» (студент А. Левицький), «Модернізація круглошліфувального станка з метою його переведення на підвід охолоджувальної речовини» (студент М. Панкратов), «Розробка найбільш раціонального техпроцесу обробки складних деталей токарно-гвинторізного станка 1Т61» (студент А. Коновалов). В 1958 р. кращими роботами були визнані: «Капітальний ремонт і модернізація бурового станка моделі ЗІФ-300» (студент В. Безпалько), «Капітальний ремонт і модернізація машини для випробування колінчастих валів на зношуваність» (студент В. Ткаченко), «Загальна збірка двигуна КДМ-46» (студент Г. Чирок), «Ремонт і модернізація двигуна РД6» (студент І. Муравйов), «Капремонт токарного шестишпиндельного напівавтомата моделі КА33» (студент А. Пилипенко), «Ділянка механічного цеху з обробки деталей редуктора» (студент М. Крмський) та ін. [1, спр. 63, арк. 25; спр. 72, арк. 20-21; спр. 109, арк. 20, 22; спр. 118, арк. 1, 3-4; спр. 120, арк. 11; спр. 150, арк. 11].

Щороку близько 10-15% випускників отримували за дипломні проекти оцінку «відмінно», близько 55-60% – «добре» і 25-35% оцінку «задовільно».

Перед захистом дипломних проектів, студенти на заводах міста проходили «переддипломну практику». Під час неї провідні фахівці читали їм лекції на теми: «Організація і планування на заводі», «Організація інструментального господарства на заводі», «Організація ремонтного господарства на заводі», «Організація контролю на заводі», «Про роботу цеху». Читались лекції також на теми: «Зв'язок дипломного проекту з методикою виробничого навчання», «Вимоги й зміни ГОСТу в машинобудівному кресленні», «Методика вибору й розрахунку інструмента», «Проектування проектної майстерні» та ін. Студенти-практиканти також знайомились з роботою цехів, відділів, бюро, з інструментом та «передовими методами роботи».

Студенти III курсу виконували курсові роботи на теми, присвячені окремим деталям машин. Серед них: «Проект редуктора з циліндричними колесами (одно і двоступінчасті)», «Проект редуктора з косозубими колесам», «Проект редуктора з шевронними колесами», «Проект редуктора з косозубими й шевронними колесами (двоступінчасті)», «Проект черв'ячного редуктора з верхнім розташуванням черв'яка». Викладачі так само відзначали кращі курсові роботи [1, спр. 106, арк. 3; спр. 109, арк. 17-18].

Виробниче навчання проходило у навчальних майстернях технікуму (I–III курси) й на провідних заводах міста (III–IV курси), зокрема на заводі ім. Лепсе (з обробки запасних частин до приборів), заводі ім. Леніна «Арсенал», заводі станків-автоматів ім. Горького, судноремонтному заводі ім. Сталіна (з ремонту судового устаткування, парових машин і двигунів внутрішнього згорання), на заводі «Трансигнал», машинобудівних заводах «Більшовик» і ім. Артема (з ремонту складного метало-ріжучого устаткування), заводі «Релеавто-



матика», машинобудівному заводі «Нафтовимірувач» (з обробки деталей високих розрядів), на заводах «Ленінська кузня» і «Червоний екскаватор», «Стройдормаш», мотоциклетному й редукторному заводах, дослідному заводі Інституту електрозварювання ім. Патона АН УРСР.

Під час виробничої практики об'єктами робіт студентів I–II курсів були: монтаж вузлів і збірка радіально-свердильних станків 2A592, виготовлення і ремонт слюсарно-монтажного інструменту для комплектації станків. Для студентів III–IV курсів об'єктами робіт були: капітальний ремонт станків 8-14 груп ремонтної складності, виготовлення деталей до литевих пристроїв, токарно-гвинторізних, фрезерних станків, експериментальної машини для випробування коновалів на стомленість, експериментального станка для протягування, а також ремонт ковальсько-пресового устаткування [1, спр. 109, арк. 25-26; спр. 150, арк. 16].

На I–III курсах виробниче навчання охоплювало 460 год. на рік, а на IV курсі складало 184 год. на рік. Щороку затверджувався «виробничий план» (кількість станків й інструментів, які мали виготовити). За офіційною статистикою його перевиконували на 114-130% [1, спр. 109, арк. 25; спр. 120, арк. 5, 16].

Попри те, що не вистачало сучасних станків, іноді матеріалу й робочого інструменту, студентська успішність з виробничого навчання щороку складала понад 99%. Цьому сприяло відвідування (99%) і відповідальна праця на заняттях. Фото найкращих «виробничників» вивішувались на «фотовітрині».

Головну увагу приділяли виготовленню станків, більшість з яких передавали у «промисловість». В 1952/1953 н/р. виготовили 10 радіально-свердильних станків моделі 2A592, в 1953/1954 н/р. – 25, в 1957/1958 н/р. – вже 40, в 1958/1959 н/р. так само 40, в 1960/1961 н/р. – 30, а в 1961/1962 н/р. – 35. З кінця 1950-х років – початку 1960-х років у технікумі розпочали виготовляти нові моделі станків, а саме токарно-гвинторізних станків типу 1A62 і 1K62, зуборізного станка типу 5A26 для нарізання конічних зубчатих коліс. В 1961/1962 н/р. також виготовили 2 ковальські молоти ПМ-75, 2 осьові вентилятори УАГІ, 2 експериментальні установки для лиття під тиском, 1 експериментальну установку для напилювання металічних деталей капроном, 1 експериментальну установку з пневмо-бункером конструкції інженера Кобилюка, а також відремонтували 12 одиниць промислового устаткування 10-14 групи промислово-ремонтної складності, зібрали 4 редуктори [1, спр. 42, арк. 30-38; спр. 63, арк. 43, 46-47, 72; спр. 72, арк. 33-34, 52; спр. 106, арк. 3-5, 8; спр. 109, арк. 28-29; спр. 120, арк. 18, 40; спр. 139, арк. 9, 17].

За офіційною статистикою, «виробничі плани» щороку перевиконувались на 114-130%. Наприклад, у 1963/1964 н/р. замість запланованих 40 тис. крб. економічного ефекту, було досягнуто 45,7 тис. крб. [1, спр. 150, арк. 17; спр. 169, арк. 25].

Перед кваліфікаційною комісією (її очолював заступник директора ремісничого училища чи головний інженер одного із заводів) захищались пробні кваліфікаційні роботи. Близько 50 % випускників отримували оцінку «відмінно» за переддипломну практику й найвищий 7 розряд робітничої кваліфікації, а 5-7% випускників отримували розряд вище за встановлений [1, спр. 42, арк. 16-18; спр. 72, арк. 14, 20, 38; спр. 109, арк. 32; спр. 118, арк. 1-2, 4].

На III курсі студенти на човнах Дніпровського річкового пароплавства з метою ознайомлення із поточним ремонтом й експлуатацією двигунів і парових машин проходили «плавальну практику». На пароплавах і теплоходах («Москва», «Киянин», «Академік», «Богучар», «Селенго», «Катунь»), а також буксирах (типу ПТ-147, ПТІ-145, БП-405) студенти працювали у якості мотористів, «маслінщиків», кочегарів. Вони знайомились з будовою суден, їх паспортною характеристикою і механізмами, а також брали участь у поточному ремонті парових машин, насосів, капітальному ремонті двигунів і корпусній частині суден, їх технічній профілактиці, самостійно відбували вахту.

Впродовж 1957/1958 н/р. частина студентів курсувала рейсом Київ-Херсон. Під час нього виконала поточний ремонт парової машини, арматури й гарнітури парового котла, водяних насосів і різних систем трубопроводів, допоміжних механізмів. Студенти були прикріплені до змінних вахтових механіків, з якими несли вахту. А протягом 1958/1959 н/р. студенти курсували рейсом Київ-Дніпропетровськ [1, спр. 106, арк. 1-2; спр. 109, арк. 27; спр. 120, арк. 18].

На «вечірньому відділенні» впродовж п'яти років (I–V курси) навчання готували за спеціальностями «монтаж та ремонт промислового устаткування» і «промислове й цивільне будівництво». Випускники здобували фах «будівельника», «механіка» і «технолога». Якщо в



1958 р. на відділенні навчалось 85 студентів, то в 1961 р. вже 147. Здебільшого це були робітники заводів. Заняття у них вели найбільш досвідчені викладачі й майстри виробничого навчання. Але через пропуски і спізнення успішність його студентів складала 70%. Особливо складно їм давалась російська мова, фізика та математика. Багато самовільно залишали навчання через зайнятість на роботі, сімейні обставини, старший вік. З 1960 р., у зв'язку з реорганізацією, зарахування на I курс не проводилось. Завідував «вечірні відділенням» М. І. Кашкар'єв [1, спр. 109, арк. 34-35; спр. 120, арк. 24, 35; спр. 139, арк. 23; спр. 167, арк. 2, 29; спр. 169, арк. 47].

Директором технікуму був Т. А. Кисельов (1949–1963 рр.), в. о. директора М. А. Тимофеев (1963–1964 рр.), директор А. С. Іщенко (1964–1966 р.), в. о. директора О. Ястребов (з 1966 р.) [1, спр. 142, арк. 33; спр. 167, арк. 29, 43, 71-75; 2, спр. 707, арк. 12].

У 1951 р. у технікумі всього працювало 34 викладачі та 10 майстрів виробничого навчання. Три четвертих викладачів мали вищу освіту, закінчили київські державний університет, педагогічний, політехнічний, залізничний та індустріальний інститути. Деякі мали дипломи Уральського індустріального інституту. В 1956 р. працювало 27 викладачів (у тому числі 2 жінки), з них 7 за сумісництвом, вищу освіту мали 25 і середню спеціальну 2 особи, викладачами працювало дві жінки. Двоє викладачів мали педагогічний стаж до 5 років, п'ятеро осіб від 5 до 10 років, сімнадцятеро осіб від 10 до 25 років і троє осіб мали стаж більш ніж 25 років. У зв'язку з реорганізацією, надалі кількість викладачів зменшували. В 1961 р. їх кількість складала 17 осіб. Половина з них, через невелике педнавантаження, вимушені були шукати нову роботу, а в технікумі працювати за сумісництвом. Впродовж 1963/1964 навчального року у штаті працювали 6 викладачів (історії КПРС і суспільствознавства, креслення, математики, російської мови та літератури, англійської мови, металоріжучих станків) і 8 за місництвом.

З 1957 р. в технікумі викладачами працювала 1 особа з науковим ступенем і вченим званням (викладач технології металів, канд. техн. наук, доцент Київського політехнічного інституту Д. П. Скрипниченко) і 3 осіб (серед них викладач технічної механіки І. П. Наказний) з науковими ступеннями [1, спр. 109, арк. 6; спр. 120, арк. 5, 24, 35-37; спр. 140, арк. 7; спр. 147, арк. 1; спр. 169, арк. 4].

Проте траплялись випадки, коли викладачами у технікумі працювали особи, які за освітою не відповідали займаній посаді. Так у 1958/1959 н/р. спецпідготовку викладав І. П. Шевченко, який не мав фахової робітничої освіти й кваліфікації, хоча навчався на заочному відділенні історичного факультету Київського державного університету. У результаті, був звільнений з посади [1, спр. 109, арк. 6].

Аби викладачі й майстри постійно проводили уроки на високому теоретичному і методичному рівні, їх часто відвідували директор чи заступник директора, члени предметних комісій. Практикувались викладацькі взаємо-відвідування уроків. Періодично проводились «відкриті уроки».

В 1957 р. також працювало 10 майстрів (8 осіб з середньою спеціальною і 2 з середньою загальною освітою). Майстри закінчили київські індустріальний технікум та залізничне училище, люблінський індустріальний технікум. Вони спеціалізувались з обробки металів різанням, ремонту і монтажу промислового устаткування, суднобудування, електро- й залізничного транспорту. В 1960 р. в технікумі працювало вже 16 майстрів, з яких 2 були старшими майстрами. Надалі через реорганізацію кількість майстрів зменшувалась. Вже наступного року в технікумі їх працювало лише 6 осіб.

Штатний розклад технікуму на цей же 1956 р. був наступний: адміністративно-управлінський персонал: директор (з окладом 1300 крб. і 650 крб. персональної надбавки), заступник директора з виробничого навчання (1200 крб.), заступник директора з навчальної частини (1200 крб.), заступник директора з культурно-виховної роботи (1200 крб.), помічник директора з господарської частини (1000 крб.), інспектор з кадрів і спецроботи (690 крб.), секретар-друкарка (500 крб.), секретар навчальної частини (500 крб.), головний бухгалтер (880 крб.), старший бухгалтер (790 крб.), бухгалтер (600 крб.), рахівник-касір (500 крб.), інструктор фізичного виховання (830 крб.), зав. постачання

<sup>1</sup> За грошовою реформою 1961 р. з обігу вилучались карбованці 1947 р. й обмінювались на нові, по курсу 1:10. Відтак оклад директора технікуму скатновив 130 крб. і т. д. – ДАК. – Ф. 1362. – Оп. 1. – Спр. 141. – Арк. 4-5, 10, 23-25, 28.



(790 крб.), зав. складом (600 крб.), комендант (690 крб.), начальник відділення спеціальної підготовки (1800 крб.), зав. бібліотекою (790 крб.).

Обслуговуючо-господарський персонал: бібліотекар (550 крб.), старший лаборант (600 крб.), лаборант (500 крб.), слюсар-сантехнік (500 крб.), електромонтер (500 крб.), опалювач (410 крб., працював з жовтня по квітень), гардеробник (360 крб.), двірник (360 крб.), прибиральниця (385 крб.), охоронець (360 крб.). Навчально-виробнича майстерня: начальник (690 крб.), інструментальник (600 крб.), столяр (550 крб.). Гуртожиток: кастилянша (500 крб.), кравець (600 крб.), чоботар (600 крб.), кочегар (450 крб.), двірник (360 крб.), прибиральниця (385 крб.). Відділення спецпідготовки: трое викладачів (оклади згідно з постановами раднаркому СРСР від 3 червня 1945 р. і Ради міністрів СРСР від 27 лютого 1952 р.), лаборант (500 крб.), механік (880 крб.), майстер навчання (880 крб.), майстер (880 крб.), водій вантажного автомобіля. Разом з викладачами та майстрами 83 особи [1, спр. 53, арк. 53-55; спр. 63, арк. 65; спр. 72, арк. 5, 44; спр. 79, арк. 1-2; спр. 90, арк. 1зв., спр. 99, арк. 8зв.; спр. 100, арк. 1-2зв., 8; спр. 106, арк. 4; спр. 139, арк. 24-25; спр. 140, арк. 1-4, 7; спр. 151, арк. 4-5, 9].

З року в рік частково покращувалась матеріально-технічна база. На 1951 р. вона складала токарно-гвинторізних станків – 22, свердильних – 2, поперечно-стругальні – 2, круглошліфувальних – 2, плоскошліфувальних – 1, револьверних – 2; повздожно-стругальних – 1, зубодовбajних – 1, зубофрезерних – 1, револьверних автоматів – 1, координатно-розточувальних – 1, універсально-фрезерних – 1, вертикально-фрезерних – 3; настільно-свердильних – 2, радіально-свердильних – 1, внутрішньо-шліфувальні – 1, заточувальні – 6, молот 30 кг – 1 та ін. Загальна вартість устаткування складала 197 тис. 253 крб. 15 коп. У наступні роки цехи отримали нові, замість дерев'яних муровані з цегли, приміщення. Встановили трансформаторну підстанцію на 100 кВт, провели кабельну лінію. Для ковальсько-термічного цеху придбали вентиляційну систему, 5 горнів, термічну піч і 5 кувалд. Щороку технікум отримував станки від базових підприємств. Функціонували 11 навчальних аудиторій [1, спр. 42, арк. 28, 43; спр. 63, арк. 3-4, 42; спр. 118, арк. 1; спр. 167, арк. 3].

З метою «технічної пропаганди» для викладачів, майстрів та студентів читали лекції та показували фільми, скажімо, на теми «Технологія зварки металів», «Нова техніка в металообробній промисловості», «Порошкова металургія». Для студентів у групах організовувались доповіді й бесіди на теми «Нова техніка на будовах п'ятирічок», «Запровадження методу Колесова на Станко заводі ім. Горького і заводі «Ленінська кузня», «Розвиток вітчизняного станкобудування». Відбувались зустрічі з новаторами й «стахановцями» виробництва, наприклад, з В. І. Тертичним, І. П. Кіреєвим.

Викладачі, майстри й студенти брали участь у щорічній «технічній конференції». Регулярно виходив з їхніми статтями «Технічний бюлетень». Для ознайомлення з новітнім устаткуванням і передовими методами роботи проводились екскурсії на провідні підприємства міста (машинобудівний завод «Більшовик», Станко завод ім. Горького, Судно-ремонтний завод ім. Сталіна). Функціонував «технічний гурток» (завідувач П. В. Залавський). Його учасники готували наукові реферати, ремонтували технічне спорядження, виготовляли наочні посібники й плакати, діючу модель радіально-свердильного станка 2А592, станки для накатки різьби на болтах М-3 і М-10, станок для протяжки шпоночних каналів, допомагали облаштовувати навчальні кабінети, майстерні [1, спр. 63, арк. 50-53; спр. 72, арк. 10].

Випускники технікуму отримували направлення на роботу в ремісничі, залізничні училища, школи ФЗН, їх базові підприємства на території України (Вінницьке, Ворошиловградське, Дніпропетровське, Дрогобицьке, Житомирське, Запорізьке, Київське, Кіровоградське, Кримське, Миколаївське, Полтавське, Сталінське (Донецьке), Сумське, Одеське, Херсонське, Чернівецьке обласні й міжобласні управління трудових резервів), Росії (Амурське, Архангельське, Вологодське, Краснодарське, Красноярське, Курське, Московське, Омське, Приморське, Хабаровське обласні й міжобласні управління трудових резервів), а також Білорусії, Молдавії та інших республік.

У технікумі індивідуально між студентами, навчальними групами, виробничими бригадами з навчальної успішності, обсягів виробництва щоквартально, за результатами року, проводилось «соцзмагання». Фото найкращих учнів вивішувались на «дошці пошани». Група-переможець нагороджувалась грамотами, сувенірами, «перехідним червоним прапором». Покращувати навчання допомагала функціонуюча комсомольська організація (більшість студентів були членами ВЛКСМ, кілька осіб щороку приймалися у кандидати й





члени компартії), студентська профспілка. З відстаючими студентами, порушниками дисципліни окремо «працювали» комсорг, профорг, старости груп, класні керівники [1, спр. 63, арк. 38, 61-63, 84; спр. 150, арк. 28].

З початку 1960-х років представники технікуму у складі радянських делегацій знайомились з «організацією середньої спеціальної освіти» за кордоном (Польща, Болгарія, Східна Німеччина, США) [1, спр. 52, арк. 1-5; спр. 147, арк. 53-56; спр. 169, арк. 7-10].

Для підвищення кваліфікації викладачів під час зимових канікул проводилась «методична конференція». Власним досвідом та здобутками в організації навчання найкращі викладачі й майстри виробничого навчання ділились з «молодшими» колегами. Ті «підвищували ділову кваліфікацію», слухаючи на педрадах доповіді «старших» на теми: «Про ідейно-політичне виховання студентів у процесі виробничого навчання», «Методика організації самостійної роботи студентів технікуму», «Про методи наочності й наочні посібники» [1, спр. 42, арк. 6].

З першої половини 1950-х років в технікумі щорічно проводилась науково-технічна конференція. У ній, окрім викладачів і майстрів, участь брали наукові співробітники та викладачі Київського політехнічного інституту, лектори Товариства з розповсюдження технічних і політичних знань. В 1958 р. конференція пройшла за темою «Науково-технічний прогрес у Радянському Союзі». Тоді викладач А. А. Шаров виступив з доповіддю на тему «Розвиток хімії в світлі рішень травневого пленуму ЦК КПРС», викладач В. М. Молочко на тему «Нове у станкобудуванні й машинобудуванні на прикладі вітчизняного виробництва заводів м. Москви». Цього року канд. техн. наук, доцент КПІ Д. П. Скрипниченко доповів на тему «Автоматизація метало-ріжучих машин і автоматичні лінії, прольоти, цеха, заводи». Доповів також докт. техн. наук, професор цього ж інституту Б. Г. Савинов. В 1962 р. конференція пройшла за темою: «XXII з'їзд КПРС і технічний прогрес в СРСР» [1, спр. 72, арк. 12; спр. 109, арк. 6; спр. 147, арк. 33].

Викладачі й майстри виробничого навчання готували методичні розробки. Так впродовж 1951/1952 навчального року були видрукувані «Свідомість людини» (психологія), «Методика вивчення теми «Гіпербола» (геометрія), «Поняття про ввідні слова» (російська мова), «База наочності і її використання при вивченні доменного виробництва», «Планування педагогічного процесу й підготовка викладачів до уроку на тему «Теперішній доканий час» (англійська мова), «Налагодження токарного станка для нарізання різьби», «Залежність стійкості інструменту від швидкості різання при токарній обробці».

Протягом 1953\1954 навчального року підготовлено 12 методичних розробок. Серед них: «Впровадження нових методів різання при виробничому навчанні», «Методика викладання креслення в технікумі», «Методика курсового проектування деталей машин». Методикою навчання також займалися такі предметні комісії як історико-філологічна, фізико-математична, загально-технічна, спеціальних дисциплін, виробничого навчання.

Методичну роботу проводили навчальні кабінети історії СРСР; фізики; електротехніки; хімії; російської мови та літератури; математики; креслення; технології металів; технічної механіки; станків й інструментів; судових машин і механізмів; методики, педагогіки й виробничого навчання; спецпідготовки, військової допризовної підготовки, іноземних мов, а також дві лабораторії (спеціальних дисциплін, різання) та дві препаратурські (креслярських засобів, наочних посібників і плакатів).

У зв'язку з реорганізацією технікуму в навчальних майстернях впродовж 1963/1964 навчального року утворили електромонтажні й радіомонтажні відділення з сімома новими лабораторіями зі спеціальності «виробництво напівпровідникових приборів», а саме випробування матеріалів, електротехніки й електровимірювань, електрорадіотехнічних і напівпровідникових матеріалів, електровакуумних і напівпровідникових приборів, радіотехніки й радіовимірювань, кінофотолабораторія [1, спр. 63, арк. 69, 79; спр. 72, арк. 9, 23, 49; спр. 109, арк. 7-8, 23; спр. 120, арк. 6; спр. 169, арк. 2; 2, спр. 707, арк. 3].

Щотижня у технікумі проходив урок політінформації (політгодина). Окрім цього у групах відбувались «політбесіди» з читанням газет. Функціонувала політшкола, у якій читали лекторій на тему «Бойовий шлях ленінського комсомолу». Для студентів також читали окремі лекції на теми: «Про міжнародне становище», «Міжнародний жіночий день», «300 років воз'єднання України й Росії», «Про дружбу й товарицтво», «Про Паризьку комуну», «X років Державних трудових резервів», «Про день артилерії», «Про 36 річницю радянської армії і флоту», «Про 36 річницю Жовтня», «Молодь у боротьбі за мир», «Непримиренність



релігії і науки», «Про день радянської Конституції», «Педагогічна спадщина А. С. Макаренка», «Міжнародний день 1 травня», «Як виникла релігія і віра в бога», «З історії виникнення книги», «Агресивна політика й військові плани США». На початку 1950-х років ще проводилась теоретична конференція «Про життя і діяльність Й. В. Сталіна». В 1952 р. пройшов семінар з вивчення праці Й. В. Сталіні «Економічні проблеми соціалізму в СРСР». Опісля смерті наступного року генерального секретаря ЦК КПРС, присвячені його життю і діяльності конференції проводити припинили. Натомість з кінця 1950-х років проходили конференції, присвячені висвітленню діяльності М. С. Хрущова. В 1959 р. у технікумі відбувся семінар, на якому вивчали тези доповіді тогочасного першого секретаря партії, які він виголосив на XXV з'їзді КПРС, за назвою «Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР в 1959–1965 рр.».

На початку 1960-х років студенти у «політичних бесідах» обговорювали зустріч М. С. Хрущова з президентом США Дж. Ф. Кеннеді, політ Ю. Гагаріна в космос. З метою «інтернаціонального виховання» по вихідних відбувались зустрічі зі студентами з В'єтнаму, Куби, Угорщини, Уганди, Ірану.

Але продовжували функціонувати два політгуртки, зокрема з вивчення біографії В. І. Леніна та з вивчення «Короткого курсу історії ВКП(б)». І надалі щороку проходила конференція «Про життя і діяльність В. І. Леніна». Студенти так само вивчали матеріали сесій Верховної Ради СРСР і пленумів ЦК КПРС.

Під час святкування 20 років визволення України від німецько-фашистських військ, 40 років «Жовтневої революції», 40 років радянської влади в Україні, 40 років радянської армії і військово-морського флоту, 40 років Компартії України, 50 років радянських профспілок, 90 і 95 років народження В. І. Леніна студенти технікуму зустрічали і спілкувались з «старими більшовиками», з колишнім комендантом Кремля П. Д. Мальковим, командирами партизанських загонів. Ті ділились спогадами, разом дивили фільми на «історико-революційну» та «історико-військову» тематику.

Окрім цього студенти працювали агітаторами під час виборів до Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР [1, спр. 42, арк. 41, 61; спр. 72, арк. 39-40; спр. 109, арк. 36; спр. 120, арк. 29; спр. 139, арк. 30; спр. 150, арк. 27].

Попри серйозну виховну роботу часто траплялись випадки некоректного ставлення студентів до педагогів, особливо під час іспитів, коли студенти сварились з викладачами чи майстрами виробничого навчання, обзивали їх негарними словами, навіть погрожували [1, спр. 106, арк. 12].

Знання студенти вдосконалювали у функціонуючих в технікумі як предметних, так і «технічних» гуртках, зокрема історичному, технічному, фізичному, хімічному, літературному, німецької мови, метало-ріжучих станків, човнових машин і механізмів, графіки, технічної механіки, вивчення логарифмічної лінійки.

Технічний гурток щороку брав участь у міській виставці технічної творчості трудових резервів. Неодноразово перемагав у ній, а тому брав участь у всеукраїнській та всесоюзній виставках. В 1959 р. технікум представив на виставку: радіально-свердильний станок з коробкою швидкостей, оснащений капроновими шестернями і фотореле для установки глибини свердління; універсальну машину для випробування на стомленість і міцність натурних зразків з програмним управлінням; комбінований токарний «станок-цех у валізі» з набором пристроїв, приборів та інструментів; наочний посібник «Деталі машин, виготовлені з синтетичних матеріалів», а також станок для різки металів віхровим способом. «Універсальна машина» цього року була серед експонатів радянської виставки трудових резервів, представленої в США [1, спр. 120, арк. 18-19].

Особливу увагу приділяли історичним конференціям, присвяченим постатям В. Леніна, Й. Сталіна (проводились до початку 1950-х років), КПРС і її «ролі як прапора боротьби за мир народів усіх країн», СРСР як «борця за мир». Проводились літературна, філологічна, математична конференції. Традиційною у квітні щороку стала педагогічна конференція, присвячена А. С. Макаренку Відбувся конкурс читців [1, спр. 42, арк. 6, 20, 41; спр. 53, арк. 29; спр. 63, арк. 56-58, 82-83; спр. 72, арк. 11; спр. 120, арк. 47].

Бібліотека технікуму щороку поповнювалась навчальною, політичною (обов'язково роботами К. Маркса, В. Леніна, рішень з'їздів ВКП(б), КПРС, пленумів їх ЦК) і художньою літературою (зокрема іноземною «класикою»), а також газетами та журналами. Станом на 1 червня 1951 р. вона нараховувала 23926 одиниць літератури. На 1 липня 1953 р. послугами її



абонементу користувалось 482 читачі, а на 1 липня 1958 р. – вже 812. Періодично формувались книжкові «вітрини» («Новини науки й техніки», «Люби та вивчай свою професію», «Міжнародний огляд», «Охорона здоров'я в СРСР», «На допомогу тим, хто вивчає історію ВКП(б)», «На допомогу дипломантам») й тематичні, присвячені видатним особам та знаменним подіям книжкові виставки, «монтажі» («40 років Великої Жовтневої Соціалістичної революції», «40 років радянської влади на Україні», «50 років КПРС», «300 років воз'єднання України з Росією», «1 травня – міжнародне свято трудящих», «День Радянської Конституції», «Наука та релігія», «Радянська армія та військово-морський флот», «23 червня – день радянської молоді», «Друга радянська космічна ракета», «Народна республіка Болгарія», «Силоче різання металу», «Нове в електротехніці», «Україна в 1957 р.», «Т. Г. Шевченко»).

Водночас бібліотека часто проводила «літературні конференції», приурочені до видатних чи пам'ятних дат з життя і діяльності таких письменників і поетів як Т. Шевченко, О. Пушкін, Л. Толстой, М. Гоголь, В. Маяковський, М. Островський, М. Горький, ін. За результатами року з числа студентів визначались найактивніші читачі, яких нагороджували, ті отримували у подарунок цікаву «книжку». Працівники бібліотеки готували для студентів списки рекомендованої літератури («Що читати про культуру мовлення», «На допомогу дипломному проектуванню»).

Щороку виходило 10-15 загальнотехнікумівських, курсових, предметних комісій, гурткових («Сталінські кадри» (згодом перейменована «За кадри»), «Літературна», «Спортивна», гумористична «Вудка», «Факел», «Технічний бюлетень») газет і «блискавок». Виходила німецькомовна газета гуртка німецької мови. Працювала «радіогазета». Готувались «стінні вітрини», коли для огляду виставлялись газети «Комсомольська Правда», «Правда України», «Труд» [1, спр. 42, арк. 11, 41; спр. 52, арк. 14, 19; спр. 63, арк. 15-16; спр. 63, арк. 58; спр. 72, арк. 13, 43; спр. 106, арк. 2; спр. 109, арк. 9-11, 37; спр. 139, арк. 32-34; спр. 150, арк. 30; спр. 169, арк. 15; спр. 109, арк. 9].

Найкращі студенти відпочивали й оздоровлювались на курортах Закарпатської, Житомирської області, санаторіях і будинках відпочинку «ім. Хрущова» (м. Бровари), «Ворзель», «Пуща-Водиця», «Моршин», «Трускавець», «Ірпінь» [1, спр. 53, арк. 34-53; спр. 63, арк. 86; спр. 72, арк. 68].

На уроках допризовної військової підготовки (викладачі А. К. Мітюков, М. П. Шевченко) студенти вивчали організацію радянської армії і військово-морського флоту, устав радянської армії, проходили фізичну, стройову й вогневу підготовку, військову топографію, протиповітряну й протихімічну оборону. Вони неодноразово перемагали на оглядах стройової пісні. Технікум мав власний тир для стрільби.

Уроки фізичного виховання проводив викладач В. О. Котецький. Плавання проходило в басейні Київського військового округу. Окрім цього зранку студенти мали ранкову зарядку. У дворі гуртожитку знаходились спортивні знаряддя (перекладини, гантелі, гирі, бруси). До початку 1960-х років було облаштовано спортзал, спортивну площадку, придбано спортивний інвентар, у тому числі зимовий (60 пар лиж, 35 пар ковзанів). Контроль за станом здоров'я здійснював «фізкультурний кабінет» III об'єднаної лікарні.

Для студентів функціонували спортивні й військові секції: стрільби, легкої атлетики, спортивної гімнастики, важкої атлетики, боксу, боротьби, штанги, волейболу, баскетболу, футболу, греблі й вітрильного спорту, велоспорту, шахів і шашок, плавання, акробатики, настільного тенісу, лиж. Щороку у них займалось 250-300 осіб, а 40-50 студентів займались в Добровільному спортивному товаристві «Трудові резерви». Щороку студенти технікуму ставали переможцями й обіймали призові місця у внутрішньо-технікумівських, міських, обласних, республіканських і всесоюзних спортивних (чемпіонат Києва серед технікумів, чемпіонат обласного товариства ДВСТ «Трудові резерви», Всесоюзна спартакіада технікумів трудових резервів) змагань. Вони успішно проходили випробовування на звання «значкіста» ГТО, ДОСААФ, «розрядника» з певного виду спорту. Виступали на фізкультурних і військово-спортивних святах (легкоатлетичний крос, лижний крос). Окремі тренери судили спортивні змагання.

В 1957 р. на чемпіонаті серед технікумів м. Києва збірна технікуму виборола I місце з легкої атлетики, волейболу, штанги, II місце зі спортивної гімнастики, стрільби, III місце з баскетболу. На першості обласної ради ВДСТ «Трудові резерви» зайняла I місце з легкої атлетики, велоспорту, волейболу, стрільби. На спартакіаді обійняла загальне VII місце. В окремих видах спорту виборола: IV місце з легкої атлетики, гімнастики, VII місце з



волейболу. Найкращі результати тоді продемонстрували студенти: Ховавно (гімнастика), Ковзун, Перельман (легка атлетика), Труфанов (штанга), Нікішин (бокс). У чемпіонаті 1961 р. міжобласної ради ВДСТ «Трудові резерви» спортсмени технікуму обійняли загальне III місце, в окремих видах спорту: I місце з кулевої стрільби, настільного тенісу, волейболу, баскетболу, II місце зі спортивної гімнастики і III місце з велоспорту. Надалі, як зауважували тренери, через обумовлене реорганізацію припинення прийому студентів на I курс, спортивний потенціал технікуму гіршав.

Попри це, в 1962р. у технікумі створено хокейну команду, секцію бадмінтону. Його спортсмени продовжували успішно виступати у складі збірних команд Києва, області, республіки. Спортивний колектив технікуму неодноразово визнавався найкращим у м. Києві, ставав переможцем оглядів фізичної підготовки. В 1965 р. збірна команда технікуму на спартакіаді серед спеціальних навчальних закладів здобула: II місце у лижній гонці, кульовій стрільбі, III місце у з волейболу, настільного тенісу і IV місце з плавання [1, спр. 53, арк. 34, 38-39; спр. 63, арк. 38-41, 80-81; спр. 72, арк. 30, 65; спр. 109, арк. 38-39; спр. 120, арк. 24-26; спр. 139, арк. 25-29; спр. 141, арк. 1; спр. 150, арк. 24; 2, спр. 707, арк. 11-12].

Для всебічного розвитку студентів функціонували гуртки художньої самодіяльності (хоровий, духових, струнних, народних інструментів, драматичний, бальних танців). Драмгурток ставив спектаклі за творами українських письменників Ю. Яновського («Донька прокурора»), І. Тобілевича (І. Карпенко-Карий) («Наймичка»), Б. Грінченка («Невісточка»), п'єси «Віскі», «серце друга», «У себе вдома» та ін.

Колективи художньої самодіяльності технікуму виступали у радянські свята («Новий рік» 1 січня, «День радянської армії» (23 лютого), «Міжнародний жіночий день» 8 березня, «День трудящих» 1 травня, «День Перемоги» 9 травня, «Велика жовтнева соціалістична революція» 7 листопада) у профтехучилищах, медичній школі, на виборчих дільницях, під час зустрічей з випускниками, зі студентами з країн «народної демократії», з учасниками фестивалів молоді, а також перед учнями «підшефних» шкіл № 141 і № 153, дітьми дитсадків, перед робітниками заводів, фабриках і селян колгоспів. Водночас перед викладачами і студентами на «вечорах» у клубі технікуму з концертами виступали художні колективи військових частин міста, станкозаводу, «підшефні» школи, Харківський і Єнакієвський ансамблі трудових резервів, а також актори Київського обласного театру драми та опери (спектаклі «Сватання на Гончарівці», «Сильні духом», «Сто мільйонів», «Весна у Москві»), артисти Держестради. Щороку 30-40 студентів були учасниками «Київського обласного ансамблю танцю і пляски».

Студенти відвідували музеї міста (Історичний музей, Собор Св. Софії, В. І. Леніна, Києво-Печерська Лавра, Т. Шевченка, Російського й українського мистецтва), Планетарій, Чехословацьку промислову виставку. У Київському обласному театрі драми та опери, театрі опери та балети ім. Т. Г. Шевченка, театрі російської драми ім. О. С. Пушкіна, театрі російської драми ім. Л. Українки, театрі музичної комедії, театрі юного глядача вони дивились вистави, спектаклі, балет («Арсенальці», «Богдан Хмельницький», «Наталка Полтавка», «Червоний мак», «Карнавал юність», «Лісова пісня») та слухали оперу («Аскольдова могила», «Машенька»). У кінотеатрах дивились художні («Втрачений син», «Свинарка і пастух», «Багата невістка», «Таємна місія», «Славні люди», «Перша рукавиця», «49 днів одного року», «Невидимий фронт», «Якщо це кохання», «Пригоди Насреддіна») й науково-популярні фільми. На кіностудії ім. Довженка зустрічались й спілкувались з акторами. З екскурсіями відвідували Пирогово, Переяслав-Хмельницький.

При клубі трамвайників і будинку культури заводу «Більшовик» для студентів технікуму на громадських засадах функціонував «Університет культури». При Київській філармонії для них працював «музичний лекторій». Студенти зустрічались тоді з музикантами Київської філармонії, спілкувались з відомими поетами, письменниками (М. Рильський, М. Стельмах, П. Тичина) і композиторами (П. Майборода) [1, спр. 42, арк. 64; спр. 63, арк. 59-60, спр. 72, арк. 42-43; спр. 139, арк. 32; спр. 150, арк. 26].

Чимало робилось щороку для благоустрою технікуму. Ще в 1951 р. у навчальному корпусі, гуртожитках пічне опалення замінили централізованим, відремонтували санвузли, умивальники, встановили металічну огорожу, літні душові кабінки, у двориках – лавки та столики (так звані «бесідки»), дерев'яну кривлю замінили металічною. В 1952 р. облаштували «енергокіоск» на 100 кВт, побудували цегляні склад, гараж і бензосховище. До робочих місць у цехах навчальних майстерень підвели електроосвітлення. У 1958 р. встановили газову



котельню. Газифікували також ковальську майстерню. Час від часу поточно й капітально ремонтували будівлі навчального корпусу, навчальних майстерень, гуртожитків і столової, у них стелили паркет, дерев'яну підлогу, у цехах – дерев'яну підлогу, проводилось озеленення території, коли висаджували дерева та клумби з квітів [1, спр. 42, арк. 3; спр. 53, арк. 3-4; спр. 63, арк. 2-3; спр. 72, арк. 2; спр. 120, арк. 2].

У гуртожитках технікуму (для хлопців по вул. Лук'янівській, 62 і для дівчат по вул. Володарського, 65) щороку проживало загалом близько 500 осіб. Вони отримували безкоштовно триразове харчування (денний раціон коштував близько 6 крб.), постіль, спецодяг (комбінезони, халати), літній і зимовий одяг (штани, шапки, валянки). Студенти, які лікувались у лікарні, їхали додому на канікули, отримували від технікуму «сухпайки». На території навчального закладу працювала столова, буфет. Облаштуванням побуту студентів у гуртожитку відала Рада гуртожитку. Двічі на рік у спеціальній районній клініці ім. Калініна проходили медичний огляд. Медпункту у технікумі не було.

2/3 студентів щороку отримували стипендію, яка на середину 1950-х років складала 300 крб. Доплати за виконані роботи під час виробничого навчання і практики не отримували. Ці кошти йшли на оплату проживання, 3-х разове харчування й одяг, в ому числі спецодяг. Оплата педагогічної години викладачів залежала від наявності вищої, середньої спеціальної чи середньої загальної освіти, а також стажу роботи. Але вона постійно зростала. В 1956 р. складала 12 крб. 90 коп., а в 1960 р. складала 13 крб. 58 коп. Цього ж 1960 року середня зарплата майстрів виробничого навчання склала 850 крб., а господарських працівників – 654 крб.

Вони отримували доплати за перевірку контрольних робіт, керівництво цикловими і предметними комісіями (150 крб. в місяць), навчальними кабінетами (150 крб. в місяць), класне керівництво (120 крб. у місяць), керівництво гуртками (8-10 крб. за академічну годину) [1, спр. 90, арк. 1; спр. 91, арк. бзв., 34; спр. 99, арк. 8, 10; спр. 100, арк. 6, 8, 10, 12-13; спр. 109, арк. 4; спр. 139, арк. 27; спр. 142, арк. 35-36; спр. 147, арк. 1; спр. 169, арк. 46-47].

Весною 1961 р. розпочалась реорганізація технікуму. Влітку цього року припинили конкурс абітурієнтів на існуючі спеціальності, а 15 листопада педрада схвалила проект нового уставу технікуму. В 1963 р. той отримав назву «Київський технікум напівпровідникового приборобудування Державного комітету професійно-технічної освіти при Раді Міністрів УРСР». Ставив завданням: а) готувати техніків-майстрів виробничого навчання зі середньою спеціальною і педагогічною освітою для роботи з навчання учнів у міських (сільських) профтехучилищ, б) підвищувати кваліфікацію майстрів виробничого навчання й інших працівників профтехучилищ. Діяльність технікуму надалі мала здійснюватись відповідно до «Положення про середні спеціальні навчальні заклади» (1 березня 1961 р.). Він підпорядковувався Головному управлінню професійно-технічної освіти при Раді Міністрів УРСР. Водночас користувався правами юридичної особи, зберігав право виробляти продукцію в навчально-виробничих майстернях і на підприємствах [1, спр. 147, арк. 20; спр. 166, арк. 1, 2, 6, 8-10].

В 1963 р. було прийнято на I курс навчання 90 студентів за спеціальністю «виробництво напівпровідникових приборів». Це були 71 хлопець і 19 дівчат, 16 осіб мали 16 років, 13 – 17 років і 61 – 18 і більше років. Зі студентів – 63 були українцями, 22 росіянами і 5 інших національностей (євреї, естонці). 62 студенти раніше працювали робітниками, 7 колгоспниками. 69 студентів мали виробничий стаж, а 21 раніше навчались в школах, училищах [1, Спр. 139, арк. 2; спр. 169, арк. 5-6].

Цього ж навчального року в останнє денне відділення закінчили (1964 р.) 90 студентів IV курсу «старих спеціальностей». В 1965 р. за «старими спеціальностями» пройшов останній випуск 90 студентів вечірнього відділення.

Надалі постала потреба проводити подальше виробниче навчання на базі заводу з виробництва напівпровідникових приборів. Навчальні майстерні потребували облаштування монтажними та радіомонтажними відділеннями. Постало завдання облаштувати експериментально-інструкторське бюро. Треба було також закупити навчальну літературу й кінофільми з «нових» спеціальностей. Під керівництвом наукових співробітників Інституту напівпровідників АН УРСР розпочав роботу науковий семінар для викладачів та майстрів виробничого навчання.

З початком прийому студентів розпочалось поступове зростання педагогічного навантаження, яке кілька років постійно скорочувалось у зв'язку з припиненням набору



студентів на попередні спеціальності. Але в 1966 р. технікум перейшов до відання створеного Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти УРСР [1, спр. 167, арк. 2, 29; спр. 169, арк. 1; 2, спр. 707, арк. 3-4; 10-11].

Отже, з 1951 р. у Київського му індустріальному технікумі продовжували готувати фахівців з робітничих спеціальностей «обробка металів різанням» (спеціалізація «токаря») і «ремонт промислового устаткування» (спеціалізація «слюсар»). З 1952 р. у технікумі почали готувати фахівців з робітничої спеціальності «ремонт судових машин і механізмів» (спеціалізація «слюсар»). У 1958 р. створили «вечірнє відділення».

Директором технікуму у 1949–1963 рр. був Т. А. Кисельов, в. о. директора в 1963–1964 рр. М. А. Тимофеев, директором в 1964 – 1966 рр. А. С. Іщенко, в. о. директора з 1966 р. О. Ястребов. Технікум переїхав зі старого (вул. Повітрофлотське шосе, 220), у нове приміщення за адресою Повітрофлотське шосе, 24/1.

Весною 1961 р. розпочалась реорганізація технікуму. 15 листопада цього ж року педрада схвалила проект нового уставу технікуму. В 1963 р. він отримав назву «Київський технікум напівпровідникового приборобудування Державного комітету професійно-технічної освіти при Раді Міністрів УРСР». Почав готувати фахівців за спеціальністю «виробництво напівпровідникових приборів».

Від заснування (1944 р.) по 1963 р. технікум підготував близько 2150 фахівців. У 1966 р. його підпорядкували Міністерству вищої і середньої спеціальної освіти. Але це предмет подальшого наукового дослідження.

### Література:

1. Державний архів м. Києва. – Ф. 1362: Київський індустріальний технікум Головного управління трудових резервів при РНК СРСР. – Оп. 1: Навчальна частина.
2. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 4609: Державний комітет Української РСР з професійно-технічної освіти. – Оп. 1: Головне управління професійно-технічної освіти при Раді Міністрів УРСР (1959–1966 рр.).

**Ворона Ю.В.**, заведующая лабораторией научно-исследовательской работы Научно-методического центра профессионально-технического образования и повышения квалификации инженерно-педагогических работников в Хмельницкой области.

**Деятельность Киевского индустриального техникума (1950–1966 гг.).** В статье раскрыта деятельность Киевского индустриального техникума по подготовке мастеров производственного обучения для ремесленных, железнодорожных училищ и школ ФЗО. Выяснено его структуру, руководство, специальности, по которым готовили, профессиональный состав преподавателей и мастеров производственного обучения. Освещены работа студентов и преподавателей по восстановлению разрушенного войной города. Проанализированы общеобразовательное, специальное и производственное обучение студентов, их воспитание, материально-техническая база техникума. Выяснено социальное обеспечение преподавателей, мастеров и студентов, их бытовые условия проживания в общежитии. Прослежено участие студентов в спортивной жизни и художественной самодеятельности.

**Ключевые слова:** преподаватель, общежитие, директор, слесарь, мастер производственного обучения, механик, реорганизация, станок, техникум, урок, устав.

**Vorona Y.V.**, Head of Research laboratory of the Research & Methodological Center for Vocational Education and Improvement of Skills of Engineering and Academic Personnel in Khmelnytskyi Region

**Activity of Kyiv industrial technical school (1950–1966).** The article deals with the activity of Kiev industrial technical school in training masters of industrial education for technical schools, railway and labour schools. Its structure, guidance, specialties, professional staff of teachers and masters of the industrial training are characterized. The article highlights the work of students and teachers regarding the reconstruction of the war-ravaged city. Secondly, special and industrial training of students, their education, physical infrastructure of Kiev industrial technical school are analyzed in the given research. Public welfare of teachers, masters and as well as students' living conditions residing in a hostel are studied. The participation of students in the sporting and artistic life is reflected.

**Key words:** teacher, hostel, director, locksmith, master of the industrial teaching, mechanic, reorganization, machine-tool, technical school, lesson, regulations.



УДК 39(=161.2):930(1-87)"19"(045)

Кириченко Ю.Т.,

аспірант кафедри етнології та краєзнавства  
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

### *Концепції українського етногенезу у зарубіжній україністиці ХХ ст.*

*Стаття присвячена становленню наукових знань, щодо етногенезу українського народу у працях авторів української діаспори. Проаналізовано науковий доробок основних напрямків та історіографічних шкіл діаспори. Показано вагомий вплив етнологічної школи М.Грушевського та проаналізований внесок української діаспори у розвиток наукових уявлень про етногенез українців. Розглядаються джерела формування концепцій етногенезу, основні напрямки етногенетичних досліджень та їх значення для розвитку української історичної науки.*

**Ключові слова:** етногенез, діаспора, зарубіжна україністика, наукові концепції, етногенетичні дослідження.

Серед численних концепцій походження та ранньої історії українського народу особливе місце займають теорії етногенезу українців, які висувалися науковцями діаспори. На відміну від істориків радянської України, вимушених працювати в умовах жорсткого ідеологічного тиску, представники зарубіжного українства мали можливість вільно висловлювати свої наукові погляди. Водночас, обмеженість доступу до джерельної бази, а також атмосфера холодної війни не могла не позначатися на їхніх працях. З огляду на це, зважений аналіз наукової спадщини етногенетичних досліджень діаспорних дослідників є вкрай актуальним завданням для сучасної української етнології.

Спільною рисою майже усіх діаспорних досліджень етногенезу українців було уявлення про давність українського народу та його окремішність від інших слов'янських народів розвитку, вихідним пунктом якого зазвичай було прийнято вважати ранньослов'янські або літописні племена. Такий підхід став особливо поширеним після поповнення лав діаспорної науки професійними істориками, які були змушені залишити Батьківщину після поразки Національно-визвольної революції 1917-1921 рр. Серед них особливу роль у формуванні концептуальних підходів до вивчення етногенезу українського народу відіграв учень М. Грушевського Дмитро Дорошенко. На його думку, вже у IX ст. історія знає українські племена полян, сіверян, деревлян, дулібів, білих хорватів, тиверців та уличів на просторі від Карпат до Дніпра й Десни. Київську Русь, у якій згодом відбулося злиття літописних племен, Д. Дорошенко однозначно вважав українською державою [3, с. 7-8; 4]. Водночас, Д. Дорошенко підкреслював, що процес формування українського народу був доволі тривалим й затягнувся приблизно до XIII ст. На його розвиток впливали економіко-географічні фактори, а також іноетнічні елементи [3, с. 35].

Предки сучасних українців, на думку Д. Дорошенка, заселили Наддністрянщину та Наддніпрянщину безпосередньо після готів, які не відіграли суттєвої ролі «східно-слов'янського типу». Фінські племена, які мали велике значення для етногенезу росіян, а також хозари й литовські племена суттєво не вплинули на східно-слов'янський південь. На заході встановилася «етнографічна лінія», яка, хоча й коливаючись, чітко розділяла предків українців від поляків, угорців та волохів. Водночас, значно більшою була роль варягів, які зцементували окремі племена в єдину державу [3, с. 37]. Під варягами Д. Дорошенко розумів скандинавів, які швидко асимілювалися у слов'янському середовищі [3, с. 41].

Не менш значним у середовищі української діаспори був науковий авторитет Ярослава Пастернака – учасника національно-визвольних змагань 1918-1921 рр., учня Любомира Нідерле й фахового дослідника давнини. Будучи кваліфікованим археологом, Я. Пастернак писав свої розвідки з ранньої історії українських земель на дуже високому фаховому рівні. Він спирався не тільки на наукову спадщину істориків школи В. Антоновича й М. Грушевського, але й був обізнаним із сучасною йому європейською літературою, а також із дослі-



дженнями радянських археологів. Саме масштабом охоплення джерельної та історіографічної бази праці Я. Пастернака вигідно відрізняються від робіт більшості його колег.

Ставлення самого Я. Пастернака до проблеми етногенезу українців було неоднозначним. З одного боку він вважав предками українського народу ранньослов'янські племена й називав проблему їхнього походження найважливішою для української історії. На думку Я. Пастернака, етногенез «історичних слов'янських народів» відбувався за рахунок «безіменних праісторичних племен» [13, с. 535]. З іншого боку, Я. Пастернак наполягав на тому, що українці є одним із найдавніших етносів Європи.

Дослідник відкидав тезу про існування єдиної, невеликої за простором й спільної для всіх слов'ян прабатьківщини й відстоював думку про виникнення протослов'ян ще за кам'яної доби. Етнічною основою українців були, на думку дослідника, трипільські племена. У подальшому розвиток української етнічності простежувався чорнолісько-білогрудівську культуру ранньої залізної доби, «скитів-орачів» доби Геродота та культуру «полів поховань» римської доби. На цій основі, з незначними іноетнічними домішками, українські у своїй основі ранньослов'янські та літописні племена. Таким чином, «головна етнічна база зростало з українським чорноземом народу лишалася продовж приблизно 40000 років усе та сама» [13, с. 23]. Важливою складовою етногенетичної концепції Я. Пастернака було обґрунтування ним окремішності розвитку українців та росіян («московського народу»). На думку дослідника, розвиток росіян відбувався незалежно, під впливом інших природно-кліматичних чинників на основі «праугрофінських бродячих племен звіроловів та збирачів» [13, с. 540].

Надзвичайно великого поширення у середовищі української діаспори набула гіпотеза М. Грушевського, який вважав безпосередніми предками українців племінний союз антів. Обґрунтуванню тези про антів як безпосередніх предків українства присвячена, зокрема, праця Р. Млиновецького, який рішучо критикував прагнення деяких своїх колег до надмірного задавлення історичного коріння українського народу й пов'язував його виникнення виключно зі слов'янством. Одним з важливих вихідних положень даної роботи є теза про те, що у давнину не існувало жодної етнічної групи східних слов'ян, а мовна східнослов'янська група виникла у пізніші часи завдяки впливу церковно-слов'янської групи, прийнятої церквою. Антський союз був створений слов'янами – предками українців, тоді як «московські племена» відношення до нього не мали [10, с. 7]. Так само й Київську Русь створили виключно українські племена, а після її занепаду політичний центр життя українства перемістився на галицько-волинські землі [10, с. 203-205].

Чи не найбільш цілісну й докладну концепцію етногенезу українського народу, яка базувалася на методологічних підходах школи М. Грушевського, створив історик та правознавець Микола Чубатий – засновник і перший голова Американського відділу НТШ [17, с. 132-140]. На його думку, три східнослов'янські народи (українці, росіяни та білоруси), які згодом перетворилися на сучасні нації, окремо формувалися з етнічного субстрату, який проживав на нинішніх територіях цих народів ще з часів неоліту. В етногенезі цих трьох народів відіграли значну роль такі чинники як відмінність етнічних субстратів, вплив різних сусідів на кожен із народів, а також географічно-кліматичні умови. Останнім М. Чубатий приділяє особливу увагу, що відрізняє його від більшості інших діаспорних дослідників. Так, на думку дослідника, важливу роль відігравав поділ теренів Східної Європи на степову, лісостепову, лісову та тундрову смуги, які розділяли етнічні масиви бар'єрами густих лісів. Навпаки, розвинена система річок (Дніпро, Волга, Дністер, Дон, Двина, Німан) забезпечувала транспортне сполучення між народами.

Народ русинів-українців виділився зі слов'янського масиву найраніше, при чому предками українського етнічного субстрату були рільничо-скотарські племена трипільців, які згодом доповнилися елементами іранських народів. Вперше як слов'янізований етнічний масив предки українців вступають на історичну арену у VI ст. під назвою антів.

Навіть в останні десятиліття XX ст. ідея про антів як засновників першої української державності була дуже актуальною серед науковців зарубіжного українства. Так, наприклад, С. Мішко оцінює антів як «своєрідний міжплемінно-політично-мілітарний феномен, про дукт специфіки антропогеографічно-геополітичних та соціо-племінно-етнічних умовин русько-українського Півдня, який має свій background в пра-, а вже напевно в ранньоісторичному процесі на землях Русі-України від автохтонно-хліборобських племен Трипілья, через добу протослов'янських племен Геродотової Скіфії аж до південно-східнослов'янських, тобто ранньо-русько-українських племен доби антського союзу включно» [8, с. 15-16].





Таким чином, С. Мішко доволі широко тлумачить поняття «анти» та «антський союз», припускаючи його автохтонність на землях сучасної України й формування на етнічній основі, підвалини якої були закладені за енеолітичних часів.

Дослідники, які розвивали етногенетичні погляди школи М. Грушевського, зазвичай тверезо оцінювали вплив інших народів та культур на формування українців. Це стосується, зокрема, «готської» та «варязької» проблеми в історії української державності. Зокрема, Є. Маланюк припускає, що на хліборобів-антів вплинули войовничі готські племена, при чому готів даний автор вважає «першими нашими варягами». Самі анти, на думку даного автора, були лише епілогом української протоісторії. Історію українцям принесло християнство, а можливість матеріального творення історії – варязтво. Є. Маланюк не бачить підстав вважати вплив варягів чимось принизливим, адже ті самі нормани заклали підвалини Британської імперії, залишили своє ім'я у Франції (Нормандія), заснували державу на Сицилії. Поступово варязький централізм, уособлений у ранніх київських князях та їхній політиці, зазнав психічно-кліматичної, геокультурної та етнічної українізації [9, с. 24-35, 37].

У різний час висловлювалися й думки щодо іранського, хозарського [15] або навіть кельтського [18] походження Київської Русі. Зазначені версії не набули широкого кола прихильників у науковому середовищі, за виключенням хіба що хозарської теорії О. Прицака, яку сприйняли деякі дослідники. Зокрема, І. Книш наголошував на тому, що назва «Русь» має іранське походження й використовувалося у Хозарії для позначення військово-адміністративної знаті. Частина цієї знаті здобула владу у Києві під своїм етнічним ім'ям «дири», а вожді їхні носили титул «Аскол» (звідти, за І. Книшем – Аскольд і Дир). Згодом, владу у Києві перехопила норманська династія, яка залишила собі функції та назву «Русь». Цей термін поступово «перетворився на національне ім'я центральноукраїнського етносу, з яким прибули варяги та їх іранські попередники асимілювалися» [5, с. 14].

Ціла низка ідей стосовно етногенезу українського народу міститься також у численних науково-популярних, навчально-дидактичних та публіцистичних книжках, які видавалися українською діаспорою. Для цієї групи історіографії характерне в цілому не-критичне ставлення до історичних джерел й подекуди надмірна ідеалізація української етнічної історії та національного характеру.

Прикладом такого підходу є підручник з історії України І. Холмського, який описує «українську расу» як народ войовників та колонізаторів, який за усіх несприятливих обставин, зробив у собі такі риси як підприємливість, агресивність, але разом з тим «уміння загосподарювати здобуті простори», лицарськість, пошанування права, вроджена інтелігентність, розвинуте естетичне почуття, незвичайна свободолюбність, тактовна стриманість, ввічливість тощо [16, с. 355-356]. І. Холмський визначав роль України у Європі. На його думку, Україна була передовим бастионом європейської культури, що стримував наступ диких азійських орд, і, водночас, поширював здобутки передової культури на Сході [16, с. 360]. Уявлення про Україну як країну-посередника між Сходом і Заходом, а український народ як передового воїна-захисника західної цивілізації було доволі поширеним у діаспорній літературі. Так, зокрема, Ісидор Нагаєвський зазначає, що місією українців було «жити і діяти на грані двох великих культур: південно-східної Азії і римо-візантійської Європи» й стримувати нищівні напади кочових народів із східно-азійського, сибірського суходолу. Український народу виконував цю місію у кіммерійському, скіфському, сарматському, готському, гунському, аварському, хазарському та монголо-татарському періодах. Характерно, що кіммерійців, які для І. Нагаєвського були одними із предків українців, автор вважає нащадками Ноя [11 с. 7-8]. У свою чергу слов'ян, описаних візантійськими авторами на початку раннього середньовіччя, І. Нагаєвський безапеляційно називає українцями [1, р. 52].

Нерідко у науково-популярних працях діаспори спостерігається тенденція до міфологізації походження та ранньої історії українців. Одним із прикладів такого підходу є праця В. Бойковича з промовистою назвою «Колиска культури людства», автор якої виводить походження Шумерської цивілізації «із західної Трипільщини, отже з Галичини». Аргументи В. Бойковича ґрунтуються переважно на фонетичних збігах деяких українських та шумерських слів [2, с. 102]. З українцями В. Бойкович пов'язує практично всі давні цивілізації, від Британських островів до Південно-Східної Азії, а саму Україну даний автор вважає «найстаршою державою на європейському континенті», пропонуючи запровадити святкування 4000-річчя Києва [2, с. 111]. Задавненість українського народу, на думку В. Бойковича, мала доводити його право на власну державність в сучасних умовах.



За схожими принципами побудована праця І. Кузича-Березовського, який звинувачує українських істориків у тому, що вони лише переповідають «нісенітницю московських русифікаторів» [6, с. 9]. Насправді ж, на думку даного автора, українці є одним із найстарших народів у світі, які ведуть свій родовід безпосередньо від оріньякської людини, яка населила терени України 30 тисяч років тому. І. Кузича-Березовський закликав зрозуміти, що українська нація є коліскою усієї білої раси, а індоєвропейські племена, що розселилися від Балтики до Уралу, доцільніше називати україно-європейськими [6, с. 68].

Значно більш поміркованою виглядає концепція етногенезу українців, автором якої є громадський діяч та один з ідеологів українського національно-визвольного руху ХХ ст. Юрій Липа. Концепція Ю. Липи базується на понятті «раса», яке автор ототожнює з поняттям «етнос». Расою Ю. Липа називає «цілість населення, що його духові прикмети, укрите й явні (як звичаї, мова, властиво мови), а також антропо-біологічні риси – становлять виразну цілість упродовж часу (історії)» [7, с. 126]. Ю. Липа відстоює думку про те, що раси відрізняються одна від одної насамперед психологією, «протореними дорогами в думанні й поведінці». Український народ відрізняється дуже давнім історичним корінням, а його етногенез відбувався на основі кількох основних складових «первнів» та деяких іноетнічних «домішок». Головним первнем Ю. Липа називає трипільців, які не тільки на 60-70% відсотків визначили антропологічний склад українського етносу, але й заклали підвалини української психології. Другим первнем виступили елліни, а третій первень, північно-західний за походженням, становили готи, які привнесли до характеру українців вірність і прив'язаність до традицій, військову дисципліну, організованість, присмак до великодержавності тощо [7, с. 137].

Як зазначає Ю. Липа, на відміну від первнів, домішки раси діють поверхово й впливають переважно на окремі групи певної раси. Однак значення домішок є досить великим, адже саме їхнім впливом можна пояснити ту чи іншу духовну еволюцію еліти, психологію окремих провінцій, а також зміни в духовності українських переселенців на нових теренах. Ю. Липа виділяє домішки кочових народів (татар, печенігів, гунів, половців), кельтів, римлян, фракійців, іранських та кавказьких народів, норманів та євреїв. Їхнє значення було різним. Найважливішою домішкою української раси Ю. Липа вважає кельтську, адже кельти були воєвничим народом і їхня культура суттєво вплинула на усіх європейців. Вплив кельтів на формування українського народу Ю. Липа розглядає відповідно до концепції С. Шелухіна. Водночас, з кочовиками, «варварами», українці та інші арійські народи змішувалися нелегко. Іранські та кавказькі домішки вплинули на українців Донщини, Кубані й, частково, Тавриди. Римська й фракійська домішки мали характер імпрегнації, хоча цей вплив Ю. Липа вважає гармонійним. Норманська домішка крові була незначною, а самі нормани за рівнем розвитку культури значно поступалися українцям. Так само незначною була домішка єврейської крові, але вплив юдаїзму, а також психології був, на думку Ю. Липи, доволі помітним [7, с. 140-152]. Найменшим був вплив уральських племен, московського народу та поляків [7, с. 154].

Серед квазінаукових концепцій етногенезу українців подекуди зустрічаються цікаві міркування щодо ранньої історії України. Зокрема, певний науковий інтерес можуть становити праці Сергія Парамонова. Даний автор цілком тверезо дивився на проблему походження українського народу, пов'язуючи його зі слов'янськими племенами. Більше того, він застерігає від прагнення задавнити власну історію: надзвичайна давність певного народу не тільки не доводить його зверхності, але й навпаки може зашкодити. Адже, на думку С. Парамонова, «всі старі нації, наприклад, китайці, індуїсти тощо, всі вони вже видохлися, вони старі» й вже не можуть відродитися. Замість того, щоб битися за право називати українською державність Київської Русі, на яку також претендують білоруси та росіяни, С. Парамонов закликає будувати нову державу й націю, беручи за приклад Фінляндію [12, с. 72-75].

Зоереджуючись на питанні ролі норманського фактору в етногенезі та історії українців, С. Парамонов критикує російських та українських істориків дореволюційної доби за залежність від німецької науки. Винятком він вважає лише М. Грушевського, якого називає єдиним великим і справжнім істориком. Радянські історики, на думку С. Парамонова, спочатку відійшли від норманської теорії, але не заперечили її, адже на ролі варягів в історії Русі наголошував Маркс [12, с. 10-16]. Сам С. Парамонов цю роль рішучо заперечував. На його думку, предки українців називали себе русинами, які близько 650 р. до н. е. оселилися у Карпатах. У першій половині IX ст. вони створили киево-руську державність й розвинену культуру. Варяги, які встановили свою династію у цій державі, насправді були західними русинами, ругами з балтійського узбережжя, землі яких згодом були поглинені німцями.



Сучасний український народ має мало спільного із Київською Руссю, адже у народній пам'яті та фольклорі згадки про Олега, Володимира, Ігоря та інших князів не збереглися. На думку С. Парамонова, це означає, що український народ, так само як росіяни та білоруси, сформувався вже після киево-руської доби, а саме після середини XIV ст. Затиснуті між могутніми сусідами українці не змогли зберегти державність. Натомість, «за часів козацтва Україна набула й своє ім'я, свої власні землі, й сформувалася як єдине, своєрідне, народне тіло». Велике значення для формування українського етносу мали соціальний гніт Польщі та колонізація нових земель. Не будучи народом, а лише військом, козацтво, тим не менш, створило українську народну державність. Хоча його не можна оцінювати виключно позитивно, з огляду на схильність до грабівництва, в цілому роль козацтва у формуванні української нації виявилася визначальною. Таким чином, українці, на думку С. Парамонова, маючи давніх та славетних предків, є «молодою нацією, яка росте ще на наших очах, перед якою ще широке й велике майбутнє, яка ще тільки набирається сили, щоб вийти на всесвітню арену, як суб'єкт, а не об'єкт» [12, с. 80-86].

Концепція С. Парамонова виглядає доволі оригінальною на тлі розробок інших представників діаспорної науки. Водночас, некритичне використання її автором таких джерел як «Велесова книга», а також висловлення цілої низки сумнівних аргументів, які стосуються ранньої історії слов'ян, дозволяє класифікувати дану концепцію швидше як квазінаукову.

Підсумовуючи викладений матеріал, зазначимо, що історична наука української діаспори зробила істотний внесок у розвиток наукових уявлень про етногенез українців. Насамперед він проявився у збереженні наукової традиції вивчення походження та ранніх етапів історії українського народу, яка сформувалася в межах наукових підходів започаткованих В. Антоновичем та М. Грушевським. Найбільшого поширення набула ідея про ранньо-середньовічне походження українського народу від антів. Останні, у свою чергу, сформувалися на базі автохтонного субстрату, що вів свою історію від трипільських племен. Важливою ознакою наукового життя у діаспорі був плюралізм думок, який уможливив розвиток альтернативних ідей щодо участі в етногенезі українців іранських народів, хозар, кельтів тощо. І хоча ці ідеї не набули широкого поширення, вони сприяли актуалізації самого напрямку етногенетичних досліджень.

### Література:

1. Nahayewsky I. History of Ukraine. – Philadelphia, 1962.
2. Бойкович В.Р. Колиска культури людства. Нарис. – Нью Йорк, 1983.
3. Дорошенко Д. Короткий курс історії України. – Катеринослав, Ляйпціг, 1923.
4. Дорошенко Д. Нарис історії України. Т. 1 (до половини XVII століття). – Варшава, 1932.
5. Книш Ю. Таємниця початкової Русі в Києві. – Вінніпег, 1991.
6. Кузич-Березовський І. Оріяна. Кімерія – Праукраїна. – Детройт, 1979.
7. Липа Ю. Призначення України. – Нью Йорк, 1953.
8. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. – Нью Йорк, 1954.
9. Мішко С. Нарис ранньої історії Русі-України. – Нью Йорк, Торонто, Мюнхен, 1981.
10. Млиновецький Р. Нариси з стародавньої та давньої історії українського народу. – Мюнхен, 1964.
11. Нагаєвський І. Історія української держави у двадцятому столітті. – Рим, 1989.
12. Парамонов С. Я. Звідки ми, чиї ми діти? (Нове з історії стародавньої Русі). – Вінніпег, 1963.
13. Пастернак Я. Археологія України. Первісна, середня й давня історія України за археологічними джерелами. – Торонто, 1961.
14. Пастернак Я. Важливі проблеми етногенезу українського народу в світлі археологічних досліджень. – Нью Йорк, 1971.
15. Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). Т.1. – К., 1997.
16. Холмський І. Історія України. – Нью-Йорк, 1971.
17. Чубатий М. Княжа Русь-України та виникнення трьох східнослов'янських націй. – Нью Йорк, Париж, 1964.
18. Шелухин С. Звідкіля походить Русь. Теорія кельтського походження Київської Русі з Франції. З орієнтовною картою. – Прага, 1929.

**Кириченко Ю.В.**, аспірант кафедри етнології та краєзнавства історичного факультета КНУ імені Тараса Шевченка

**Концепції українського етногенезу в зарубіжній україністиці ХХ в. Стаття посвячена становленню научних знань относительно етногенезу українського народу в работах авторов української діаспори. Проанализировано научное наследие основных направлений и историографических школ діаспори. Показано значимое влияние этнологической школы М. Грушевского, а**



також проаналізовано вклад української діаспори на розвиток наукових представлень об етногенезі українців. Розглядаються джерела формування концепцій етногенезу, основні напрями етногенетичних досліджень і їх значення для розвитку української історичної науки.

**Ключевые слова:** етногенез, діаспора, зарубіжна україністика, наукові концепції, етногенетичні дослідження.

**Kyrychenko J.T.**, Post-graduate student of Ethnology and Local Lore Chair History of Historical Department, Taras Shevchenko Kyiv National University

**The concepts of Ukrainian ethnogenesis in foreign Ukrainian studies of XXth century.** The article is devoted to the formation of scientific knowledge concerning the Ukrainian ethnogenesis in the works of Ukrainian diaspora. The scientific heritage of the main trends and diasporic historiographic schools is analyzed. The article illustrates significant impact of the M.Hrushevskyi's ethnogenetical school as well as the contribution of the Ukrainian diaspora into the development of scientific views on Ukrainian ethnogenesis. The article deals with the sources of formation of main ethnogenesis concepts, main schools of ethnogenetic studies and their contribution into the the development of Ukrainian historical science.

**Key words:** ethnogenesis, diaspora, foreign Ukrainian studies, scientific concepts, ethnogenetical studies.

УДК 364:001.4](09)"18/19"(045)

Ступак Ф. Я.,

докт. істор. наук, професор кафедри організації охорони здоров'я та соціальної медицини  
Національного медичного університету імені О. О. Богомольця

### *Історико-понятійна інтерпретація доброчинності та соціальної допомоги*

У статті аналізується історико-понятійна інтерпретація доброчинності та соціальної допомоги. Прослідковано зміну понять у різний історичний час, осмислюється її динаміка. Водночас наводяться сучасні визначення основних термінів, звертається увага на використання термінів «соціальна допомога», «соціальна робота». Окремо розкрито зміст поняття «меценатство». Вказуються тлумачення благодійності за енциклопедичними виданнями радянського періоду. Подаються рекомендації щодо подальших досліджень окресленого спрямування.

**Ключові слова:** благодійність, милосердя, суспільна опіка, меценатство, соціальна робота, соціальна допомога, термін.

В реконструкції минулого вагоме значення має вивчення такого унікального феномену, як благодійність. Суспільство поступово сформувало термінологічні поняття щодо цієї проблеми. Непідробний історичний інтерес викликають різні підходи до цього явища. Багатоманітність підходів до понятійного простору соціальної допомоги, опіки, благодійності спостерігалось у Російській імперії у XIX ст. в роботах Максимова, Гер'є, Якобі, Швіттау, Ісакова та багатьох інших, про що зазначається у монографіях авторів статті [9, 10]. Сутність термінів і їх тлумачень знаходимо у добротному дослідженні Г. Ульянової [11], торкався їх і дослідник А. Соколов [7]. Свої тлумачення подають В. Даль, В. Ключевський [4, 5], енциклопедичні видання [1, 8], сучасні фахівці [2, 3, 6]. У статті здійснена спроба інтерпретувати в історико-понятійному контексті дефініції щодо благодійності та соціальної допомоги, звертаючи при цьому увагу на нинішній час.

Благодійність – багатоаспектна людська діяльність з метою надання певної допомоги, це соціальний, психологічний і економічний феномен, що має свою давню історію.

Важливим моментом для розуміння феномену благодійності і суспільної допомоги є осмислення динаміки зміни понять.

Поняття «милосердя» і «благодійність» трактувалися в різні періоди по-різному. Так, у словнику В.Далю під «милосердям» розуміється «сердоболие, сочувствие, любовь на деле, го-



товність делать добро всякому, жалостливость, мягкосердость. Милосердовать, сострадать, соболезновать, жалеть или желать помочь» [4, т. 2, с. 327]. У цьому розумінні милосердя закладено не лише емоційне налаштування людини, а й діяльна основа («любовь на деле») – благодійність.

Милосердя з наукової точки зору можна визначати як соціально-психологічний елемент вияву потреб і мотивацій особистості у здійсненні людської взаємодопомоги.

Милосердя тісно пов'язане з благодійністю, меценатством, філантропією. Воно невіддільне від благодійності. Історик В. Ключевський у промові на користь постраждалих від неврожаю у Поволжі так говорив про благодійність: «Благотворительность – вот слово с очень спорным значением и с очень простым смыслом. Его многие различно толкуют и все одинаково понимают. Спросите, что значит делать добро ближнему, и возможно, что получите столько же ответов, сколько у вас собеседников. Но поставьте их прямо пред несчастным случаем, пред страдающим человеком с вопросом, то делать – и все будут готовы помочь, кто чем может» [5, с. 3].

За В. Далем поняття «благодійність» тлумачиться так: «Благотворительность – свойство, качество благотворящего. Благотворительный – о человеке – склонный к благотворению, готовый делать добро, помогать бедным; об учреждении, заведении: устроенный для призрения дряхлых, увечных, хворых, неимущих или ради попечения об них» [4, т. 1, с. 94].

Первісною формою благодійності вважають подання милостині жebraку, що зустрічається вже у часи, описані Гомером і згодом зведене до релігійного обов'язку.

Світові релігії мають спільні риси: вчення про милостиню, милосердя є основою релігійної моралі, обумовлює виникнення мотивації допомоги нужденним, а також є обґрунтуванням різних видів благодійності.

Однак, благодійність може бути і безвідносною до почуття милосердя, доброти й любові, а здійснюватися як психологічно масова реакція наслідування (мода), або обумовлена страхом, пов'язаним із особистим гріхом.

У сучасне поняття благодійності вкладається широкий зміст (від звичайної матеріальної допомоги до меценатства), що уособлює як високі моральні принципи, так і громадський рівень розуміння необхідності здійснення програм соціальної реабілітації тих категорій населення, які потребують підтримки.

У довідкових термінологічних виданнях початку ХХІ ст. наводяться такі визначення.

Благодійність – альтруїстична діяльність, спрямована на надання фінансової та іншої допомоги тим, хто її потребує, на поліпшення умов функціонування суспільства. Може здійснюватися приватними особами, громадськими і релігійними організаціями, державою [6, с. 16].

Благодійність – у вузькому значенні – надання приватними особами або організаціями безкоштовної допомоги нужденним людям чи соціальним групам (прошаркам) населення; у широкому значенні – безкоштовна діяльність із створення і передачі фінансових, матеріальних і духовних цінностей (благ) для задоволення нагальних потреб людини, соціальної групи, прошарку, суспільства, які потрапили у важку життєву ситуацію [2, с. 16].

Московська дослідниця Г. Ульянова зазначає, що термін «благодійність» стосується сфери громадської активності, пов'язаної з передачею юридичними і фізичними особами грошових і матеріальних засобів для допомоги нужденним [11, с. 18].

Історик із Санкт-Петербурга О. Соколов вказує: «Благодійність є добровільна соціальна діяльність, пов'язана із безплатною передачею матеріальних цінностей, у тому числі й створених працею у процесі самої благодійної діяльності, та спрямована на досягнення більшого соціального добробуту» [7, с. 153]. Стосовно словосполучення «соціальний добробут», дослідник пояснює, що благодійність може розходитися як із державною, так і з панівною громадською думкою.

У минулому в активному обігу було й інше поняття, що ідентифікувало підтримку і захист – «опіка» («призрение»).

Проте науковим терміном «опіка» стає лише у вигляді словосполучення «суспільна опіка» («общественное призрение») внаслідок «узаконення» офіційного інституту підтримки і захисту Приказів громадської опіки. Отже, дане поняття має конкретний історичний час і дату – 7 листопада 1775 р.

На початку ХІХ ст. соціальна підтримка і захист у Російській імперії осмислюють як цілісний самостійний процес. Історично поява терміну «суспільна опіка» була пов'язана з європеїзацією, осмисленням відповідно спрямованої поведінки у контексті західно-євро-



пейського історичного досвіду. Термін переймають із офіційних постанов і указів XVIII ст. і впроваджують у науково-публіцистичну лексику XIX ст.

Новим явищем стало те, що добродійно-соціальна діяльність набула полісуб'єктного характеру. Наприкінці XIX ст. поряд із державою у справі надання допомоги нужденним беруть участь церква через систему парафій, приватні особи, громадські організації. Полісуб'єктний характер допомоги викликав поліфонію смислів, понятійних визначень. При цьому тут мала значення різноманітна і різноспрямована система допомоги, що також сприяло розширенню предметної мови і, в свою чергу, ускладнювало визначення базових дефініцій.

У живу тканину предметної мови, яка формувалася, почали упроваджувати нові терміни на основі семантичної близькості. Так, до поняття «суспільна опіка» у XIX ст. додається семантичний еквівалент «благодійність», з яким вони співіснують аж до виникнення нових понятійних структуралізацій.

Слово «благодійність» уперше зустрічається у М. Карамзіна. Проте його активне використання у понятійному просторі XIX ст. відбувалося у 70–90-ті рр. XIX ст., коли розвивалася суспільна опіка як вид не лише суспільної практики, але й науково-теоретичної думки. Причому примітно, що коли в офіційних джерелах (укази, постанови, урядові рішення) однозначно тлумачили суспільну опіку, то у науковій мові вживали різні її трактовки.

Співвідношення «суспільна опіка-благодійність» існувало у вигляді термінологічної системи, у якій можна виділити такі понятійні моделі, як термінологічні однорідності, доповнення, опозиції.

За першою понятійною моделлю мова йде лише про суспільну опіку, при цьому термін «благодійність» не вживають. Або спостерігається зворотна залежність вже з терміном благодійність. При цьому намічається прагнення визначити поняття «благодійність» у контексті соціальних чинників. Ці підходи відбивають синхронічні мовні тенденції з одночасним використанням понятійних еквівалентів.

Друга модель, коли два поняття існують як взаємодоповнення, відображає специфіку соціальної термінології, що ідентифікує реальні соціальні зв'язки.

І благодійність, і суспільна опіка також означають відносини спорідненого типу, тобто ідентифікують одну систему соціально спрямованої поведінки.

Зазначені принципи семантичної єдності за різних граматичних форм можна спостерігати сьогоденні, коли два поняття «соціальне забезпечення» і «соціальна робота» ідентифікують сучасну відповідну поведінку.

Поняття «соціальне забезпечення», яке активно вживають із 1918 р. до теперішнього часу, зіштовхується з іншим поняттям, яке все більше входить в науковий і адміністративний лексикон.

І врешті, у третій моделі окреслені поняття зустрічаються як понятійні еквіваленти, але перебувають у понятійно-термінологічній опозиції. Такий підхід намічається тоді, коли інтерпретація процесу неможлива лише в рамках існуючого часу. Не випадково Є. Максимов у своєму історичному нарисі протиставляє благодійність і суспільну опіку, які виступають як дві фази єдиного процесу. Однак при цьому понятійна близькість не руйнується, оскільки вони визначають єдине місце, простір, процес.

Як вид суспільної діяльності соціальна допомога мала різні форми і номінації у різні історичні епохи у різних культурах. Так, у Стародавній Греції соціальна допомога була відома як філантропія, у Римі – як народні традиції.

Це поняття зазнавало суттєвих змін у багатьох країнах Західної Європи. З XI по XVII ст. діяльність із надання допомоги визначалася як *charity* – «благодійність», з XVIII по XX ст. як *assistance* – «сприяння», аналогічне за семантичним значенням слов'янському «призрєние» – «опіка». До першої половини XX ст. відбувалася зміна поняття. Діяльність із надання захисту і підтримки визначають як *aide* – «допомога, підтримка», і нарешті з середини 50-х рр. вона отримала уніфіковану назву – соціальна робота.

Поняття «соціальна допомога (робота)» – стосується Нового часу. Воно розкриває сучасний стан процесу, який сьогодні у багатьох країнах світу визначають як допомога і взаємодопомога суб'єктів. Притому суб'єктом допомоги може бути як держава, окремий суспільний інститут, інститут соціальних працівників, які професійно виконують місію допомоги, так і окремі особи, не пов'язані професійними і юридичними обов'язками. Проте людство пройшло довгий шлях, перш ніж визначило не лише філософію підтримки різних категорій осіб, але й принципи і техніку захисту особистості у різних ситуаціях.



Соціальна робота у європейському вимірі існує у тісному взаємозв'язку із соціальною політикою і такою соціальною інституцією, якою є, зокрема, соціальна держава.

Поняття соціальної політики, визначене різними авторами, має спільні риси, пов'язані з низкою заходів уряду, інших організацій, спрямованих на підвищення життєвого рівня і задоволення потреб найменш захищених груп і населення у цілому [3, с. 14].

Із часом прийоми і форми роботи змінювалися, однак головним принципом соціальної роботи залишається надання соціальної допомоги, яку треба розуміти як формування під керівництвом соціального працівника і за безпосередньої участі клієнта навиків самодопомоги.

Меценатство – покровительство, підтримка розвитку культури, мистецтва, науки, надання різної допомоги творчим працівникам, організаціям, акції з боку організацій, приватних осіб, які мають для цього можливості. Біля витоків меценатства – римський державний діяч I ст. до н. е., сподвижник імператора Августа патрицій Гай Цильній Меценат. Кращі поети того часу знайшли в особі Мецената уважного і дбайливого покровителя (Вергілій, Гораций). Ім'я Меценат стало загальним. Отже, меценатство спрямоване на сприяння культурі, мистецтву, науці.

Після 1917 р. благодійність була визнана соціальним явищем класового (перш за все буржуазного) суспільства. У першому виданні Великої Радянської Енциклопедії зазначалося: «Какими бы соображениями религии, гуманности и морали ни объяснялась и ни обосновывалась бы благотворительность, в основе ее лежат определенные, хотя и не всегда осознанные классовые интересы» [8, стб 466]. У другому виданні благодійна допомога визначалась як «помощь, лицемерно оказываемая представителями господствующих классов эксплуататорского общества некоторой части неимущего населения с целью обмана трудящихся и отвлечения их от классовой борьбы» [1, с. 278–279]. У третьому виданні енциклопедії місця для визначення поняття «благодійності» не знайшлося зовсім.

Наприкінці червня 1918 р. у Москві відбувся Всеросійський з'їзд комісарів соціального забезпечення. З'їзд звернувся до Ради Народних Комісарів із пропозицією видати декрет про націоналізацію майна товаристів і приватних осіб, а самі установи підпорядкувати Комісаріату соціального забезпечення з усіма капіталами та інвентарем. Благодійна діяльність була визнана непотрібною, її змінила державна система охорони здоров'я та соціального забезпечення. Суспільство СРСР було повністю поставлене під контроль держави.

Розпад потужної системи соціально-культурних і соціально-побутових відносин, характерний для усіх колишніх соціалістичних країн, перехід до ринкової економіки породили у цих країнах необхідність створення нової системи соціальних відносин у соціальній роботі, що базуються на общинному методі соціальної роботи (не в класичному розумінні цього методу, а орієнтованого на створення відповідних соціальних зв'язків за місцем проживання). Ідеї доброчинності, що відроджуються у теперішній час, – найкращий доказ відновлення справедливості.

Отже, історико-понятійна інтерпретація термінів щодо доброчинної діяльності має свої особливості у різний історичний час. Дефініції феномену благодійності та суспільної опіки формувалися тривалий час і кожен її вид залежав від певної спрямованості. Подальші дослідження повинні сприяти остаточному формуванню термінологічної визначеності щодо філантропічної діяльності.

## Література

1. Большая Советская Энциклопедия: В 51 т. – М.: Гос. науч. изд-во «БСЭ», 1950. – Т. 5.
2. Глоссарий социальной работы / Авт.-сост. Е. И. Холостова. – 2-е изд. – М.: Изд.-торговая корпорация «Дашков и К0», 2007. – 220 с.
3. Гончарова С. Ю., Отенко І.П. Соціальна політика. – Харків: Вид. ХДЕУ, 2003.
4. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. – М., 1979. – Т. 2.
5. Ключевский В. Добрые люди Древней Руси. – М., 1896.
6. Понятійно-термінологічний словник з соціальної роботи: Уклад. І. В. Козубовська, І. І. Мигович, В. В. Сагарда та ін. – Ужгород: УжНУ. Вид. «Мистецька лінія», 2001. – 152 с.
7. Соколов А. Р. Российская благотворительность в XVIII–XIX вв (к вопросу о периодизации и понятийном аппарате) // Отечественная история. – 2003. – № 6. – С. 147–158.



8. Солнцев Е. Благотворительность // Большая Советская Энциклопедия: В 65 т. – М., 1927. – Т.6.
9. Ступак Ф. Я. Благодійні товариства Києва. – К.: Хрещатик, 1998. – 208 с.
10. Ступак Ф. Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 272 с.
11. Ульянова Г. Н. Благотворительность в Российской империи. – М.: Наука, 2005. – 403 с.

**Ступак Ф. Я.**, доктор исторических наук, профессор кафедры организации здравоохранения и социальной медицины Национального медицинского университета имени А. А. Богомольца

**Историко-понятийная интерпретация благотворительности и социальной помощи.** В статье анализируется историко-понятийная интерпретация благотворительности и социальной помощи. Прослежено изменение понятий в разное историческое время, осмысливается его динамика. Одновременно приводятся современные определения основных терминов, обращается внимание на использование терминов «социальная помощь», «социальная работа». Отдельно раскрыто содержание понятия «меценатство». Указываются толкования благотворительности по энциклопедическим изданиям советского периода. Даются рекомендации относительно последующих исследований указанного направления.

**Ключевые слова:** благотворительность, милосердие, общественное призрение, меценатство, социальная работа, социальная помощь, термин.

**Stupak F. Y.**, Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Organization of Healthcare and Social Medicine of the Bogomolets National Medical University.

**Historical and conceptual interpretation of charity and social help.** Article analyzes the historical and conceptual interpretation of charity and social assistance. The change of concepts in different historical times is studied as well as its dynamics is interpreted. At the same time the current definitions of key terms are given, the main attention is paid to the use of the terms «social support», «social work». The concept of «philanthropy» is separately explained. The interpretation of the charity is specified according to encyclopedic editions of the Soviet period. The recommendations regarding further research on indicated sphere are given.

**Key words:** charity, compassion, social care, the art of patronage, social work, social help, term.





## Автори номера

**Барілович**

**Олена Михайлівна,**

кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри маркетингу та міжнародної торгівлі Національного університету біоресурсів і природокористування України

**Бесчастна**

**Марина Володимирівна,**

асистент кафедри аграрного консалтингу та сервісу, Національний університет біоресурсів та природокористування України

**Буряк**

**Руслан Іванович,**

доктор економічних наук, доцент, доцент кафедри маркетингу та міжнародної торгівлі Національного університету біоресурсів і природокористування України

**Варбан**

**Марина Юрївна,**

кандидат психологічних наук

**Ворона**

**Юлія Володимирівна,**

завідувач лабораторії науково-дослідної роботи Науково-методичного центру професійно-технічної освіти та підвищення кваліфікації інженерно-педагогічних працівників у Хмельницькій області

**Гальчинська**

**Юлія Миколаївна,**

кандидат економічних наук, доцент кафедри маркетингу та міжнародної торгівлі Національного університету біоресурсів і природокористування України

**Гапоненко**

**Тетяна Миколаївна,**

кандидат економічних наук, асистент кафедри маркетингу та міжнародної торгівлі Національного університету біоресурсів і природокористування України

**Гончар**

**Лариса Костянтинівна,**

старший викладач Академії праці, соціальних відносин і туризму (АПСВТ)

**Дебелюк**

**Мирослава Іванівна,**

МБФ «Міжнародний Альянс з ВІЛ\СНІД в Україні»

**Дмитрук**

**Наталія Антонівна,**

незалежний експерт-соціолог

**Кириченко**

**Юлія Тарасівна,**

аспірант кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Коденська**

**Марія Юхимівна,**

доктор економічних наук, професор, професор кафедри економічної теорії та економіки підприємства АПСВТ



- Коломієць  
Кристина Сергіївна,** студентка відділення переподготовки факультету економіки та соціального управління АПСВТ
- Коцюрuba  
Марія Василівна,** студентка бакалаврату факультету аграрного менеджменту Національного університету біоресурсів і природокористування України
- Ларіна  
Ярослава Степанівна,** доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри маркетингу та міжнародної торгівлі Національного університету біоресурсів і природокористування України
- Любкіна  
Олена Вікторівна,** кандидат економічних наук, доцент, докторант кафедри фінансів Київського національного університету імені Тараса Шевченка МОН України
- Лютий  
Вадим Петрович,** кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної роботи та практичної психології АПСВТ
- Мосіок  
Стефанія Іванівна,** кандидат економічних наук, доцент кафедри аграрного консалтингу та сервісу Національного університету біоресурсів і природокористування України
- Нестеренко  
Олена Петрівна,** кандидат економічних наук, доцент, докторант кафедри економічної теорії, Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Пилипенко  
Наталія Володимирівна,** слухач магістратури Національного університету біоресурсів і природокористування України
- Сокол  
Леся Михайлівна,** кандидат економічних наук, асистент кафедри аграрного консалтингу та сервісу Національного університету біоресурсів і природокористування України
- Ступак  
Федір Якович,** доктор історичних наук, професор кафедри організації охорони здоров'я та соціальної медицини Національного медичного університету імені О. О. Богомольця
- Тітенко  
Зоя Миколаївна,** аспірант кафедри економіки підприємства Національного університету біоресурсів і природокористування України
- Четверик  
Олена Вікторівна,** аспірант кафедри маркетингу та міжнародної торгівлі, Національного університету біоресурсів і природокористування України
- Юрчик  
Ірина Борисівна,** здобувач кафедри міжнародних економічних відносин Хмельницького національного університету



## Вимоги до статей

Стаття повинна розкривати зміст однієї з рубрик збірника:

- 1) Соціальне управління і профспілковий рух;
- 2) Економіка. Проблеми економічного дослідження;
- 3) Політика, історія, культура
- 4) Наукові рецензії.

Автор статті відповідає за правильність і достовірність викладеного матеріалу, за належність останнього йому особисто.

Обсяг статті – від 6 до 12 сторінок машинопису.

Стаття повинна вміщувати такі елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язування даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі (витяг з постанови Президії Вищої атестаційної комісії України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України». – Бюлетень ВАК України. – 2003. – № 1).

Текст статті друкується на папері стандартного формату (**A4**) через 1,5 інтервала з дотриманням таких розмірів полів: верхнього, нижнього і лівого – 2 см, правого – 1 см.

Весь текст повинен бути набраний шрифтом **Times New Roman 14 pt** в одну колонку без застосування будь-якого форматування. Не допускається використання вставок та гіперпосилань. Можна виділяти окремі частини тексту курсивом або напівжирним шрифтом. Формули обов'язково повинні розмічатися. Посилання на літературу розміщується наприкінці тексту.

Ілюстрований матеріал виконується чітко і якісно. Посилання на ілюстрації у тексті статті – обов'язкове.

Разом із друкованою статтею (2 прим.) подається електронний варіант на дискеті, або CD-R диску. Файл статті повинен бути збережений у форматі RTF або у форматі MSWord. Екранні копії, схеми, малюнки та фотографії записуються на дискеті окремими графічними файлами форматів TIFF, BMP, GIF, JPG, в імені яких повинен вказуватись номер малюнка в статті, наприклад, pict\_10. tif. На дискеті обов'язковими мають бути тільки файли, які відносяться до змісту статті. На етикетці дискети необхідно вказати прізвище та ініціали автора/авторів.

Структура статті: прізвище і ініціали автора, назва статті, анотації (рос., англ.), ключові слова, текст статті, бібліографія.

---

---

*Наприклад:*

---

## *Рубрика 5*

*Іванов Іван Іванович*

### **Підготовка військових кадрів...:**

**1944–1950 рр.**

...отримали вказівку партійних органів спрямувати першочергові удари на ліквідацію терористичних угруповань ОУН у містах і райцентрах [1, арк.10; 37, арк.27]. Найбільш уражені диверсіями стали райони Полісся та наближені до державного кордону залізничні відтинки Прикарпаття [2, с. 213].

### Література

1. Військове виховання підрозділів СБ у 1941–1943 рр. див.: Огороднік В. Військова підготовка відділів Служби безпеки ОУН (Б) у 1940–1943 рр. /Валерій Огороднік //Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. – 2008. – № 4. – С. 64–70.
2. Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945). Моногр. /Г. Биструхін, Д. Веденєєв. – К.: Генеза, 2006. – 408 с.

---

Автор підписується на звороті останньої сторінки.

До статті додаються:

1) УДК;

2) реферативна база (прізвище та ініціали автора (рів), назва статті, анотація (не менше 500 симв.), ключові слова (укр., рос., англ. мовами);

3) дві рецензії:

2. одна з них може бути затверджена кафедрою або науково-дослідним відділом, де працює автор;

3. друга – зовнішня;

3) відомості про автора: прізвище, ім'я, по батькові, повністю звання, посада, контактні телефони.

#### **Наприклад:**

Іванов Іван Іванович, кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Академії праці і соціальних відносин ФПУ.

Телефон: 526 – 15 – 45; e-mail: edit@socosvita.kiev.ua

До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди авторів.

До рубрики «**Наукові рецензії**» подаються матеріали українською мовою (обсягом від 3 до 6 стор.) у двох варіантах:

роздрукований за підписом автора рецензії і печаткою;

електронний на дискеті 3,5 дюйма.

Після подання матеріалу редколегія журналу в місячний термін розглядає доцільність розміщення рецензії, а науковий редактор вносить правки редакційного характеру (якщо це потрібно) та письмово погоджує їх з автором рецензованої роботи, або рецензентом. Поданий матеріал відображає точку зору рецензента, яка може не збігатися з позицією редколегії журналу.

Роздруковані матеріали і диски авторовам не повертаються